وما ینطق عن الہوی ان ہو الا وحی یوحی

دربیان مناقب صاحب قران ہمایون انجام فرحت عنوان تصنیف منیف حقیقت آگاہ طریقت دستگاہ عارف باللہ جناب مولوی محمد نوراللہ صاحب ادخلہ اللہ فی الجنان کتاب لاجواب ازالۃ القناع عن وجوہ السماع مسمی بہ

[illegible]

حسب اجازت مستجمع کمالات انسانی مظہر آیات ربانی جناب مولوی محمد مظہراللہ صاحب سبحانی نبیرۂ جناب مصنف و بحسن سعی کوشش جناب جامع العلوم ... خلف الصدق جناب مولوی محمد مظہراللہ صاحب

در مطبع منشی نول کشور واقع لکھنؤ زینت طبع گردید

اطلاع - اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہے جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے جسکے معائنہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ جو سادے ہین انمین بعض کتب تصوف فارسی کی درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اُس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو۔

نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت
کتب تصوف فارسی			
انیس الارواح - از حضرت شیخ معین الدین چشتی۔	ار۲	مطلع الانوار نظم از طوطی ہند امیر خسرو دہلوی تحشی مولانا ابو الحسن فرید آبادی۔	۷ر
کلمۃ الحق - از شاہ عبد الرحمن مع شرح نور مطلق از ملا نور اللہ در بیان وحدت وجود مع دلائل و دفع شکوک۔	۸ر	حدیقہ حکیم سنائی معروف بہ الٰہی نامہ تحشی جدید کاغذ سفید گندہ۔	عہ۲ر
		ایضاً - کاغذ خاکی۔	عہ۸ر
مکتوبات جوابی شیخ شرف الدین یحیٰی منیری قدس سرہٗ۔	۲ر۲	کیمیائے سعادت - از امام غزالی رح معروف متداول۔	عہ۴ر
مکتوبات حضرت شرف الدین یحیٰی منیری قدس سرہ۔	۱۰ر	ہدایت المومنین - رسالہ در بیان بیعت صالحین از ملا معین الدین۔	ار
مکتوبات امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی۔	عہ۸ر	مطالب رشیدی - از حضرت شاہ تراب علی قلندر قدس سرہ۔	۱۰ر

فہرست کتاب ازالۃ القناع عن وجوہ السماع الملقب بہ نغمۂ عشاق و الموسوم بنغمۂ قدوسی در تحقیق حل و حرمت غنا و مزامیر و معازف و ملاہی تصنیف مولوی محمد نور احمد الچشتی الصابری القدوسی الرحمانی نور اللہ مرقدہ

وما ینطق عن الہوی ان ہو الا وحی یوحی

درین زمان یمن اقتران ہمایون انجام فرحت عنوان تصنیف منیف حقیقت آگاہ طریقت دستگاہ عارف باللہ جناب مولوی محمد نور اللہ صاحب ادخلہ اللہ فی الجنان کتاب لاجواب ازالۃ القناع عن وجہ السماع مسمی بہ

تحفۂ عشاق

حسب اجازت مستجمع کمالات انسانی مظہر آیات سبحانی جناب مولوی محمد مظہر اللہ صاحب رحمانی نبیرہ جناب مصنف و بحسن سعی کوشش بلیغ جناب مولوی طفیل احمد صاحب خلف الصدق جناب مولوی محمد مظہر اللہ صاحب

در مطبع منشی نول کشور واقع لکھنؤ مزین بہ طبع گردید

الحمد للسمیع الذی لہ الغناء والشکر للغنی الذی لہ الملک والبقا بنام ناطقہ آرای
کہ بنشید کن غلغلۂ جمال در چار سوے کون و مکان انداختہ و بہ ترانۂ الست بربکم ولولۂ
جلال در گنبد چرخ برین بلند ساختہ بہوی ہویت ذات وجوب صفاتش ساز ہستی ترنم ریز و
بہر غولۂ تفنن شہودش نفوس و ارواح بہ ترانۂ بلی زمزمہ ریز بلبلان لبان اہل حجاز و عراق با آہنگ
لا الہ الا اللہ لبریز و ارغنون ابدان بہ اوتار عروق و تار اوتار بنواے لیس فی الکاینات
الا ہو نغمہ خیز ہو سیتار منقار مرغان چمن نغمۂ وحدہ لا شریک لہ سراست بل لب ہر گاہ و
برگ گاہ بر وحدت و جلالتش گواہ زمزمۂ انا ربکم الاعلی جان در تن دمیدہ و نغمۂ خمرت
طینۃ آدم بیدی اربعین صباحا خلعت خلافت پوشانیدہ اگر صداے نفخت فیہ من روحی
بار غوان ابدان کوک نکردی نغمۂ انا الحق از لب حلاج سر بر نکشیدی ہر کہ سر قل الروح
من امر ربی نفہمیدہ مختوم بختم اللہ علی قلوبہم گردیدہ بلحن دلاویز نحن اقرب الیہ من
حبل الورید جان در تن رقاص است و بنالۂ درد آمیز ارجعی الی ربک راضیۃ مرضیۃ

نفس را از مضایق جسمانی خلاص گوش گردون چه شنیده که دمی از گردش نیاسیده و دیده انجم چه دیده که سرمۂ بیداری بچشم کشیده هر حرکت را اصولی یار است و هر صوت و صدا را نغمۂ دیگر کار مثنوی

ای پر از سوز از تو هر سازی | وز تو هر پرده راست صد رازی | ای به هر پرده از تو صد نیرنگ
وی به هر نغمه از تو صد آهنگ | ای تو بی پردگی و پرده دری | پرده داری و هم تو پرده دری
از تو صد جلوه در وجود و شهود | هست از تو نمود جمله وجود | بزم پیرا و رزم آرائے
هر دمی تازه جلوه فرمائے

و درود نا محدود بر غنچۂ لب شیرین زبان که نشنیده انا افصح العرب والعجم از کلام بر کشیده و لحن زینوا القرآن باصوات کم شنیده نغمۂ گهر بار لیس منا من لم یتغن بالقرآن از زبان صداقت بیان اوست و ترانۂ تعلموا القرآن و غنوا به منسوب است بهبیان او و کریمۂ ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی در شان او و حدیث ما اذن الله لشیء کاذنه لنبی یتغنی بالقرآن از لب گوهر فشان او به پرکاری نغمۂ فواحش سا شفاعت نغمه راو بدبختی آل و اصحابش صلوات الله علیهم فرما رهدایت پرتو انظم

شمع بطحا چراغ بیت حرم | صدر و بدر جهان جهان کرم | شه گردون سریر انجم جیش
مشعل افروز دودمان قریش | بوالبشر خوشه زخرمن او | روضۂ خرم به بوی مسکن او
در رسالت مدرس ادریس | در سعادت سایه پیس | راکب کشتی هدایت نوح
ساکن جودی ولایت روح

صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم

اما بعد میگوید احقر العباد محمد نور الله ابن محمد مقیم الدین العبد الغفوری نسباً و الاعظم پوری موطناً و البهار الپورنی مسکناً و الحنفی مذهباً و الچشتی الصابری مشرباً و القدوسی الرحمانی مسلکاً که بر ضمیر منیر نغمه سرایان سرابستان حال و نغز نوایان دبستان قال و مقال اظهر من الشمس و ابین من الامس است که در باب سماع و غنا قدیماً و حدیثاً و اعتقاداً و عملاً اختلافی بین العلما واگشته

و ورندمان متاخرین با وجود شہرت حرمت تغنی سماع خواص و عوام رواج پذیر فتہ و آین امر نظر ظاہر
بینان موجب طعن و تشنیع درشان متبعین و ارباب علم و یقین بیشد خصوصًا درین زمان
کہ حضرت پیر و مرشد برحق عاشق مطلق شمع انجمن اسرار پروانہ روی دلدار مستغرق صدا ے
کن فیکون کاشف اسرار واللہ یعلم وانتم لا تعلمون شہسوار میدان عشقبازی تندخرام بادیہ جانگداز فی
کالاصنام غیر و غیریت ناصب خیام وحدت و وحدانیت مرکز دایرہ پرکار وجود محیط تجلیات انوار و شہود
زیب چار بالش لاریبی صدر نشین محفل مشاہدات غیبی طایر ہواے لامکانی سایر عالم سبحانی
ذبیح خنجر رضا و تسلیم جیحون سکینت من الی اللہ بقلب سلیم فرشتہ در صورت انسان عین نور
ذات رحمان شیر بیشہ محویت و فنا غضنفر بادیہ لا احصی ثنا مدرک اسرار من رانی امین از
رحمت لن ترانی دلش مصبوغ بصبغۃ اللہ روحش مصروف فثم وجہ اللہ محو جذبات جلال
ربودہ نفحات جمال غواص بحر معانی مبرا از ترہات ما اظلم شانی مدرس زبر عشق و عرفان محدث
حقایق وجد و وجدان قبلہ طالبان فضل و شہود فارغ از تشنیع و نمود ساقی خمخانہ اسرار
سرشار بادہ بے خمار غزال صحراے الوہیت شہباز ہواے ہویت سر حلقہ جرعہ کشان
کاس وصال جام دلش از بادہ عشق لبریز و مالامال مرد میدان جاھدوا فی سبیل اللہ
قاتل غیر اللہ بصمصام لا الہ الا اللہ قولش بکتاب و سنت موید ناظر جلوہ مطلق در مقید
نشانہ خدنگ عشق نیرنگ ربودہ نفحات مطلق از بیرنگ جامع فضایل انسانی مستجمع کمالات
نفسانی مظہر فیوض ربانی مصدر آیات رحمانی کاشف عطایاے اطلاق و تعین ملتسی بردا ے
حق الیقین خم نشین مصطبہ اشراق سبو کش خمخانہ حسن اخلاق قایل کلمۃ الحق منہمک در ہستی
مطلق خوشترین نقش نگارستان چشت بہترین ثمرہ آوردہ آدم از بہشت مورد خطاب
من یوتی الحکمۃ فارس مضمار طریقت و شریعت دانای رموز کاف و نون آشنای غوامض تجدید و تبیین

عارف معارف وحدت وجود عالم عالم بطون وشهود پرده کشاے عرایس مدارک وتنزیل مفسر معانی کتاب وسنت بلا تقریب وتاویل احتیاطش مستحب را واجب شمرده وانقباض پیش منکر وه را معصیت گمان برده واقف غوامض دین متین افتخار کافه مسلمین چراغ افروز بزم توحید مصباح شبستان تجرید چهره پرداز عرایس حق الیقین صورت طراز معانی اطلاق وتعیین پرده برانداز صور مطالب جمیل نقاب کشاے مخدرات برهان ودلیل نخلبند چمنستان حقیقت شهسوار عرصه معرفت آئینه وار نفوس مثل واشباح کاشف عطایاے واهبات نفوس وارواح دریکتاے بحر صفوت وصفا محیط مرکز علم اعلی جبیره بند شکسته حالان مرهم خسته بالان دستگیر بیچارگان دلدار غمخوارگان معدن الجود والاحسان منبع البر والامتنان حاجی الحرمین هادی الثقلین قطب زمان حضرت مولانا ومرشدنا وسیدنا شاه عبدالرحمان ادام الله ارشاده وافاضته یادام الملوان مثنوی

پیر ارشادی که از تاثیر قول
مست وبیخود شد کسی گویا فتول
پیر حقانی که چون دست نهد
نورهی بارد همه گفتار او

افگند در مجمع ابلیس هول
پیر ربانی که چون خنده کند
جان تو از نفس وشیطان وا رهد
جهد کن تا مست نورانی شوی

پیر نورانی که از مستی او
مرده صد ساله را زنده کند
پیر تحقیقی که چون از کار او
تا ز تقلیدی بتحقیقی روی

جناب ممدوح هستی خود را فنا فی الله کرده وباقی بالله گشته واز قرب فرایض بقرب نوافل پیوسته در خانه خدا مسکن گزیده وفارغ از محنت این وآن گردیده ودامن همت از لذائذ عالم برچیده وغنچه وار خود را در خود کشیده ودر سایه رحمت رب العالمین آرمیده همچنا استماع سرود ملال که موجب ازدیاد حال ومعد حصول کمال است بر ملا میفرمایند بنابران بیشتر عوام وبعض خواص را با وصف ارادت وعقیدت ظاهری سوء ظن پیدا میشود

واستتار بدگمانی هویدا چنانچه روزی فاضلی در محفل فیض منزل بتحقیق مسئلهٔ غنا متوجه گردیده
عند المناظره چهار دعوی بگذارش رسانیده اول اینکه بر حرمت غناے مطلق اجماع مجتهدین
اربعه است دوم اینکه احادیث اباحت سماع که در بخاری و مسلم وغیره کتب صحاح مرقوم است
نزد فقها معتبر نیست سیوم اینکه روایات اباحت غنا و دف و بربط و عود وغیره مزامیر
که علماے شافعیه نوشته اند قابل اعتماد نیست و بمقابله قول امام ابوحنیفه حنفی یا قول
مجتهدے اعتبار را نشاید چهارم اینکه امام محمد غزالی و ابوطالب مکی وغیره که علماے فقه فهیم
اند قول آنها لایق استناد نیست چون فاضل موصوف راه افراط و تفریط پیموده چهار
دعوے مذکوره خلاف جمهور علما و مخالف شریعت بیضا نموده بنا بر آن از حضرت مولانا
دام ظلهم و برکاتهم این کمترین خدام بشرف ارشاد و الابراے تالیف رساله در تحقیق
مسئلهٔ سماع بر وفق اصول و فروع که جمهور علما بر خلاف آن نباشند مشرف گشته خاکسار
باوصف کم مایگی و بے بضاعتی حسب الحکم مطاع واجب الاتباع و امتثال ارشاد لازم
الانقیاد بتحریر این رساله ذخیره اندوز سعادت گردیده و آنرا بر مقدمه و ابواب ثلثه
و خاتمه مرتب ساخته بازالة القناع عن وجوه السماع موسوم به نغمهٔ عشاق ملقب گردانید
مقدمه مشتمل است بر سه افاده افاده اول در معنی لغوی و اصطلاحی سماع و غنا و تغنی
و فرق میان هر یک افاده ثانی در بیان تغنی که در قرآن مطلوب و مرغوب است و
تغنی که در فن موسیقی مستعمل است افاده ثالث در بیان اینکه اصل سماع از کے
شروع گشته و پیش از زمان پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم هم در شرایع سابقه بود یا نه
باب اول در اباحت سماع و آن مشتمل است بر دو فصل فصل اول در احادیث
ثبت سماع آنحضرت صلی الله علیه وسلم و سماع صحابه کرام علیه و علیهم السلام و آن فصل مختوم

تسمیه رساله و تقسیم آن

است بفصول ثلاثہ فصل اول در ذکر اقسام ثلثہ حدیث و اینکہ حال منکر ہریک قسم چیست و سر تبیح بر قول مجتہد فصل ثانی در ثبوت اجماع بر اباحت غنا بر وفق قاعدہ اصول مشتہر باینکہ جملہ افعال نبی مقتدی بہ است و ادنے منزلت افعال نبی اباحت است فصل ثالث در ابطال احتمالات ثلاثہ کہ مدعی حرمت را بر اباحت متوہم میگردد بسہ وجہ یکے اینکہ در صحت احادیث کلام کنند دوم اینکہ بعد قبول صحت ادعاے نسخ اباحت نمایند سیوم اینکہ علماے خلف را قادح افعال سلف پندارند فصل دوم در آثار و اخبار مثبتہ سماع مجتہدین اربعہ و تلامذہ آنہا و دیگر فقہا و ائمہ دین از تابعین تبع تابعین رضوان اللہ علیہم اجمعین باب ثانی در روایات کتب معتبرہ فقہیہ و اقوال ائمہ دین کہ در اباحت غنا و ضرب دف و طبل وغیرہ دلالت مباحہ وارد گشتہ و آن مشتمل بر چہار فصل است فصل اول در ذکر روایات اباحت از کتب اہل سنت فصل دوم در روایات اباحت از کتب امامیہ فصل سوم در تحقیق معارف و مزامیر و ملاہی مشتملہ سہ قانون قانون اول در معنی لغوی و عرفی معارف و مزامیر و ملاہی و ملاعب قانون دوم در اقسام ملاہی و ملاعب و بیان احکام ہریک قانون سوم در انواع مزامیر و معارف و احکام ہریک در تحلیل یا تحریم فصل چہارم در ابطال دعوے چہارم مدعی باینکہ بر قول علماے صوفیہ اعتماد ے نیست باب ثالث در جواب آیات و احادیث و روایات فقہیہ کہ علماے محرمین ازان بر حرمت غناے مطلق تمسک میکنند و تکفیر مباشر آن مینمایند و افراط و تفریط نمودہ در حق و باطل خلط میسازند و آن مشتمل است بر دو ضابطہ در اصول حدیث و اصول فقہ و ہدایات چند ہدایہ اولے در ذکر آیاتے کہ ازان اہل تحریم حرمت غنا استنباط میکنند و جواب آن

هدایه ثانیه در ذکر احادیث موضوعه که دال بر تحریم غنا هستند و بیان موضوعیت آن از روے کتب معتبره هدایه ثالثه در ذکر احادیثے که در کتب صحاح هرگز یافته نمی شوند مگر در کتابهاے مروی اند که آن کتب نزد محدثین معتبر نیست یا در بعضے رواة آن حفاظ حدیث طعن کرده اند هدایه رابعه در ذکر احادیثے که اهل تحریم تعصبا اختراع و افترا کرده شهرت داده اند و نشان آن در کتب احادیث اصلا یافته نمی شود هدایه خامسه در ذکر احادیثے که در تحریم غناے مقترن بمنکرات در کتب صحاح یافته می شود و منکرین تعصبا تحریم آنرا در حرمت غناے مطلق مے پندارند خاتمه در آثار و فواید سماع و شرایط و آداب آن و آن مشتمل است بر تذکرات اربعه تذکرهٔ اولی در آثار و فواید سماع که موجب وجد و رقص و طرب سامع میگردد تذکرهٔ ثانیه در احادیث و اقاویل علما که درباب وجد و طرب وارد گشته تذکرهٔ ثالثه در شرایط سماع و اسباب محرمه آن که اهل شریعت بدان تصریح نموده اند تذکرهٔ رابعه در آداب سماع که اهل طریقت بدان تاکید فرموده اند و هذا اوان الشروع فی المقصود ہان مستمعان خموش باشید + آماده صد خروش باشید + مثنوی

مثنوی آغاز نغمهٔ عشاق

می سرایم نغمهٔ عشاق را
تا بوجد آرم همه آفاق را
مدتے جان و دل خود سوختم
تا که من این نغمه را آموختم
لیک پنهان داشتم این راز را
چونکه می جستم کسے دمساز را
مدتے این رازها در سینه ماند
مدتے در خاک این گنجینه ماند
لیک تا کے سر عشق ماند خفی
آیهٔ لاتکتمون شد منجلی
خود بخود این نغمه آخر شد عیان
گشت آشوب زمین و آسمان
کوه را این نغمه سازد همچو کاه
جسم را این نغمه سازد همچو آه
نیست این آواز ناقوس صنم
هست این آواز لبیک حرم
برهمن زان بگسلد زنار را
میگذارد این همه پندار را
میزند گاهی صنم را بر صنم
میزند گاهی سر خود را بهم
دور اندازد ز خود ناقوس را

سینه با ہم کف افسوس را | مرده میگوید دم عیسےٰ است این | یا ندائے عالم بالاست این

مقدمه مشتمل است بر سه افاده افاده اول در معنی سماع وغنا بدانکه معنی سماع بالفتح ذریت
ذکر مسموع و بالکسر مسموع مذکور نیکو و ہمچنین ہست معنی سمع بالفتح والکسر قال فی
القاموس السمع حس الاذن و الاذن و ما وقر فیها من شیٔ تسمعه والذکر المسموع
ویکسر کالسماع ودر اصطلاح عبارت است از مسموع مطبوع که حادث شود
از حسن صوت وکلام موزون ومعنی لغوی تغنی وغنا سرود گفتن و آواز طرب دہنده
روح فی القاموس والغناء ککساء من الصوت ما طرب به وکسماء رمل وغناء الشعر
وبه یفید تغنی ومعنے عرفی تحریک وترجیع آواز است بالحان وضم کردن تصفیق مناسب
آن قال القهستانی فی جامع الرموز شرح المختصر الغنا بالقصر والمد لغة التغنیة
یقال غنی تغنی تغنیه وبالفارسیه سرود گفتن وعرفا تردید الصوت بالالحان فی الشعر
مع انضمام التصفیق بالالحاق ومناسبة التصفیق لها انتہی بربن تقدیر میان سماع وغنا
فرق اعتباری است وبعضے غنا را مخصوص کرده اند باستماع اشعاری که در ذکر
اغانی باشد با حسن صوت چنانچه مولانا فخر الدین زرادی گفته است ان السماع
دون الغناء لانه استماع الاشعار التی یکون فی ذکر الغوانی مع حسن الصوت
فالسماع مطلق والغناء مقید والمطلق خارج عن حکم المقید فاذا کان السماع
فارغا عن وصف الغناء فهو مباح بالاتفاق لانه مجموع من الصوت الحسن والکلام
الموزون واسماعها فی الشرع جایز بلا خلاف اذ کل واحد منهما حسن المعنی فی عینه
انتہی وقال ابو طالب المکی مثله پس از معنی لغوی واصطلاحی سماع وغنا فرق بین بیان
ہر دو واضح گردید وبدریافت رسید که نزاع وخلاف فیما بین العلما در تغنی بمعنی سرود گفتن است

افاده اول از افادات سه گانه مقدمه در معنی سماع وغنا

افادہ ثانی در سماع که عبارت از سرود شنیدن قول جمیل است با حسن صوت

باید دانست که در حدیث صحیح آمده است زینوا القرآن باصواتکم یعنی آرایش دهید قرآن را بآوازهای خود ها و نیز فرمود صلے اللہ علیہ وسلم لیس منا من لم یتغن بالقرآن نیست از ما هر که تغنی نکند بقرآن و نیز فرمود تعلموا القرآن و غنوا به بآموزید قرآن را و تغنی کنید بدان و هم در حدیث آمده ما اذن اللہ لشیٔ کاذنہ لنبی یتغنی بالقرآن یجہر بہ یعنی گوش نمی نهد و استماع نمیکند حق تعالی هیچ چیز را همچو گوش نهادن و استماع کردن وے پیغمبر نیکو آواز را که تغنی میکند بقرآن یعنی میخواند قرآن را و جهر میکند بدان و نیز در مدح خوش خوانی ابوموسی اشعری رض فرموده است اعطی من مزمارًا من مزامیر آل داؤد یعنی داده شده است ابوموسے گلوے خوش از خوش آوازیهاے آل داؤد علیہ السلام ازین همه حدیث معلوم میشود که مطلق تغنی در شرع محمود و مرغوب است بلکہ اداے قرآن بدان مطلوب معهذا در بعضے احادیث وارد شده که قرآن را بطور غنا خواندن جایز نیست حتے که تصریح نموده اند که اگر تالی قرآن قصدًا بالحان موسیقیه ادا نماید آثم و بزه کار میگردد و عمل و اعتقاد بهر دو حدیث متعارض و متناقض که دال بر مدح و ذم غنا هستند غیر ممکن پس بنا بر توفیق بین الاحادیث تحقیق این معنی مقدم افتاد که غناے محمود کیست و مذموم چیست تا میان تجوید قرأت و ترجیع که در غیر کلام مجید مستعمل است فرق بین میسر آید بدین ضرورت نقل کلام صاحب مدارج النبوۃ که درین خصوص است اینجا واجب افتاد و آن اینست اختلاف کرده اند علماے در مسئلہ تغنی بقرآن بعضے مطلقًا جایز دارند یعنی اگرچه لازم آید افراط در مد و اشباع حرکات و مانند آن و اگرچه بقوانین موسیقی باشد و بعضے مطلقًا منع کنند و حق که مرکز دائرۂ

انصاف است آنست که تطریب و تغنی بر دو وجه است یکی آنکه اقتضا کند آنرا
طبیعت و سماحت کند بدان بی تکلف و تمرین و تعلیم بلکه چون گذاشته شود با طبعش
بیارد آن تطریب و تلحین را و این جائز است اگرچه بیارد بزیادت تزئین و تحسین
چنانکه گفت ابو موسی رضی الله عنه اگر من میدانستم که تو میشنوی زیادت میکردم
تزئین و تحسین را و کسیکه هیجان میکند او را طرب و حنت و شوق مالک نمی شود نفس
خود را و صبر نمیتواند کرد از تطریب و تحزین و تزئین صوت در قرأت پس وی مطبوع است
نه متطبع و کلف است نه متکلف و اینست مراد بصوت عرب و لحن عرب و این قسم
از تغنی است که میکردند آنرا اصحابه و می شنیدند آنرا و این تغنی محمود است که متاثر
میگردد بدان تالی و سامع و وجه ثانی آنکه بصناعتی از صنایع موسیقی باشد که نیست
در طبایع سماحت بدان و حاصل نمیشود مگر به تکلف و تصنع و تمرین چنانکه آموخته میشود
بانواع الحان موسیقیه بسیطه و مرکبه بر ایقاعات مخصوصه و اوزان مخترعه که حاصل نمیشود
مگر بتعلم و تکلف و اینست که مکروه داشتند آنرا سلف و انکار کردند قرأت باین وجه
و هر کسیکه علم است او را باحوال سلف میداند قطعاً که ایشان مبرا اند از الحان موسیقی
که تکلف کرده شود بآن بر ایقاعات و حرکات موزونه معدوده محدوده و ایشان
پرهیزگار تر اند که بخوانند قرآن را باین طریق و تجویز کنند آنرا بلکه میخواندند به تحزین
و تطریب و تحسین صوت و این امریست مرکوز در طبایع و نهی نکرده است ازان
شارع بلکه ارشاد کرده است بآن و خوانده است مردم را بدان و خبر داده است
از استماع حق سبحانه بسوی آن و فرموده که نیست از ما هر که تغنی نکند به قرآن
ذکر هذا کله فی المواهب اللدنیة انتهی افادهٔ ثالث در اینکه مشروعیت

سماع از زمان انبیاے سابقین تا عہد خاتم النبیین علیہ وعلیہم السلام اجمعین شدہ
آمدہ است چنانچہ اخبار بدان در کتب سلف وخلف مسطور است از اجلہ علماے حنفیہ رح
متقدمین مخدوم علی ابن عثمان الغزنوی در کشف المحجوب و از متاخرین شیخ عبد الحق
دہلوی در مدارج النبوت آنچہ درین خصوص نوشتہ اند مشتی نمونہ از خروارے نقل
کردہ می آید تا ناواقفین را انتباہی فزاید صاحب کشف المحجوب در باب سی ونہم
مینویسد بدانکہ سماع را اندر طبایع حکمہا مختلف است ہمچنانکہ ارادت اندر دلہا مختلف
است و ستم باشد کہ کسے آنرا بہ یک حکم قطع کند وجملہ مستمعان بر دو گروہ اند یکے معنے
شنوند و دیگر آنکہ صوت شنوند و اندرین ہر دو اصل فوائد است و آفات از آنچہ
شنیدن اصوات غلیان آن معنی باشد کہ اندر مردم مرکب بود اگر حق بود حق و اگر
باطل باطل کسے را کہ مایہ طبع فساد بود آنچہ بشنود ہمہ فساد باشد و جملگی این معنے
اندر حکایت داؤد علیہ السلام بیاید کہ چون حق تعالے اورا خلیفہ خود گردانید اورا
صوتے خوش داد وحلق او مزامیر گردانید وکوہہا را رسایل وے گردانید تا حدیکہ
وحوش وطیور از کوہ و دشت بسماع آواز وے بیامدندے وآب از رفتن بایستادے
ومرغان از ہوا می افتادندے واندر آثار است کہ یک ماہ آن خلق اندر صحرا
ہیچ نخوردی واطفال نہ گریستندے وشیر نخواستندے وہرگاہ کہ خلق از انجا باز گشتندے
بسیار مردم از لذت کلام وصوت ولحن وے مردہ بودندے تا حدیکہ گویند کہ یک بار
ہفت صد کنیزک عذرا بشمار آمدہ بود کہ مردہ بودند و دوازدہ ہزار پیر نیز مردہ بودند
الی آخر الحکایت وتفصیل این حکایت شیخ عبد الحق علیہ الرحمۃ در مدارج النبوت
آوردہ کہ چون میخواست داؤد علیہ السلام کہ تکلم کند بر بنی اسرائیل کہ بخواند زبور را

حکایت مزامیر داؤد علیہ السلام

برایشان گرسنہ میشد تا ہفت روز نمی خورد و نمی نوشید و نمی آید زنان را پستر امرے کرد
سلیمان را کہ ندا در میداد در کرانہا و گوشہا و پشتہا و کوہ ہا و رود ہا کہ داؤد می نشیند
فلان روز و تکلم میکند بعد از ان بیرون آوردہ می شد برائے وے منبر بسوی صحرا
پس می نشست بران و سلیمان استادہ می بود بر سر وے و می آمدند انس و جن
و طیور و وحش و ہوام و بیرون می آمدند ابکار و مخدرات کہ استماع میکردند و ذکر را
پس شروع میکرد داؤد در ثنا بر خدا بجنبید یکیسر او را آنیست و می خواند زبور را پس میمیرند
طائفہ از شنوندگان پس از ان شروع میکرد او در نوحہ کردن بر گنہگاران پس میمیرند
طائفہ از ایشان پس چون گرم میشد موت بخلق و سخت میگشت میگفت مر او را
سلیمان یا نبی اللہ سخت شد موت میان مردم و پارہ پارہ شدند شنوندگان
بر روے می افتاد داؤد و بیہوش میگشت و برداشتہ می شد بر سریرے و بردہ میشد
بسوے خانہ و ندا میکرد سلیمان در مردم کہ ہر کرا خویشی و دوستی بود با مردہ بجوید او را
و بیرون آرد پس می آوردند زنان سریہا را و می ایستادند بر شوہران و پسران و
برادران خود بر می داشتند و می بردند بشہر و چون بہوش می آمد داؤد در روز دوم میپرسید
از سلیمان و میگفت چہ کردند اے سلیمان عباد اسرائیل پس میگفت مرد یا نبی اللہ فلان
و فلان و می شمرد نامہاے ایشانرا پس دست بر سر میزد و نوحہ میکرد داؤد و میگفت
اما خشم میگیری تو خدایا بر داؤد کہ نمرد ہمراہ آنہا بمردند از خوف تو با شوق تو پس بود
داب داؤد ہمچنین تا مجلس دیگر و اقامت کرد بدین حال تا آنکہ خواست خداے عز و جل
انتہی و نیز در ہمین معجزہ حسن صوت خداوند سبحانہ اعتنا نامی فرماید وَلَقَدْ اٰتَیْنَا دَاوٗدَ
مِنَّا فَضْلًا یَاجِبَالُ اَوِّبِیْ مَعَهٗ وَالطَّیْرَ و در تفسیر قولہ سبحانہ اَلَّذِیْنَ یَسْتَمِعُوْنَ

القول فیتبعون احسنه وہمچنین درتفسیر واذا سمعوا ما انزل الی الرسول تری اعینهم
تفیض من الدمع مما عرفوا من الحق مفسران تصریح نمودند کہ مراد سماع است سماع
قرآن باشد یا ذکر از مواعظ و حکم چنانچہ شیخ شہاب الدین سہروردی قدس اللہ سرہ
درعوارف میگوید کہ این سماع است کہ متفق علیہ است حقانیت او و مخالف نیست
دران دو کس از اہل ایمان و این سماع مستجلب رحمت است از پروردگار رحیم انتہی
پس معلوم شد کہ اباحت و مشروعیت سماع محل اختلاف نیست و نیست اختلاف
مگر در تغنی و در صدر معنی لغوی و اصطلاحی غنا و تغنی گذشت و باجتماع لغت و اصطلاح
متعلق غنا از چہار صورت بیرون نیست یکے ترنم و تکلم شخصے بکلام موزون و الحان طرب
افزون برائے تنشیط خاطر خویش دوم سرائیدن او برائے استماع دیگرے بدون
آنکہ آنرا پیشہ گرداند یا نفعے بدان بہم رساند سوم سرائیدن او برائے شنوانیدن
غیرے بطریق کسب و حرفت و طمع و اخذ و اجرت چہارم شنیدن آواز خوش و
کلام موزون و صدائے طرب انگیز از انسان باشد یا از وحش و طیر خواہ از
آلات غنا از ہر جنس کہ باشد اگرچہ از قول مدعی مذکور حرمت جمیع اقسام مسطورہ
مفہوم میگردد لیکن حکم شرعی ہر یک قسم در باب دوم معلوم خواہد شد انشاء اللہ تعالی
ہرچند بسا امور متعلقہ مبادی باقی اند کہ تاخیر آن از مقدمہ موجب توحش در فہم
بعضی احادیث و روایات کہ در دلایل اباحت منقول میگردد خواہد شد مگر ازانجا کہ مقدمہ
طول می کشید و اصل مقصد کہ بیان اباحت سماع است بعید میگردید لہذا آنچنان
امور را در تمہید استدلالی کہ برابطال تحریم در باب سوم می آید ذکر کردہ خواہد شد

بحولہ سبحانہ **باب اول** در اباحت سماع و آن مشتمل ست بر دو فصل

[illegible]

فصل اول در احادیث مثبتہ سماع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وسماع صحابۂ کرام بحضور روحی
علیہ السلام اگرچہ احادیث درین باب بطرق مختلفہ بسیار مروی اند لیکن با اکتفا
میکنیم درینجا بذکر احادیث صحیحہ کہ در کتب صحاح یافتہ می شود و آن دوازدہ حدیث
اند بنا بر تسہیل فہم خاص و عام معہ ترجمہ ذکر کردہ می آید **الاول** عن انس بن مالک
رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم مر ببعض ازقۃ المدینۃ مروی است
از انس بن مالک رض کہ بدرستیکہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم بگذشت بسوے بعضے
کوچہاے مدینہ فاذا ھو بجواری یضربن بدفھن پس ناگاہ رسید بدختران کہ می زدند
دف را و یتغنین و یقلن وسرود میکردند و میگفتند نحن جوار من بنی النجار یا حبذا محمد
من جار یعنی ما ئیم دختران از بنی النجار کہ قبیلہ ایست معروف از انصار و مادر عبد المطلب
بن ہاشم جد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از ان قبیلہ بود اے خوشا حال محمد را صلے اللہ
علیہ وسلم از جہت ہمسایہ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللہ یعلم انی احبکن پس
گفت نبی صلعم کہ خداے تعالے خوب میداند کہ من دوست میدارم شمارا اخرجہ
ابن ماجہ آورد این حدیث را ابن ماجہ قزوینی کہ محدث ست معروف از ثقات محدثین این
حدیث بر غنا و با دف علی الاطلاق بلا تخصیص تقریب عید و سرور و غیرہ دلالت صریح دارد
الثانی عن الربیع بنت معوذ بن عفراء رض قالت جاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم فدخل
حین بنی علی مرویست از ربیع دختر معوذ بن عفراء کہ از انصار بود گفت کہ آمد پیغمبر
صلے اللہ علیہ وسلم پس در آمد وقتیکہ بنا بر من واقع شد یعنی بعد از شب زفاف فجلس علی
فراشی کمجلسک منی پس بنشست بر بستر من مانند نشستن تو بقرب من فجعلت
جویریات لنا تضربن بالدف پس دختر گان کہ از قوم ما بودند دف زدن شروع کردند

ویندبن من قتل من ابائی یوم بدر و ندبہ میکردند کسانرا کہ کشتہ شدہ بودند از پدران ما روز
بدر و دران ندبہ اشعار رجز بودند کہ بدان تشجیع میکردند بر قتل اذ قالت احدٰہن
چون گفت یکے از ایشان وفینا نبی یعلم ما فی غد و درمیان ما پیغمبر ایست کہ میداند چیزیرا
کہ فردا باشد فقال علیہ السلام دعی ھذا وقولی الذی کنت تقولین بگذار این سخن را و بگوی
انچہ میگفتی قبل یعنی بسماع کہ بدان می پرداختی مشغول باش و این مضمون کہ مناسب
حال پیغمبران نیست از ان احتراز نمائی چرا دعاے علم غیب خاصہ خدا است
و حدیث مسطور نیز صریحا دلالت بر حلت غنا میکند اخرجہ البخاری فی کتاب النکاح
الثالث عن عائشۃ رضی اللہ عنہا انہا زفت امراۃ الی رجل من الانصار فقال النبی
صلی اللہ علیہ وسلم یا عائشۃ ما کان معکم لھو فان الانصار تعجبہم اللھو مرویست
از عائشہ صدیقہ رض کہ بعروسے فرستاد زنے را بسوے مردے از انصار
پس فرمود رسول صلی اللہ علیہ وسلم اے عائشہ رض نبود باشما کسیکہ باشد با وے لھو
زیراکہ انصار را خوش می آید قسم لھو کہ عبارت از غنا است ازینحدیث معلوم می شود
کہ اطلاق لھو بر غنا و حلال صحیح است **الرابع** عن ابن عباس قال انکحت
عائشہ ذات قرابۃ لھا من الانصار فجاء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال
اھدیتم الفتاۃ قالوا نعم نکاح کردہ داد عائشہ زنے را از اہل قرابت خود کہ از
انصار بود پس آمد پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم پس فرمود فرستادید آن دوشیزہ را
یعنی بخانہ زوج مردمان گفتند آرے قال ارسلتم معہا من یغنی قالت لا فرمود
فرستادید با او کسے را کہ تغنی کند عائشہ گفت کہ نہ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ان الانصار قوم فیہم غزل فلو بعثتم معہا من یقول اتیناکم اتیناکم فحیانا وحیاکم

[illegible]

فرمود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بدرستیکہ انصار قومی اندکہ درایشان غزل بسیار است
یعنی رغبت باشعار مطربہ بسیار بسیار ندپس کاش میفرستادید صحبۃ العروس شخصی را
کہ میگفت وادا میکرد این مضمون کہ بطریق تہنیت ومبارکبادی گفتہ می شد آمدیم
بشما آمدیم پس زندہ دارد مارا خدا یتعالی و زندہ دارد شمارا اخرجہ ابن ماجہ فی کتاب
النکاح **الخامس** عن عایشہ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال مافعلت فلانہ یتیمہ کانت عندھا مرویست از عائشہ صدیقہ رض بدرستیکہ
پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمود چہ حال فلان زن شد کہ یتیمہ بود نزد عائشہ پرورش می یافت
فقالت اھدیناھا الی زوجھا عائشہ گفت کہ عروس ساختہ فرستادم اورا بطرف زوج
او قال فھلا بعثتم معھا بجاریۃ تضرب بالدف وتغنی فرمود پس چرا نہ فرستادید صحب
آن دختری کہ میزد دف را و می سرائید قالت عائشہ ماذا القول قال تقول اتیناکم
اتیناکم الحدیث عائشہ گفت کہ چہ میگفت یعنی آن سرائندہ فرمود کہ میگفت اتیناکم اتیناکم
یعنی آن کلمات تہنیت کہ تفسیرش بالا گزشت اخرجہ الحافظ تقی الدین محمد بن الشیخ
العالم مجد الدین علی بن وھب القشیری فی کتابہ اقتباص السول بسندہ
و آنحدیث متقارب اللفظ والمعنی باحادیث سابقہ است تمام شد **السادس**
یاعائشۃ اتعرفین ھذہ فقالت لا یا نبی اللہ قال ھذہ قینۃ بنی فلان تحبین ان تغنیک
فغنتھا ای عائشہ ایا می شناسی این زن را پس گفت عائشہ نہ ای پیغمبر خدا فرمود
این مغنیہ فلان قوم است دوست میداری کہ بسراید برای تو پس سرائید برای
او فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم قد نفخ الشیطان منخریھا پس فرمود پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم کہ دم کرد شیطان در سوراخہای بینی او مراد از نفخ شیطان در منخرش

کنایہ از تکبر و اعجاب نفس وبیست کہ آن زن بوقت سرائیدن خود درحالت کمال
طرب وغلبہ سرور راہ تکبر واعجاب نفس کہ از عمل شیطان است سلوک نمود وظاہر است
کہ اینحالت اگر درحالت قرآن خواندن و ذکر و تسبیح کردن عارض شود ہم ممنوع ہست
و در حدیث آمدہ است اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم من نفخہ ونفثہ وہمزہ وتفسیر
نفخ تکبر آمدہ است از امیر المومنین فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ذکرہ البخاری واگر اینجملہ
اخیر دلالت برحرمت غنا کند منافی صدر حدیث خواہد شد کہ مفید حلت است فتنبہ
ولاتکن من الغافلین رواہ النسائی **السابع** عن بریدۃ بن الحصیب الاسلمی
رضی اللہ عنہ قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما رجع من بعض مغازیہ
جائت جاریۃ سوداء فقالت یا رسول اللہ انی کنت نذرت ان ردک اللہ سالما
ان اضرب بین یدیک بالدف واتغنی از بریدۃ بن الحصیب اسلمی رضہ روایت آمدہ
کہ بدرستیکہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم ہرگاہ مراجعت فرمود از بعض مغازی خود
آمدش کنیزکے سیاہ فام پس گفت اے پیغمبر خدا بدرستیکہ من نذر کردہ بودم کہ اگر باز
گرداند ترا خدا تندرست دف زنم روبروے تو وتغنی کنم فقال لہا ان کنت نذرت
فاضربی والا فلا پس گفت اورا اگر نذر کردہ پس بزن ورنہ مزن چراکہ حاجت بآن
نیست واین اشارہ بعدم رغبت آنوقت است وتوہم اینمعنی کہ لفظ والا فلا
دلالت میکند برآنکہ غنا براے ایفاے نذر درست بود وسواے آن جایز نباشد
باطل است زیراکہ حکم بایفاے نذر دلیل است براباحت مطلقہ چہ اگر غنا حرام
بودی پیغمبر خدا صلعم براے ایفاے نذر بدان امر نکردی بل بنا بر کفارہ نذر ارشاد
فرمودی چراکہ کفارہ یمین و نذر حرام منصوص بنص قرآنی است حکمی برخلاف آن

از پیغمبر صلعم امکانے نداشت درینمقام شیخ عبدالحق رح در ترجمہ مشکوۃ مینویسد بدانکہ علماء
را در دف زدن اختلاف است بعضے مباح داشتہ اند مطلقاً و بعضے مکروہ گفتہ اند مطلقاً
و بعضے مباح داشتہ اند در عرایس و عیاد و مانند آن از سرور ہائے مشروع و مذہب
صحیح مختار ہمین است و بعضے در انچہ جلاجل دارد و ندارد فرقے نہادہ اند و گفتہ اند
کہ اول مکروہ است باتفاق و این حدیث دلیل اباحت ضرب دف است زیراکہ
آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم امر کردہ بوفائے نذر آن و دف بنذر واجب است
و مقرر شدہ است کہ نذر نمی باشد مگر بچیزی کہ از جنس طاعت و قربت است و این
مذہب جمہور ائمہ است و نزد حنفیہ کافی است بودن آن مباح و نذر نزد ما اینجا
بمباح است و امانذر بمعصیت جایز نیست باتفاق پس دلالت کرد حدیث براباحت
ضرب دف بلکہ بر بودن او مستحب و در مانحن فیہ ہمچنین است زیراکہ سرور بقدم شریف
رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم و سلامت وی قربت و عبادت است و دلالت کرد
برآنکہ سماع اصوات النساء بغنا مباح است اگر خالی باشد از فتنہ کذا قالوا و
آنحضرت صلعم تعرض نکرد بذکر تغنی و ہمین فرمود کہ اگر نذر کردۂ بزدن دف یا بجہت آنکہ
تغنی در ذکر تابع دف بود چون حکم دف ذکر کردند حکم وے نیز معلوم باشد یا بجہت آنکہ
تغنی مباح است شبہہ کہ ہست در دف است اگر او را نذر کردہ بکن فافہم فجعلت
تضرب فدخل ابوبکر رضی اللہ عنہ وھی تضرب ثم دخل علی رضی اللہ عنہ
وھی تضرب ثم دخل عثمان رضی اللہ عنہ وھی تضرب پس شروع کرد دف زدن
پس در آمد ابوبکر رضی اللہ عنہ درحالیکہ میزد دف پیشتر در آمد علی رضی اللہ عنہ درحالیکہ
ضرب دف میکرد پیشتر در آمد عثمان رضی اللہ عنہ در آن حال کہ می زد دف را

ثم دخل عمر رضی الله عنه درحالت دف زدنش فالقت الدف تحت استها وقعدت
پس بیانداخت دف زیر مقعد خود و بنشست بر آن فقال رسول الله صلی الله علیه
وسلم ان الشیطان لیخاف منک یا عمر پس فرمود رسول خدا صلے الله علیه وسلم بدرستیکه
شیطان هر آئینه میترسد از تو اے عمر انی کنت جالسا وهی تضرب فدخل ابوبکر
وهی تضرب ثم دخل علی وهی تضرب ثم دخل عثمان وهی تضرب فلما دخلت
انت یا عمر القت الدف رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح غریب
ترجمه زیراکه من نشسته بودم وآن دف میزد پس داخل شد ابوبکر پس علی پس عثمان
وآن بدستور دف میزد هرگاه داخل شدی تو ای عمر انداخت دف را روایت کرده است
آنرا ترمذی وگفته که اینحدیث حسن وصحیح وغریب است نقل کرده است اینحدیث را
صاحب مشکوه درمناقب حضرت عمر رض مخفی مبادکه درینحدیث از لفظ ان الشیطان
لیخاف منک یا عمر وهمچنان از فقره ان الشیطان لیفر من ظل عمر که بحدیث دیگر آمده
بعضے مردم را خلجانے می شود بسه وجه یکے آنکه در تشبیه مغنیه بشیطان منظنه حرمت
غنا میگردد دوم آنکه عجب است که شیطان از پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم خایف
نگشته واز عمر رضی الله عنه خوفناک شد سوم آنکه درین منقبت افضلیت حضرت عمر رض
بر نبی صلے الله علیه وسلم لازم میآید وآن خلاف اجماع امت است جواب خلجان
مذکور آنست که جناب رسالت مآب صلے الله علیه وسلم درضمن تصحیح حضرت عمر رض
خوف وهراس جاریه را بخوف شیطان از جناب فاروق رض تشبیه داده است
واین لفظ بر معصیت بودن غنا دلالت نمیکند چه ضرور نیست که هر عمل شیطانی معصیت
باشد زیراکه بر بعضے افعال انبیاء علیهم السلام اطلاق عمل شیطانی در قرآن مجید آمده است

۲۰ جواب شبهات منکرین از لفظ ان الشیطان لیخاف منک یا عمر ...

چنانچہ آیہ کریمہ فوسوس لہما الشیطان وکذا وما انسانیہ الا الشیطان وہمچنین فوکزۃ موسیٰ فقضیٰ علیہ قال ھذا من عمل الشیطان ظاہر است وغیر ممکن کہ افعال انبیاء معصومین معصیت باشد پس معلوم شد کہ ہر عمل شیطانی معصیت نیست آری معصیت ہر البتہ عمل شیطانی است وہرگاہ غنا بادف عمل شیطانی از قسم مباحات شد محذوری لازم نیامد و اگر کسے گوید کہ معصیت نبودن غنا سبب اینی وجسارت مغنیہ بودہ باعث مخافت او گوییم کہ سبب خوف واندیشہ مغنیہ چند امور میتواند شد یکے اینکہ در ابتدائے اسلام ہنگام تحریم خمر از معازف وملاہی وغیرہ وتذکرات خمر مطلقاً ممانعت شدہ بود حتی کہ از استعمال ظروف خمر نیز وجناب عمرؓ در اجرائے حکم تحریم اہتمام بسیار میفرمودند اگرچہ بعد راسخ شدن حرمت خمر در ذہن مسلمین رفع ممانعت آوانی وغیرہ مسکرات خمر از شارع گردیدہ بود مگر جاریہ حبشیہ بزعم خود دف را منجملہ معازف ممنوعہ پنداشتہ باندیشہ سیاست سابقہ از جناب عمرؓ مخفی کردہ باشد دوم آنکہ میتواند کہ جاریہ مذکورہ گمان بردہ باشد کہ ایفائے نذر بمجرد تغنی بعمل آمد زیادہ صرف اوقات دران شاید خلاف مرضی حضرت عمر باشد لہذا از آمدن شان ساکت گردید سوم آنکہ جناب عمرؓ کہ منصب احتساب میداشتند واشدا ہم فی امراللہ مشہور بودند بعضے مردم در امور مباحہ نیز بحضور شان مرعوب میشدند پس رعب واندیشہ از جاریہ مذکورہ چہ تعجب است اما عدم مخافت جاریہ مذکورہ از نبی کریم وہر سہ خلفای کرام علیہ وعلیہم السلام ومخافت او از خلیفہ ثانی رضی اللہ عنہ موجب تفضیل وی بر دیگری نمیتواند شد زیرا کہ مخافتے کہ عامہ را از محتسب وزیر ومیر تزک میباشد از پادشاہ رحیم وصاحب خلق عظیم نمیباشد ومجبول طبائع بنی آدم است کہ از شخصی کہ آثار جلال

درضبط وربط بسیار بوقوع می آید و بیشتر اوقات مواخذه شدید در امور و سیاستی
ازان شخص می بینند زیاده تر ازان مرعوب میشوند و از بطش وے ایمن نمیباشند بخلاف
شخصی که ظهور و غلبہ صفت جمال در وی زیادہ تر معاینہ میکنند چنانچہ حضرت موسی علیہ السلام که نسبت بہ ہارون
جلال بیشتر داشت و گریختن شیطان صفت ازان مفضول نہ از فاضل نظیرش اذان است
که در حدیث صحاح وارد شده که وقتیکه موذن کلمات اذان ادا میکند شیطان ضرطه کرده
میگریزد و در اثناء نماز ہر وسوسہ و خطرہ که باشد در ایفای آن دریغ نمی کند و در
قطع صلوۃ قصوری نمیسازد و ازین لازم نیامد که اذان افضل شود از نماز بالجملہ ثابت است
که صحابہ کرام از حضرت عمر رض بسبب جلالت و شدت ایشان در اسلام بسیار ملاحظہ
میکردند و بعضے امور که مباحه میشدند از عمل آن باز میماندند و نظیر تام این قصه حدیث
است که صاحب مشکوۃ در مناقب حضرت عمر رضی اللہ عنہ آورده است
عن سعد ابن ابی وقاص مرویست از سعد ابن ابی وقاص رض قال استاذن
عمر بن الخطاب علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وعنده نسوة من قریش یکلمنه
ویستکثرنه عالیة اصواتهن گفت راوی طلب اذن کرد عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ
بر رسول خدا صلعم درحالیکه نزد آنحضرت زنان قریش بودند کلام میکردند از آنحضرت
چیزے طلب مینمودند و در آن افزونی میخواستند و درانحال بلند میکردند آواز خود را
یعنی بحضور وی صلی اللہ علیہ وسلم بے ادبانه و دلیرانه بآواز بلند گفتگو میکردند فلما استاذن عمر قمن
فبادرن الحجاب پس ہرگاه طلب اذن کرد عمر رضی اللہ عنہ برخاستند آن زنان
و قصد حجاب کردند فدخل عمر و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یضحک پس داخل شد
عمر رض و درانحال آنحضرت تبسم بودند فقال اضحك اللہ سنك یا رسول اللہ

پس گفت عمر رض دشمنان دار خداوندان ترا یا رسول اللہ فقال رسول اللہ عجبت من
هولاء اللاتی کن عندی فلما سمعن صوتک ابتدرن الحجاب پس فرمود رسول خدا صلعم
تعجب کردم از این زنان که بودند نزد من یعنی بے حجاب و بے خطر پس هرگاه شنیدند آواز
تو گریختند از حجاب اندرون خانه قال عمر پس فرمود عمر رض آن زنان را یا عدوات انفسهن
تهبنی ولا تهبن رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم اے دشمنان جانہاے خود آیا میترسید
از من و نمیترسید از رسول خدا صلی اللہ علیه وسلم فقلن انت افظ و اغلظ پس گفتند
که تو درشت مزاج و سخت طبع هستے یعنی در مواخذه امور که از راه بے ادبی در ان
اهمال رود فقال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم ایها یا ابن الخطاب والذی نفسی
بیده ما لقیک الشیطان سالکا فجا الا سلک فجا غیر فجک بفرما سخن اے پسر خطاب
قسم بکسے که جان من بدست اوست وا نخورد بتو شیطان رونده راهی مگر رفت راهی
که غیر راه تست یعنی از راه تو دور دور شده میگریزد و تو از دخل و تصرف شیطان ایمنی
و این بس منقبت حضرت عمر است رض و شک نیست که حصول این خوارق داخل
در معجزه جناب نبوت است که یکے از اتباع وے باین مرتبه رسید و علی تقدیر التسلیم
اگر فضل جزئی خلیفه ثانی بر خلفاے دیگر علی نبینا و علیهم السلام لازم آید مخالف
عقیده اهل سنت نخواهد افتاد چه مراد از افضلیت نزد آنها افضل کلی بمعنی استحقاق
اکثریت ثواب است پس رفع شد هر سه وجوه خلجان مذکور فافهم فلا تکن من
المتعصبین الثامن قالت عائشه رضی اللہ عنها دخل علی ابوبکر رضی اللہ عنه
وعندی جاریتان من جواری الانصار گفت عائشه رض در آمد بر من ابوبکر رض و نزد
من دو دختر بودند از دختران انصار تغنیان ما تقاولت به الانصار یوم بعاث

می سرائیدند انچہ کہ گفتگو کردہ بودند بآن انصار روز بعاث و آن نام موضع است
بیرون مدینہ کہ قبل از بعثت دران جنگ عظیم مابین اوس وخزرج کہ از بطون انصار اند
واقع شدہ بود و آن اشعار از قبیل رجز بودند و ایستا بمغنتین ونبودند مغنیہ کہ عادت
وپیشہ ایشان غنا باشد بلکہ بطریق اظہار سرور و فرح در ایام عید می سرائیدند
قال ابوبکر رضی اللہ عنہ مزامیر الشیطان فی بیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
گفت ابوبکر رضؓ آیا مزامیر ہای شیطان در خانہ پیغمبر خدا صلعم و از مزامیر در آنوقت دف بود
چنانچہ در روایت دیگر آمدہ است و اطلاق مزامیر شیطان بجہت آن است کہ
شیطان از امثال این چیز با خوشوقت میشود و آلہ اغواے خود میداند ہر گاہ کہ مجلس
شراب وغیرہ محرمات نواختہ میشود فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا ابابکر
ان لکل قوم عیدًا وھذا عیدنا پس فرمود رسول صلعم اے ابوبکر بدرستیکہ براے
ہر قوم عیدیست و این عید ماست یعنی گروہ مسلمین اخرجہ البخاری وفی روایۃ
لہ دخل علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وعندی جاریتان تغنیان لغناء بعاث فاضطجع
النبی صلعم علی الفراش وحول وجھہ و در روایتی از بخاری باین الفاظ آمدہ است کہ
در آمد برمن رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم و نزد من دو دختر بودند کہ می سرائیدند سرود
بعاث پس بر پہلو شد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم بر بستر و بگردانید روے خود را
و این بجہت آن باشد کہ آن دو دختر مراہق بودند از دیدنش خود را مجتنب ساخت
و روے مبارک خود را ازان سوی بگردانید تا مبادا بر ایشان نظر افتد چہ آن نامحرم
بودند نظر بر ایشان عمدا انداختن حرام است و ازین مستفاد شد کہ زنے کہ پس پردہ
سرود کند سرود آن مباح است فدخل علی ابوبکر فانتھرنی وقال مزمار الشیطان

عند رسول الله صلی الله علیه وسلم ودر آمد بر من ابو بکر رض پس زجر فرمود مرا و توبیخ کرد
وگفت مزمار شیطان نزد رسول خدا صلی الله علیه وسلم و وی رضی الله عنه معلوم کرد که آنحضرت
در خواب باشند که ممانعت نمیکنند یا ازین چیزہا غافل شده رجوع بعالم غیب یا امور بواطن
فرموده باشند فاقبل رسول الله صلی الله علیه وسلم وقال دعهما پس متوجه شد
رسول خدا صلعم و فرمود بگذار ایشانرا یعنی از زجر و ممانعت مخفی نماند که از ظاہر این مقاله
شریفه مستفاد شده که آنحضرت از زدن دف وسرائیدن آن جواریها غافل نبودند
و لہذا متصدی جواب شده لب بتخصیص کشادند چنانچه از تحریرات سابق روشن گشت
فلما غفل غمزتهما فخرجتا پس ہر گاه التفات کرد ابو بکر یا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
بامور دیگر فشردم آنجواری را پس بیرون رفتند واین برای آن بود که طلب سرور
وتنشیط خواطرهم حدی دارد چون بآن حد برسد می باید که ازان فارغ البال شده
بامور مہمه مطلوبه خود عنان عزیمت منعطف سازد و درین غمز وجهی دیگر ہم می تواند شد
که ہر چند اشتغال باین چیزہا از شارع باباحت رسیده اما عائشه صدیقه را پاس ادب نبی
وصدیق اکبر منظور داشتن ہم ازان مطلوب تر بود ویا آنحضرت با صدیق اکبر در بعضی
مصالح ومہمه استشاره میفرموده باشند واین سرود ونغمه با ضرب دف مخل آن میشد
چنانچه در وقت نماز وتلاوت قرآن اشتغال باین چیزہا نیابد وکان یوم عید یلعب
فیه السودان بالدرق والحراب وبود روز عید که بازی میکردند دران روز حبشیان بسپرہا
ونیزہای خورد الدرق جمع درقه بفتحتین سپری که از چرم ساخته شود وحراب علی وزن
فعال بالکسر جمع حربه بالفتح نیزه خورد فاما سالت رسول الله صلی الله علیه وسلم واما قال
لی تشتهین تنظرین فقلت نعم پس میگوید عائشه رضی الله عنها پس یا سوال کردم

من از رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم ویا خود فرمود مرا کہ خواہی کہ ببینی یعنی لعب سودان
و آن لعب بطریق مشق برائے کارپردازی جہاد بود پس عرض کردم کہ آرے فاقامنی
وراءہ وخدی علی خدہ پس ایستادہ کرد مرا پس خود و رخسارہ من بر رخسارہ آنجناب
بود واین واقعہ قبل از تجدید حجاب بود وقال دونکم یا بنی ارفدہ و فرمود کہ شروع
کنید اے حبشیان یعنی لعب خود را حتی اذا مللت قال حسبک قلت نعم قال فاذہبی
تا آنکہ ملول شدم یعنی از طول قیام و تا دیر معائنہ کردن این لعب فرمود آیا بسند ست
ترا یعنی بہمین قدر اکتفا کردی و زیادت بران نکردی گفتم آرے فرمود کہ بروے یعنی
اندرون خانہ باید دانست کہ درین حدیث دلالت بر چند چیز است اولا غناء و ضرب
دف در اوقات سرور مباح است ثانیاً لعب کہ بطریق مشق برائے جہاد وغیرہ باشد درست
است ثالثاً معائنہ آن لعب نمودن و استماع آن کردن تا سیری طبع جایز است
التاسع عن محمد ابن حاطب الجمحی مرویست از محمد بن حاطب کہ صحابی است از قوم
بنی جمح بالضم علی وزن زفر قبیلہ است از عرب عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
کہ وی نقل میکند از رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم فصل ما بین الحلال والحرام الدف
والصوت فی النکاح فرق است درمیان حلال کہ نکاح است و حرام کہ زنا است
دف زدن و آواز خوش در وقت نکاح یعنی سرائیدن و نغمہ کردن مقصودش آنست
کہ در نکاح اعلان شرط است و آن دو قسم است یکے برائے حاضرین و آن بسبب
شہود حاصل میشود و دیگر برائے غائبین و آن از برائے دف و سرائیدن بہم میرسد
و ہرچند کہ این اعلان بامرے دیگر ہم میشود لیکن چون مالوف و معتاد آن قوم شدہ بود
لہذا بران اکتفا فرمودہ و حاجت بذکر چیزہاے دیگر نشد رواہ الترمذی روایت کردہ است

بحدیث را ترمذی رحمۃ اللہ علیہ **العاشر** عن عائشہ رضؓ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم اعلنوا النکاح واجعلوہ فی المساجد واضربوا علیہ بالدف وفی روایۃ
بالغربال ای الدف مرویست از عائشہ رضؓ کہ فرمود رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم
اشکارا کنید نکاح را و بگردانید آنرا در مسجدہا کہ محل نزول رحمت الٰہی است و در نکاح
این معنی مطلوب میشود چون نکاح بنا بر امتثال حکم خدا و احیاے سنت سنیہ خیر الانام
ملحق بعبادت شدہ لہذا ایقاع آن در مسجدہا کہ جای گاہ عبادت است مناسب شد
و بزنید بران دفوفہا یعنی اعلان نکاح باین چیزہا چون مالوف و معتاد انصار شدہ بود
بنا بران امر باشتغال آن در وقت نکاح فرمودہ تا بہ تنشیط خواطر و تفریح طبایع حضار
مجلس از نیکار خیر فراغت نمایند و این امر براے اباحت است و بعضے باستحباب
و سنیت رفتہ اند و جمہور علماے محققین در مشروعیت آن بوقت نکاح اختلاف ندارند
و ہم برین قیاس در سایر اوقات سرور نیز **الحادی عشر** عن عامر بن سعد
قال دخلت علی قرظبۃ بن کعب و ابی مسعود الانصاری فی عرس واذا جوار یغنین
فقلت ای صاحبی رسول اللہ صلعم و اہل بدر یفعل ہذا عندکم فقالا اجلس ان شئت
فاسمع معنا وان شئت فاذہب فانہ قد رخص لنا فی اللہو عند العرس رواہ النسائی
کذا فی المشکوۃ مرویست از عامر ابن سعد گفت عامر داخل شدم بر قرظبہ بن کعب
و ابی مسعود انصاری کہ ہر دو صحابی بودند در شادی و در آنجا دختران غنا میکردند
پس گفتم آنہارا کہ ای یاران رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم و اہل بدر کردہ می شود غنا
بحضور شما پس گفتند ہر دو صحابی اگر میخواہی بنشین و بشنو ہمراہ ما و اگر نمیخواہی پس برو
و بدرستیکہ تحقیق رخصت دادہ شدہ است براے ما درین لہو نزد شادی روایت کردہ است

آنرا فسانی این حدیث دلالت دارد برانیکہ بعد زمان آنحضرت صلعم صحابہ براباحت غنادر
وقت سرور استمرار واستقرار داشتند ونیز موید اینمعنی است کہ ہر لہو حرام نیست بلکہ
اطلاق لہو بر فعل مباح نیز میآید فافہم ولا تغفل **الثانی عشر** روی الحافظ محمد
ابن طاہر فی کتاب صفوۃ التصوف بسندہ الی عبد اللہ بن ابی ملیکۃ ان عایشہ حدثتہ
انہ کانت عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم امراۃ تغنی فاستاذن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ فالقت
الدف وقامت فدخل عمر والنبی صلی اللہ علیہ وسلم یضحک فقال بابی انت وامی ما
اضحکک یا رسول اللہ فذکر لہ الخبر فقال لا ابرح حتی اسمع مما کان یسمع رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم فسمع واحتج ابن طاہر بہ علی الجواز وقال لولا من رواتہ بکار
ابن عبد اللہ لحکمت بصحتہ والحقتہ بما فی الصحیحین لکن بکار متکلم فیہ
انتہی کلامہ وقال الشیخ الامام العالم العامل المحقق کمال الدین ابی الفضل جعفر ابن
تغلب الادفوی الشافعی رحمہ اللہ علیہ فی الامتاع بعد ذکر حدیث المذکور والکلام
فی بکار غیر قادح فیہ وقد ذکرہ ابن حبان فی کتاب الثقات وقال ابن الجوزی لا نعلم
قدحا فیہ ورواہ الخطیب من روایۃ عبد الرزاق عن بکار وجعل الضعف فیہ
براوی اخر لیس فی طریق ابن طاہر وقد رواہ الحافظ العالم الثقہ محمد بن اسحق
الفاکہی فی تاریخ مکہ من غیر طریق الخطیب ومن غیر طریق ابن طاہر فقال
حدثنا ابو یحیی عن ابی میسرۃ ثنا محمد ابن حجر ثنا عبد الجبار ابن الورد سمعت ابن
ابی ملیکہ یقول قالت عائشۃ الی اخر الحدیث ففی ہذا الطریق عبد الجبار بن الورد
بدل بکار ثقۃ انتہی **ترجمہ** **حدیث** این ست کہ روایت میکند حافظ محمد ابن طاہر
در کتاب خود کہ صفوۃ التصوف است باسناد خویش کہ مسلسل ست تا عبد اللہ ابن ابی ملیکہ

۱۲ حدیث سماع عمر رضی اللہ عنہ غناء جاریہ را و درخواست کردن وی رضی اللہ عنہ از پیغمبر و امر کردن پیغمبر صلعم برای استماع وی

گفت عبد الله که بدرستیکه عائشه رضی الله عنها حدیث کرده است او را که بتحقیق بوده زنے
نزد رسول خدا صلی الله علیه وسلم که تغنی میکرد پس طلب اذن کرد عمر بن خطاب
رضی الله عنه پس بانداخت مغنیه مذکوره دف را و برخاست پس داخل شد عمر
ابن خطاب رضی الله عنه دران حال که نبی صلی الله علیه وسلم ضحک میکرد پس گفت
عمر بن خطاب قربانت شود پدر و مادر من یا رسول الله چه چیز بخندانید ترا پس ذکر
کرد آنحضرت صلی الله علیه وسلم صورت حال را پس گفت عمر رضی الله عنه نخواهم رفت
تا که بشنوم از ان قسم که شنیده است رسول خدا صلی الله علیه وسلم پس شنید
همچنان فقط و احتجاج کرده است ابن طاهر باین حدیث بجواز غنا با دف و گفته
که اگر در راویان آن بکار ابن عبد الله نبودی هر آئینه حکم میکردم بصحت حدیث مذکور
و لاحق میکردم آنرا باحادیثے که در صحیح بخاری و صحیح مسلم اند لیکن کلام کرده شده است
در بکار یعنی در بودن او موافق شرائط ملتزمه صحیحین گفتگو است لیکن صاحب امتاع
مظنه کلام مذکور رفع نموده میگوید که کلام در بکار غیر قادح است در وجه سه وجه
یکے آنکه ابن حبان او را در کتاب خود منجمله ثقات ذکر کرده دوم اینکه ابن جوزی نیز گفته
که نمیدانم قدحی در بکار سوم اینکه خطیب همین حدیث را بروایت عبد الرزاق از بکار
نقل کرده و ضعف را درین حدیث بجهت راوی دیگر گفته که او نیست در طریق ابن طاهر
پس بکار نزد خطیب هم از ثقات ثابت شد و قطع نظر از ثقاهت بکار فاکهی در تاریخ مکه
باسناد صحیح همین حدیث را از عبد الجبار الورد بدل بکار روایت کرده و عبد الجبار ثقه است
بالاتفاق پس در صحت حدیث و وثوق اسنادش اشتباهی باقی نماند مخفی مباد که
اینحدیث برهان قاطع است مر اوهام منکرین را و مبطل است حیله متعصبین را

کہ مخصوص میگردانند اباحت سماع غنا بایام اعیاد و تقریبات سرور مباحه و اندیشه و
گریز مفیده را از حضرت عمر رضی الله عنه دلیل حرمت می پندارند وجه بطلان حیل مذکوره
اینکه ازین حدیث و از حدیث هفتم که از ترمذی نقل کرده شد ثابت گردید که حضرت عمر
رضی الله عنه باین اصرار بحضور النبی صلی الله علیه وسلم سماع غنا با دف که بقول صدیق اکبر
رضی الله عنه در حدیث ثامن مضمر مزامیر الشیطان بود کردند و در آنوقت هیچ تقریب از
اعیاد و ولیمه و ختان وغیره مشروطه فقها نبود پس اگر دران مظنه حرمت بودی چرا حضرت
عمر رضی الله عنه بر شنیدن آن اصرار کردی و آنحضرت صلی الله علیه وسلم خود کے
شنیدی و جناب عمر رضی الله عنه را به استماع فعل حرام اجازت کے دادی پس
هر که سماع حضرت عمر را انکار میکند گویا که تکذیب این احادیث صحاح مینماید
فویل یومئذ للمکذبین و اگر منکرین باین چنین احادیث صحاح هم ایمان نیارند
فبای حدیث بعده یومنون تنبیه هرچند سماع آنحضرت صلی الله علیه وسلم مر غنا را با دف
در ایام تقریبات سرور و بلا تقریب و بغیر تخصیص زمان و مکان و زجر و ممانعت آنحضرت
بر منکران و اقتضای خلفای راشدین مر آنحضرت را در تخصیص چنانکه از احادیث
مذکوره مستفاد گردید برای اباحت مطلق غنا و مطلق مزامیر که دف بعض از ان مطلق است
کفایت میکند و هیچ مسلمانی را انکار ازان نمیرسد چه این قسم انکار بلاریب مزیل ایمان
است چراکه در ایمان تصدیق جمیع ما اتی به النبی شرط است و نؤمن ببعض و نکفر
ببعض بنص قرآنی صفت کفار آمده معهذا بعضی منکرین سماع انکار احادیث درین
پرده میکنند که ما را عقل و تمیز صحت و سقم احادیث نیست تا ناسخ را از منسوخ و
صحیح را از ضعیف جدا کنیم تکفل این عهده امام ابو حنیفه مجتهد ما رضی الله عنه

ذمہ خود گرفتہ است و از وی رضی اللہ عنہ با وصف مروی بودن آنہمہ احادیث حرمت
سماع در کتب فقہی منقول شدہ است پس مارا تقلید وی رضی اللہ عنہ در حرمت می باید در احادیث
نبوی ہرچہ باشد با آن کاری نیست برائے رہنمائے این چنین منکرین و انکشاف
پردہ غفلت از عقل ہمچو مقلدین مختوم کردن این فصل بفصول ثلثہ و بشرح و بسط نوشتن
فصل دوم در اخبار و آثار سماع امام ابوحنیفہ و تلامذہ وی و دیگر مجتہدین ثلاثہ و اکثر
ائمہ دین از صحابہ و تابعین و تبع تابعین واجب افتاد تا از ان واضح گردد کہ عمل امام
ابی حنیفہ رضی اللہ عنہ بر ہمین احادیث بود و وی رحمۃ اللہ علیہ خود سماع شنیدہ
است و گاہے بر حرمت آن نص صحیح از وی نیامدہ و انچہ از بعض کلام وے بعضے
فقہا ہمچو صاحب ہدایہ بقیاس خود حرمت استنباط کردہ اند دیگر فقہائے محققین تخطیہ
او نمودہ اند و بعضے آنرا بغنای مقترن بمنکرات کہ اتفاقاً حرام است حمل کردہ اند
نقل اقوال و دلایل اہل تحریم و جواب شافی آن مشروحاً در باب سوم خواہد آمد
انشاء اللہ تعالیٰ اکنون مختوم کردہ میشود این فصل بفصول ثلثہ رجا کہ خاطر تحقیق
طلب مستعدین از طول کلام ملول نشود **فصل اول** قال الاحمد الغزالی الذی
امام عصرہ و مقتدا اہل زمانہ فی کتابہ بوارق الالماع فی تکفیر من یحرم السماع فان
قال المنکر علی تقدیر صحت الاحادیث المنقولہ عن الصحابۃ انا نتابعہم فی جمیع الصور
الا فی السماع قلنا ہذا لا یجدی نفعاً لانہ حینئذ یکون حالہ مع الصحابۃ کحال ابی لہب
مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فانہ قال للنبی صلی اللہ علیہ وسلم انا نؤمن بقولک یا محمد
ومن جملۃ قولک انا لا نؤمن فانا احد قلت فی ہذا فقال لہ ہذا لا ینفعک لان الایمان
المعتبر ہو الایمان بجمیع ما اتی بہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم فکذلک حال من تابع

بعض لصحابہ فی جمیع الاقوال الا فی السماع فانہ لا ینفعہ ولا یحصل لہ الاھتداء وان
قال المنکران اباحنیفہ والشیخ السفیان حرما السماع فانا تابعہما فی ذلک قلنا اولاً
لم یصح عن الامام قولاً فی التحریم وثانیاً ما روی عنہ یلزمہ حملہ علی سماع الملاھی
المحترمۃ وسماع الغنا المضل الملھی لا علی الغناء المطلق والالزم لہ محذور دان احدہما
اما الکفر او الفسق قطعاً وذلک لان الاحادیث باعتبار وصولہا الینا ثلثۃ انواع
احدہا متواتر الاصل ومتواتر الفرع کحدیث الصلوۃ والزکوۃ فجاحدہ کافر والثانی
حدیث احاد الاصل ومشہور الفرع کاحادیث المسلم والبخاری فجاحدہ فاسق والثالث
حدیث احاد الاصل واحاد الفرع کحدیث انا من اللہ والمومنون منی وغیر ذلک وما
ذکرناہ من الاحادیث علی اباحۃ السماع من قبیل الثانی فمن انکر ھذہ الاحادیث
وجحدہا فسق ومن رجح قول ابی حنیفہ علی قول النبی صلعم کفر وثانیہما ترک ما
اشترط فی صحۃ العدالۃ واختیار ما لا یشترط من ذلک وذلک لان اخذ الفقہ من
کتب الفقہ ولا یشترط فیہا عدالۃ الکاتب ولا عدالۃ الراوی فجاز ان الکاتب
فی النسخۃ الاولی او الثانیۃ زاد شیئاً او نقص فانہ لا یعتمد علی ذلک خبر ما بخلاف
الاحادیث النبویۃ فانہ یشترط فی صحۃ رواتہا العدالۃ ومن اختیار قولا لم یشترط فی
صحتہ العدالۃ علی ما اشترط فیہ ذلک کان سفیہا اذ السفیہ ھو من لا یختار الاصلح لدینہ
ودنیاہ والسفہ من وصف المنافقین حیث قال تعالیٰ فی حقہم الا انہم ہم السفہاء والمنافق
فی الدرک الاسفل من النار فیلزم من ھذا ان من اختار قولاً منقولاً عن غیر النبی صلعم
واعرض عنہ کان ماواہ الدرک الاسفل من النار فاذن یلزم لمن حرم السماع بقول غیر
النبی صلعم وترک فعل النبی صلعم وقولہ صلعم کان ماواہ الدرک الاسفل من النار انتہی

کلامہ رحمۃ اللہ علیہ وبرکاتہ ونیز از امام ابی حنیفہ علیہ الرحمۃ تصریح آمدہ است
کہ اگر قول ما مخالف حدیث صحیح باشد بران قول عمل نباید کرد وموافق ہمان حدیث عمل باید نمود
پس قول اینچنین مقلد منکر احادیث از روی اصول وکلیات دین عموماً وحسب قول امام
اعظم رضی اللہ عنہ خصوصاً مردود ونامقبول ومجہول ونامعقول است **فصل ثانی**
بہ ثبوت پیوست از احادیث مذکورہ سماع غنا با دف وبلا دف از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
وقاعدہ اصول است کہ فعل نبی علیہ السلام سوای زلات از چہار قسم بیرون نیست
مباح ومستحب وواجب وفرض وجمیع افعال نبی علیہ السلام مقتدی بہ است و
ادنی منزلت افعال نبی افادہ اباحت است چنانچہ صاحب منار الاصول میگوید
افعال النبی صلی اللہ علیہ وسلم سوی الزلۃ اربعۃ اقسام مباح ومستحب و
واجب وفرض والصحیح عندنا ان ما علمنا من افعالہ صلعم واقعاً علی جھۃ
یقتدی بہ فی ایقاعہ علی تلک الجھۃ وما لم نعلم علی ای جھۃ فعلہ قلنا فعلہ علی
ادنی منازل افعالہ وھو الاباحۃ انتھی وبسبب اقتدای صحابہ بدان ظاہر است
کہ از قسم زلات نیست پس بمقتضای اصول مذکور اباحت غنا بالاتفاق ثابت
گردید وبطلان دعوی اول مدعی کہ متضمن اجماع بر حرمت بود بہ ثبوت رسید
فصل ثالث بعد ورود احادیث مذکورہ احتمال مناقشہ منکرین بسہ وجہ متصور
است یکی اینکہ در صحت اخبار مذکورہ کلام کنند دوم اینکہ بعد قبول صحت ادعای نسخ اباحت
نمایند سوم اینکہ علمای خلف را قادح افعال سلف پندارند بر طریق اصول و قوانین
مسلمہ جمہور اہل سنت بہر سہ وجہ مذکورہ مناقشہ ممکن نیست اما مناقشہ در صحت اخبار مذکورہ
مدفوع است باینکہ احادیث مذکورہ در کتب صحاح مروی اند وبر اعتماد صحت آن کتب

اتفاق جمیع علما است حسب ترتیبی کہ در فن اصول حدیث مذکور است قال الشیخ شہاب الدین
ابو الفضل احمد بن علی العسقلانی الشہیر بابن حجر فی نخبۃ الفکر قدم صحیح البخاری
علی غیرہ من الکتب المصنفۃ فی الحدیث ثم صحیح مسلم لمشارکۃ للبخاری فی اتفاق
العلماء علی تلقی کتابہ بالقبول ایضًا سوی ما علل ثم تقدم فی الارجحیۃ من حیث
الاصحیۃ ما وافق شرطہما لان المراد بہ رواتہما مع باقی شروط الصحیح ورواتہما
قد حصل الاتفاق علی القول بتعدیلہم بطریق اللزوم فہم مقدمون علی غیرہم
فی روایاتہم و شیخ عبد الحق دہلوی در ترجمہ مشکوۃ میگوید چون مراتب صحیح متفاوت است
و صحاح بعضے اصح از بعضے است پس بدانکہ مقرر نزد جمہور محدثین آنست کہ صحیح بخاری
مقدم است بر سایر کتب مصنفہ تا اینکہ گفتہ اند کہ اصح الکتب بعد کتاب اللہ صحیح البخاری
و بعضے مغاربہ ترجیح کردہ اند صحیح مسلم را بر صحیح بخاری و جمہور گویند کہ این ترجیح باعتبار حسن
سیاق احادیث وجودت وضع و ترتیب است و مانند آن و ہیچ کتابی در حدیث مثل صحیح مسلم
در وضع و ترتیب و رعایت دقایق اشارات و محاسن نکات در ذکر اسانید نیست و این خارج
صحت است سخن در صحت و قوت و آنچہ متعلق آنست بدان میرود و در صحت و قوت ہیچ کتابی
مساوی صحیح بخاری نیست بدلیل وجود کمال صفات کہ در صحت معتبر است در رجال وی و بعضے
توقف کنند در ترجیح یکے بر دیگری و مشہور نزد جمہور ترجیح صحیح بخاری است بر صحیح مسلم کما
بینوہ فی موضعہ واللہ اعلم انتہی اما منا قشہ بادعاے نسخ اباحت پس مدفوع است
بآنکہ حجۃ الاسلام امام محمد غزالی رحمۃ اللہ علیہ در احیاء العلوم و کیمیای سعادت
و نقاد احادیث شیخ مجد الدین فیروز آبادی مصنف قاموس در صراط المستقیم و ابو طالب مکی
در قوت القلوب تصریح نمودہ اند کہ حدیثے صحیح در تحریم غنا وارد نشدہ است

و قدوۃ الفقہاء والمحدثین شیخ عبد الحق دہلوی رحمہ در مدارج النبوۃ بمقام ذکر غنا گفتہ اند
دوم طریق محدثین است و ایشان میگویند کہ ثابت نشدہ است در تحریم آن حدیث
صحیح و نص صحیح بلکہ ہر چہ وارد شدہ است درین باب از احادیث یا موضوع است یا
مطعون و ہمچنین آیات قرآنی اگرچہ تفسیر کردہ اند آنرا بعضے مفسرین بچیزیکہ دلالت
میکند بر حرمت غنا اما آنرا تاویلات و محامل دیگر است کہ ذکر کردہ اند غیر ایشان از
علما و چون ثابت نگردد حرمت ثابت شود حل و اباحت بدلالت قول وے سبحانہ
احل لکم الطیبات الخ و ہرکہ تفحص کتب خواہد کرد خواہد دانست کہ درین معنی جملہ
علمای محققین از مجتہدین و مقلدین اتفاق دارند انتہی اما مناقشۂ تا دیح بعد ان
متاخرین اباحت متقدمین را مدفوع است بآنکہ از مقررات اصول است
ان الوفاق السابق یرفع اثر الخلاف اللاحق ولا یجوز للعصر المؤخر خلافا لعصر
الاول و حدیث خیر القرون قرنی ثم الذین یلونہم ثم الذین یلونہم ثم یفشو
الکذب نیز موید اصول مذکور است **وقال صاحب الہدایۃ**
ان المعتبر الاختلاف فی الصدر الاول ای الصحابہ رضوان اللہ تعالی علیہم **وقال**
ابو طالب المکی فی قوۃ القلوب سمع الغناء صحابی و تابعی و لم یزل اہل الحجاز
یرخصون فیہ فی افضل ایام السنۃ فی الایام التی امر اللہ عبادہ فیہا بالذکر **ونقل**
شیخ تاج الدین الفزاری **وابن قتیبۃ** اجماع اہل المدینہ علیہ **ونقل**
الشیخ عیسی ابن عبد الرحیم المحقق فی کتابہ ان الصحابۃ و التابعین ہم اہل
الحل والعقد ولیس لمن بعدہم احداث الشی وہم اساطین الدین المعدلون
علی لسان الشارع وقد ثبت منہم السماع ولم ینقل ان احدًا انکر علیہم فی ذلک

الرهان ففی ذلک محل الاجماع انتهی پس ساقط شد احتمال نسخ اباحت ثبتہ متقدمین
از جانب متاخرین باقی ماند توہم اینکہ اگر علمای متاخرین از افعال متقدمین
اباحت سماع فہمیدندی ترک آن فالطبہ اختیار نکردندی جوابش اینکہ توہم مذکور
بسبب عدم تتبع اخبار و آثار صحابہ و تابعین و تبع تابعین ناشی گردیدہ است
والانہ اجماع متاخرین بر حرمت غنا ثابت است ونہ اتفاق آنہا بر ترک آنا عدم
ثبوت اجماع پس بسبب اینکہ اجماع در فن اصول عبارت است از انکہ اہل حل
وعقد در زمان مخصوص یا ازمنہ متقاربہ بر امر مشروع اتفاق نمودہ حکم باباحت
یا حرمت چیزے نمایند و غنا ازان قسم نیست کہ گاہی در زمان واحد یا ازمنہ متقاربہ
بر حرمت آن اتفاق اہل حل وعقد شدہ باشد ومن یدعی فعلیہ البیان واگر کسے
گوید کہ از متاخرین جماعہ کثیر است کہ بطرف حرمت غنا رفتہ و ترک آن گفتہ پس اتفاق
علماے کثیرین ہم در معنی اجماع است گوئیم کہ اتفاق جماعتے بر خلاف علی ما علیہ الجمہور
مثبت اجماع نمی تواند شد بل شرعا احتجاج را نشاید بروایات فقہیہ مرقومۃ الذیل
فی شرح الوقایۃ فی ما اجتمع علیہ الجمہور لا تاثیر لخلاف البعض وذکر
فی اصول الفقہ ان العلماء اختلفوا فی ان الاجماع ہل ینعقد باتفاق اکثر
المجتہدین او لابد من اتفاق الکل ففی الہدایۃ اختار ان اتفاق الاکثر
کاف ففی مقابلۃ اتفاق الاکثر لا یعتبر خلاف الاقل وایضا فی الہدایہ
ان المعتبر الاختلاف فی الصدر الاول ای الصحابۃ رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین
سوال اگر کسے گوید کہ اکثر علمای حنفیہ بسوی حرمت غنا رفتہ اند و نزد اہل سنت
مختار مذہب حنفی است جوابش اینکہ اولا اتفاق اکثر حنفیان بر حرمت غیر مسلم است

چنانچہ روایت سماع امام ابو حنیفہ رض بہ نفس نفیس خودش و اقوال اکثر علماء حنفیہ بر بابتہ
درباب دوم می آید و علی تقدیر التسلیم عمل اہل سنت بہ مذہب حنفی تقلید نیست بل در
مسئلہ خاص بر قول ہر امام کہ مطابق حدیث و قرآن باشد عمل جایز است بر روایت فصل
ذیل وفی خزانۃ المفتین فی باب آداب القاضی اعلم ان المفتی فی زماننا من
اصحابنا اذا استفتی عن مسئلۃ وسئل عن واقعۃ وکان المسئلۃ مختلفۃ بین اصحابنا
یاخذ اولاً بقول ابی حنیفۃ ثم بقول ابی یوسف ثم بقول محمد رحمہ اللہ ثم بقول
غیرہم من اصحاب ابی حنیفۃ رح ثم باقاویل المشائخ بعدہم واذا کان ابو حنیفۃ
فی جانب وصاحباہ فی جانب فالمفتی بالخیار ان شاء افتی بقول ابی حنیفۃ وان شاء
افتی بقولہما انتہی فی السراجیۃ لا ینبغی لاحد ان یفتی الا ان یعرف اقاویل
العلماء ویعلم من این قالوا ویعرف معاملات الناس فان عرف اقاویل العلماء ولم
یعرف مذاہبہم فان سئل عن مسئلۃ یعلم ان العلماء الذین ینتحل مذہبہم قد اتفقوا
علیہ فلا باس ان یقول ہذا جایز وہذا لا یجوز ویکون قولہ علی سبیل الحکایۃ
وان کانت المسئلۃ مختلفۃ فیہا فلا باس بان یقول ہذا فی قول فلان جایز وفی قول فلان
لا یجوز ولیس لہ ان یختار فیجیب بقول بعضہم ما لم یعرف حجتہ عن ابی یوسف وزفر
وعاقبۃ بن زید لا یحل لاحد ان یفتی بقولنا ما لم یعلم من این قلنا سوال اگر منکرے
بگوید کہ آنچہ از احادیث مذکورہ اباحت سماع و غنا و سماع دف ثابت گشتہ مخصوص بود
برائے ذات شریف وی صلعم پس کجاست حکم جواز برائے امت جواب گویم صرف
فعل رسول صلعم برائے امت دلیل اباحۃ است تا وقتیکہ از شارع حکم تخصیص صادر
نشود چنانچہ بعض احکام مخصوصہ مذکور میگردد در حدیث صحیح آمدہ انہ صلعم نہی عن

صوم الوصال ثم فعل فلما سالوه قال لست کاحدکم انی ابیت وعند ربی یطعمنی و
یسقنی وعلی ہذا القیاس ہر حکم کہ مخصوص برای ذات صلعم در کلام الٰہی وارد شدہ تخصیص
دران مذکور است مثل قوله تعالے فتہجد به نافلة لك وامراة مومنة ان وہبت نفسها
للنبی ان اراد النبی ان یستنکحها خالصة لك من دون المومنین واگر کسے گوید
کہ پیغمبر صلعم از بعض آیات مثل ومن الناس من یشتری لهو الحدیث لیضل عن سبیل الله
الآیه حرمت غنا برای است دریافت کرده بود لیکن تصریح نہی نکرد و بر فہم مخاطبین
گذاشت گوئیم این تہمت کتمان حکم شرعی بر شارع است نعوذ بالله منها بر انبیا حرام است
کہ بر حکم شرعی صراحةً امت را آگاه نکنند لقوله تعالی ان الذین یکتمون ما انزلنا من
البینات والهدی من بعد ما بیناه للناس فی الکتاب اولئك یلعنهم الله ویلعنهم اللاعنون
لقوله سبحانه واذ اخذ الله میثاق الذین اوتوا الکتاب لتبیننه للناس ولا تکتمونه
این چنین مظنه نسبت شارع بلا ریب موجب کفر و ارتداد است نعوذ بالله منها و تفسیر
آیه من یشتری لهو الحدیث ودیگر آیات کہ ازان منکرین سماع حرمت غنا فہمیده اند
مع ماله وما علیه در باب ثالث خواہد آمد انشاء الله تعالی اما عدم اتفاق متأخرین
بر ترک سماع ونبودن اتفاق بر حرمت غنای مطلق پس ثابت است از روایات
مفصله فصل ثانی این باب **فصل ثانی** در نقل آثار و اخبار مثبته سماع صحابه وتابعین
وتبع تابعین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین قال الماوردی فی الحاوی وصاحب البیان
انه کان لعثمان رضی الله عنه جاریتان تغنیان له فاذا کان وقت السحر قال
لهما امسکا وعبد الرحمن بن عوف کہ از عشره مبشره واجله صحابه رضی الله عنهم بود
شنیده است غنا را کما روی ابوبکر بن ابی شیبة بسنده الی ابی سلمة بن عبد الرحمن

قال لقد ضرب لیلة الملاک بالدف وغنی علی راس عبد الرحمن یعنی روایت کردہ است
ابوبکر بن ابی شیبہ از ابی سلمہ بن عبد الرحمن کہ گفت ابی سلمہ بدرستیکہ نواخت شبی مالک
دف راومی سرائید بر سر عبد الرحمن وسعد ابن ابی وقاص وحمزہ بن عبد المطلب وعبد اللہ
بن عمر وعبد اللہ بن جعفر طیار رضی اللہ تعالی عنہم با وصف جلالت قدر وعظمت
شان وورع وتقوی بے پایان شنیدہ اند غنا با دف بلکہ عبد اللہ بن جعفر با عود نیز
کما قال عیسی بن عبد الرحیم المحقق فی کتابہ اما الصحابة فمنهم سعد بن ابی وقاص
وحمزة بن عبد المطلب وعبد الله بن عمرو عبد الله بن جعفر طیار وغیرهم لا یحصون و
عبد الله بن جعفر مع کبر شانه وورعه وتقواه کان یصوغ الالحان لجواریه
ویسمعها منهن علی اوتار وکان امیر المومنین اذ ذاک علی بن ابی طالب رضی الله عنه
ولم ینقل ان احدا انکر علیه وکان رضی الله عنه مولعا وهو مشهور مستفیض
عنه کالمتواتر لا ینکر وکان کبیر الشان وکریما نهایة الکرم وکان ابن عمر
اذا راه یقول السلام علیک یا ابن ذی الجناحین انتهی ومطابق آن قدوة العلماء
المتاخرین شیخ عبد الحق دهلوی در مدارج النبوت گفته وآن اینست روایت کرده شده
است غنا وسماع آن از جماعه کثیر از اکابر صحابه که در ایشان چندی از عشره مبشره اند
وجم غفیر از تابعین وتبع تابعین واتباع تبع ودیگر علمای محدثین وعلمای دین که از ارباب
زهد وتقوی وعلم وعبادت بوده اند ونقل کرده شده آمده است درین باب از ایشان
روایات وحکایات وکفایت است دران وبیشک معلوم گردد که ایمه دین واکابر اهل الیقین
مختلف بوده اند دران اما عبد الله بن جعفر رضی الله عنهما سماع وغنا از وی مستفیض و
مشهور است ونقل کرده است آنرا هر که احسان کرده است درین مسئله از فقها وحفاظ

وارباب تواریخ وابن عبد البر در استیعاب گفته نمیدیدی بغنا باسی و بود امیر المومنین
دران زمان عم وی علی ابن ابیطالب ومیرفت وی رضی اللہ عنہ در خانہ جمیلہ که از مغنیات
بود وسوگند خورده بود که تغنی نکند برای هیچکس مگر در خانه خود پس تغنی کرد برای وی
وخواست که بیاید در خانه وی رضی اللہ عنہ بشنواند او را و کفارت دهد از یمین خود پس
منع کرد وی رضی اللہ عنہ او را ازان وگفته اند که بودند مر عبد اللہ بن جعفر را جواری که
تغنی میکردند و عود میزدند برای وی وآورده اند که سعید بن المسیب که افضل تابعین
است وزده میشد بوی مثل در ورع میشنید غنا را ومتلذذ میشد بسماع آن وهمچنین
سالم بن عبد اللہ بن عمر و قاضی شریح میشنید غنا را از کنیزکان با جلالت قدر و
کبر سن وی وسعید ابن جبیر که از اعاظم تابعین است شنید از جاریه که تغنی میکرد ودف
میزد وهمچنین عبد الملک بن جریج که از علماء وحفاظ وفقها وعباد است واجماعست
بر عدالت وجلالت وی می شنید غنا را ومی دانست الحان را وابراهیم بن سعد
مروی بود امام عصر خود در فقه وروایات ونمی شنوانید طلبه را حدیث تا نمی شنوانید
ایشانرا غنا وفتوی میداد در مجلس رشید بتحلیل غنا وپرسیدند از وی از احوال
مالک پس گفت خبر دادند مرا که دعوتے بود در بنی یربوع وبا قوم دفوف بود وعودها
که تغنی میکردند ولعب مینمودند بدان وبود مالک را دف مربع که میزد آنرا وتغنی مینمود
واللہ اعلم وحکایت کرده از صاحب تذکره که پرسیده شد امام ابو حنیفه وسفیان
ثوری از غنا پس گفتند هردو که نیست غنا از کبایر ونه از اسوء صغایر نقل کرده اند
که امام ابو حنیفه را همسایه بود که هر شب برمیخاست وتغنی میکرد امام گوش میداشت
به تغنی او ونشنید شبے آواز او را پس پرسید از اهل وی که چه شد امشب که شنیده نشود

آواز وی گفتند که بیرون برآمده بود وی امشب پس گرفتند و در زندان کردند او را پس
پوشید امام عمامهٔ خود را و رفت نزد امیر و شفاعت کرد او را و خلاص گردانید و پرسید امیر که
نام او چیست گفتند عمر پس گفت برآورند از زندان هر کرا عمر نام بود و گفت بآن مرد که
باز کرد بانچه میکردی هر شب و چون گوش داشت امام ابو حنیفه بغنا او و نهی نکرد او را
دلالت کرد بر اباحت نزد وی و استماع وی هر شب بآن ورع و تقوی که وی داشت
حمل نمیتوان کرد مگر بر اباحت پس انچه وارد شده از وی بر خلاف آن حمل کرده شود بر غنای
مقترن تفحش از برای جمع میان قول و فعل و حال آنکه گرفته شده است تحریم مگر از مقتضا
فعل وی نه از نص قول وی چنانکه نرفت به ولیمه که در وی غنا بود و مانند آن حکایت کرده است
ابن قتیبه که ذکر کرده شده نزد ابو یوسف مسئلهٔ غنا پس ذکر کرد قصهٔ جابر ابو حنیفه را و حکایت
کرده شده است از امام ابو یوسف که بسا که حاضر میشد مجلس رشید را و می بود در وی غنا
پس می شنید و میگریست و پرسیده شد از مالک از سماع پس گفت دریافتم اهل علم را در بلدهٔ
خود که منکر نیستند آنرا و گفت منکر نمی شود آنرا مگر عامی یا جاهل یا عراقی غلیظ الطبع و چنین
نقل کرده است از وی غزالی و حکایت کرده است اباحت را از وی امام قشیری
و استاد ابو منصور و قفال و غیر ایشان و انچه نقل کرده شده است از مالک رحمة الله علیه
که گفت نمی شنوند آنرا مگر فاسقان محمول است بر غنائی که مقترن است بوی منکر جمعا
بین القول و الفعل و اما امام شافعی گفته است غزالی که تحریم غنا مذهب او نیست و تتبع
کردم من چندین از مصنفات وی را پس ندیدم دران نصی بتحریم وی و استاد ابو منصور
بغدادی گفته است که مذهب وی اباحت سماعست بقول و الحان چون بشنود
مرد از مرد یا از جاریهٔ خود یا از امراة که حلال است نظر بوی یا بشنود در خانهٔ خود یا خانهٔ بعضی صدیقان

خود و بشنود آن را میان راه و مقترن نکرد و سماع بچیزے از منکرات و ضائع نکند بسبب
آن اوقات نماز را و روایت کرده است ابو منصور بغدادی از یونس بن عبد الاعلی که
شافعی استصحاب کرد مرا بسوی مجلس که در وی قینه بود که تغنی میکرد و چون فارغ شد
قینه گفت شافعی آیا خوش کردی تو این را گفتم نه گفت اگر راست میگوئی نیست ترا حسن
صحیح یعنی خوش داشتن غنا علامت سلامت طبع و صحت حس است و ناخوش داشتن
آن نشان اعوجاج طبیعت و نقصان حس و از اینجا معلوم میشود که دلیل شرعی بر حرمت
و کراهت آن نیست و اگر آن بودی خوش داشتن طبع آنرا چه فائده کردی چه در
تاثیر نغمه در طبائع هیچکس را سخن نیست که در حیوانات موجود است چه جائے آدمیان
و منقول است از شافعی کہ الغناء لهو مکروه یشبه الباطل گفته اند که تواند که مراد بمکروه آن باشد
که ترک آن اولیست که اطلاق آن بامعنی آمده است و غزالی گفته دلالت نیست
این را بر حرمت و کراهت بلکه اگر باطل نیز گفتی دلالت نبودی زیرا که معنی باطل آنکه فائده
نباشد در وی و مباح نیست فائده در وی و گفته که حمل کرده شود چیزیکه وارد شده است
ازین الفاظ که دلالت دارد بر تغلیظ بر غنائی که مقترن است به فحش یا منکر پس تحریم از
جهت عارض باشد نه از جهت معنی که در ذات غنا است و بالجمله بتحقیق صحیح شده است
از قول و فعل شافعی چیزیکه صریح است در اباحت و نیست نص در تحریم و اما امام احمد حنبل
صحیح شده است از وی روایت که وی شنیده است غنا را نزد پسر خودش که نام وی
صالح است روایت است از ابو العباس فرغانی که وی میگفت شنیدم صالح ابن احمد
بن حنبل را که میگفت بودم من که دوست میداشتم سماع را و بود پدر من که ناخوش میداشت
آنرا پس وعده کردم ابن جناده که باشد نزد من شبی پس باشد نزد من دانستم که خواب کرد

سماع امام احمد حنبل [illegible]

پدر من پس شروع کرد ابن جناده در تغنی پس شنیدم آواز پای را بالای بام پس بر آمدم بالای
بام و دیدم پدر خود را بالاے بام که می شنود غنا را و دامن او زیر بغل او ست و وی میخرامد
بالای بام گویا که رقص میکند و مثل این قصه از عبد الله بن احمد بن حنبل نیز منقول است
و این دلالت دارد بر اباحت سماع نزد وی رح و آنچه منقول ست از وی مخالف این
محمول ست بر غنای مذموم و مقترن بفحش و منکر و روایت کرده شده است از احمد
که وی شنید قوالی را نزد پسرش صالح و انکار نکرد پس گفت پسر وی اے پدر آیا نبودی
تو که انکار میکردی و مکروه میداشتی تو آنرا گفت بمن چنین رسانیده اند که استعمال میکنند
با وی منکر را و حکایت کرده از داود طائی که وی حاضر می شد سماع را و راست می شد
پشت او در سماع بعد از انکه منحنی شده بود از کبر سن و بود وی رحمة الله علیه عالم فقیه حنفی
تلمیذ امام اعظم ابو حنیفه کوفی و گفته است فقیه عالم ناصر الدین ابو المنیر اسکندری در فتاوی
خود که سماع اگر باشد بشرط خود در محل خود از اهل خود صحیح است و اختیار کرده است این
قول را از حنابله ابو بکر خلال صاحب جامع و صاحب وی عبد العزیز و حکایت کرده آنرا
صاحب مستوعب از جماعه از ایشان و نقل کرده است آنرا حافظ از صالح و عبد الله دو پسر
احمد و اختیار کرده است آنرا حافظ ابو الفضل مقدسی و غیر وی از ظاهریه و ذکر کرده آنرا
ابو محمد بن حزم در مصنفات خود و مر او را رساله ایست درین باب و تصنیف کرده ابن طاهر و
نقل کرده اجماع صحابه و تابعین را بر ان بسوق کرده باسانیدی که دارد نقل کرده است
شیخ تاج الدین عبد الرحمن فزاری شافعی شیخ دمشق و مفتی آن و ابن قتیبه اجماع
اهل حرمین بر ان و نقل کرده ابن قتیبه از اکثر اهل عراق و روایت کرده است ابن طاهر
بسند خود که چون ببینی اهل مدینه را که اجماع کرده بر چیزی پس بدان که آن سنت است

وروایت کرده است یونس بن عبدالاعلی که پرسیدم از شافعی از اباحت اہل مدینه سماع راپس
گفت نمیدانم ہیچ یکے را از علماء حجاز که مکروه دارد سماع راپس انچه دراو صاف بہت
وذکر کرده است ابو یعلی حنبلی که یوسف بن یعقوب الماجشون وبرادران وی رخصت میکردند
درسماع وگفت یحیی بن معین که از اعاظم علمای حدیث است که می آمدیم بایوسف ماجشون
راپس تحدیث میکرد مارا درخانه وجواری او میزدند معزفه را درخانهٔ دیگر وایشان علمای ثقات
از اہل حدیث اند که مخرجند در صحاح وگفته اند عبدالعزیز بن سلمه ماجشون که مفتی اہل مدینه بود
وروایت میکنند ائمه از وی وتخریج کرده اند از وی در صحیحین رخصت میکرد وی در عود ونقل کرده
است صاحب نهایه در شرح ہدایه از حنفیه بعد از نقل کردن وی تحریم را از بعضے از ایشان
اباحت را وقتیکه تغنی کند تا استفاده کند بآن نظم وقوافی وبگردد فصیح اللسان وگفته لاباس
به وبعضے از حنفیه گفته اند که اگر تنہا باشد وتغنی کند برای دفع وحشت از نفس خود
لاباس به وباین اخذ کرده است شمس الائمه سرخسی واستدلال کرده است بران بآنکه بود
انس بن مالک رضی الله عنه که میکرد آنرا درخانهٔ خود ونمیکرد آنرا بطریق تلہی وگفته است
اکثر قایل است بکراہت مطلقا حمل میکنند حدیث انس را بر تنشید اشعار مباحه وجزم
کرده است صاحب ہدایه از حنفیه بچیزیکه ذکر کرده است شمس الائمه وتعلیل کرده است
بآنکه سماع غنا نرم میگرداند دل را وصاحب ذخیره از حنفیه نقل کرده است از بعضے حنفیه
که لاباس به فی الاعراس وبعضے گفته اند لاباس به در اعیاد وسایر اوقات سرور مباحه و
اختیار کرده است آنرا از علمای صفتین شیخ الاسلام ابومحمد بن عبدالسلام وصاحب وی
شیخ محمد بن دقیق العید وگفته است صاحب امتاع که بتحقیق بودند در صوفیه جماعه از اہل
فقه وحدیث ومعرفت بانواع علوم شرعیه مثل اوستاد ابوالقاسم قشیری وشیخ ابوطالب مکی

وشیخ شهاب الدین سهروردی ذکر کرده اند ایشان در رسایل و تصانیف از انچه دلالت
میکند بر اباحت سماع قولاً و فعلاً و بود جنید رضی الله عنه فقیه که فتوی میداد بر مذهب ابو ثور
وحکایت کرده است از وی قشیری و سهروردی وغیرهما که وی گفت میکند رحمت بر این طایفه
در سه موضع نزد اکل زیرا که نمی خورند مگر نزد فاقه و نزد محاورت و مکالمت زیرا که تکلم میکنند
در مقامات صدیقین و انبیا و مرسلین و نزد سماع زیرا که ایشان می شنوند بوجد و شهود
حق و حکایت کرد از جماعه از علمای صحابه درینباب حکایات که اکثر آنها مذکور اند در کتب قوم

فصل بدانکه صاحب امتاع ذکر کرده است در سماع سه قول را حرمت و کراهت
و اباحت و ذکر کرده دلایل هر مذهب را و ترجیح کردند مذهب اباحت را چنانکه مدعای
اوست وجواب داد از استدلالات و متمسکات حرمت و کراهت و اطناب کرد در اثبات
مذهب اباحت و اثبات کرد آنرا بکتاب و سنت و اجماع و قیاس و وجه قیاس آنکه چون
ثابت شد در سنت صحیحه جواز تغنی بقرآن پس در شعر نیز جایز باشد بجامع آنکه تغنی بقرآن
اثارت میکند حزن و شوق و استجلاب مینماید خشوع و خضوع را و این در اشعاری که مشوق
اند بطاعات و مباحات و زهد از دنیا و رغبت در آخرت و مثمر مزید محبت الهی تعالی و تقدس
و متابعت حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه وسلم نیز جایز باشد و بعضی بر حدی و نصب و نشید
اعراب و اقسام دیگر که جایز و مباح اند باتفاق قیاس کنند و این جمله بر تقدیری صورت بندد
که نص قاطع بر حرمت و کراهت غنا ثابت نگردد و الا قیاس در مقابله نص لازم آید و قایلان
باباحت میگویند که نصی در انجانب ورود نیافته است و اگر یافته بصحت نرسیده است
و مقصود کاتب حروف از نقل اقاویل اباحت آنست که معلوم شود که مسئله مختلف فیه است
جزم کردن بیک جانب و ترجیح آن و تعصب نمودن دران مناسب طریقه اختلاف نیست

اگر یکے را صلاح وقت دران نماید که توقف کند و ملاحظه و احتیاط نماید و در ورطهٔ خلاف و نزاع نیفتد و سلامت حال خود دران بیند و احتیاط و تقوی دران اندیشه مبارکباد و اما باید که زبان قال و حال از طعن و تشنیع و تقلیل و تقبیح بزرگان و افتادن در ایشان با وجود تعارض ادله و تبائن طرق و وجود علما و فقها و عرفا در انجانب دیگر قطع نظر از راجح و مرجوح نگاه دارد و سر رشتهٔ انصاف رها نکند ؎

صحبت عافیت گرچه خوش افتاد ای دل
جانب عشق عزیز است فرو مگذارش

و قایلان با باحت را نیز مناسب است که تعصب ورزند و منکر اقوال علما شوند خصوصاً آنها که سالک طریقهٔ دیانت و نصیحت باشند ولکل وجهة هو مولیها فاستبقوا الخیرات و هر دو طائفه باید که رعایت طریقهٔ تمیز و تفصیل از دست ندهند که توقف و احتیاط در همه کارها محمود است و افراط و تفریط در همه جا مذموم وبالله التوفیق ومنه العصمة و همین صاحب امتاع در آلات و مزامیر نیز سخن کرده و گفته که معروف در مذاهب ائمهٔ اربعه حرمت مزامیر است و با وجود آن از بعضے علما مذهب شافعی و اصحاب ظواهر و غزالی و امثال وی خلافها نقل کرده و انواع آلات و مزامیر ذکر کرده اما دف مختلف فیه است بعضے مطلق مباح گفته و بعضے مطلق حرام داشته بعضی فرق کرده در جلال جل دار و غیر آن و صواب اباحت اوست و نکاح و بعضے اعلان آن بدف مستحب داشته و در شبابه که بمعنی نے است نیز اختلافها ذکر کرده و یکے از مزامیر عود است که آنرا بربط نیز گویند و تارها دارد که آنها را زیر و بم گویند و در وی نیز اختلافها ذکر کرده و گفته که معروف در مذاهب اربعه آنست که زدن آن و شنیدن آن حرام است و رفته اند طائفه از علما بجواز آن و حکایت کرده اند سماع آنرا از عبدالله بن جعفر و عبدالله بن عمر و حکایت کرده شده است که در آمد عبدالله بن عمر بر عبدالله

فائده — نقل اقوال در اباحت مزامیر و [illegible]

فائده — تحقیق عود و [illegible]

بن جعفر پس یافت نزد وی جاریه را که میزد عود پس گفت عبد الله بن جعفر مر عبد الله بن عمر را
آیا می بینی درین باسی گفت لا باس بهذا و نقل کرده اند سماع آنرا از عبد الله بن الزبیر
و معویه بن ابی سفیان و عمرو بن العاص و حسان بن ثابت و از غیر صحابه عبد الرحمان
بن حسان و خارجه بن زید که از فقهاء سبعه مدینه است و نقل کرده است او ستاد ابو المنصور از زهری و سعید
بن المسیب و عطا بن ابی رباح و شعبی و عبد الله بن ابی عتیق و اکثر فقهاء مدینه حکایت کرده است خلیلے از عبد العزیز
بن ماجشون که وی رخصت میکرد در عود و حکایت کرده است ابن سمعانی از طاؤس و حکایت کرده است
از ابراهیم بن سعد که در آمد بر رشید و گفت ارید العود پس گفت رشید عود المجمر ام عود المطرب قال لا بل عود
المطرب پس طلبید رشید عود را و بنواخت آنرا ابراهیم بن سعد و فتوی داد باباحت غنا و عود و نقل
کرده است فاکهی در تاریخ مکه بسندی که دارد از موسی بن المغیرة الجمحی که خواند وی عطاء
ابن ابی رباح را پس در آمد و بودند در آنجا قومی که میزدند عود را و تغنی میکردند چون دیدند
عطاء را که در آمد باز ماندند از ان پس گفت نمی نشینم تا عود نکنید بانچه میکردید پس بنشست
و تغدی کرد و صاحب امتاع همین عود را اصل ساخته مزامیر دیگر را بران قیاس کرده
و بالجمله وی درینباب از وسعت و خلاعت خالی نیست و اجماع آلات و مزامیر
را نیز نقل کرده و گفته اختلاف است ازمیان قایلین بتحریم که آن کبیره است یا صغیره
و متاخرین از شافعیه برآنند که صغیره است این چند کلمات از کتاب مذکور نقل کرده شد
والعهدة علیه غرض از نقل خبر آن نیست که اگر احیانا ازین طایفه چیزے ازان نقل کرده شود
مبالغه در تشدید و تجهیل و تشنیع و تضلیل ننمایند و ستر عیوب و زلات قوم شیوهٔ خود سازند
و عامه را نگذارند که تقلید ایشان کنند فالحق احق ان یتبع والله اعلم و علمه احکم و این
ضعیف درین مسئله تکلم در مواضع متعدده کرده است و در همه طریقهٔ تفصیل و تردید

وتوسیط نگاه داشته با ادنی میلی بجانب حرمت یا کراهت و درین کتاب نقل اقاویل
جانب اباحت غالب افتاد زیرا که آن جانب دیگر مشهور و مقرر شده است در اذهان
حاجت بنقل ندارد و نیت همانست که گفته شد

عیب می چون همه گفتی هنرش نیز بگو		نفی حکمت مکن از بهر دل عامی چند

اللهم ارنا الحق حقاً وارزقنا اتباعه وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه والعاقبة بالخیر
وباید دانست که در هر زمان ابتدای حال تا الآن هر که بجانب اباحت تغنی و سماع آن
رفت قولاً و فعلاً انکار و استبعاد بوی متوجه شد چنانکه از حکایات و روایات که درینباب
آمده است روشن میگردد در مشکات آمده است ابو مسعود انصاری رضی الله عنه
که او را بدری نیز گویند یا بسبب آنکه در غزوهٔ بدر حاضر بود یا بجهة آنکه مسکن وے
وادی بدر بود و صحابی دیگر از اعیان صحابه باهم نشسته بودند و سماع غنا میکردند مردی دیگر
که حاضر بود شنیدن ایشان غنا را بروی گران آمد و انکار نمود و گفت ای صاحبی رسول الله
صلعم انتما ای دو یار پیغمبر صلی الله علیه وسلم شما سرود میشنوید ایشان گفتند اگر میخواهی که تو
نیز بشنوی با ما بنشین و بشنو و گرنه برو واذن داده است ما را پیغمبر خدا که بشنویم و
این در عروسی بود که تغنی دران باتفاق مباح است بالاتر ازین عبد الله بن جعفر
که باین کار مولع و مشغول بود و معاویه نیز باوی شریک و موافق بود و باوی تودد
و تحبب مینمود زن معاویه اظهار انکار کرد بر عبد الله و عیب گرفت بروی و گفت بمعاویه
حال او اینست تو چه معتقدی بوی روز دیگر عبد الله بخانه معاویه آمده نماز بسیار گذارد
و تسبیح بسیار کرد معاویه با زنش گفت این را نگر که چه میکند پس زن از انکار باز آمد و حقیقت حال
و منشا اختلاف آن مینماید که سرود شنیدن و آلات و مزامیر زدن در زمان قدیم

[illegible]

کار و بابی قیدان و لاهیان و فاسقان و شراب‌خواران بود لهذا در حدیث صحیح آمده که آنحضرت صلعم فرمود فرستاده شده‌ام و امر کرده شده‌ام که محو کنم و بشکنم معازف را که نام آلات و مزامیر ملاهی است و نهی کنم از شرب خمر و زنا و در اصل نام غنا لهو است و ذکر وی در باب ملاهی میکنند و بعد از محو و محق آثار این امور و رفع ازالهٔ این منکرات چون آن رسم و عادت نماند مسلمانان و صالحان و پارسایان نیز در آن افتادند و از آن محظوظ گشتند بی ملابست بفسق و منکرات و مخالطت با اهل فسق و فجور و جماعهٔ دیگر چون دیدند که این عادت فاسقان و نشان بیقیدیست و مشابهتی بحال ایشان دارد و خوف آنکه مبادا سری بآنجانب کشد اجتناب نمودند و تحذیر فرمودند و از شارع نیز اگر باین ملاحظه تحذیری و منعی و وعیدی صادر شده باشد و رنباشد و آنکه محدثان گویند که نهی از شارع به ثبوت نپیوسته و هیچ حدیثی درین باب بصحت نرسیده بعد از تقریر آنکه دایرهٔ صحت باصطلاح این طائفه تنگ است مراد آن خواهد بود که نهی آن علی الاطلاق و تحریم آن لذاته ثابت نشده چنانکه از خمر و زنا و امثال آن و آنکه از بعضی اهل ظواهر گفته‌اند که هیچ حدیثی وارد نشده این سخن خالی از مکابره نیست و مثال این حال قصهٔ ظروف و اوانی است که آنرا حنتم و مزفت و نقیر و دبا نام است که در وقت اباحت خمر استعمال آن میکردند و شراب در آن میخوردند و چون شراب حرام شد استعمال این قسم اوانی و خوردن مشروبات دیگر در آن چندگاه حرام ساختند از برای محو و قمع آثار آن و چون حرمت خمر ثابت و مقرر شد و احتیاج بقمع و قلع آثار و علامت آن نماند منع و نهی از آن اوانی نیز نماند و با وجود آن علما و ائمهٔ دین دو فرقه شدند نیز جمعی بمنع رفتند از استعمال آن اوانی و قومی تجویز کما ذکر فی موضعه و در ما نحن فیه نیز مانند این دو فرقه آمدند قومی بنظر بعادت

* مثال رفع حرمت عارضی مزامیر مثل حرمت اوانی خمر است

قدیم که این صورت نشان اہل فسق است منع و رسم احتیاط را گرفته ایستادند و جمعی نظر بر معنی و حقیقت حال انداختند که اگر بابت فسق و منکرات است حرام و اگر چنین نیست مباح والله اعلم و علمه احکم بعد ازان تعصبی و تشددی درمیان آمد هم مانعان افراط کردند و مرتکبان آنرا مطلقاً منسوب بفسق و کفر و زندقه داشتند و هم مبیحان بزعم آنها آنرا طاعت صرف و عبادت محض گرفتند و تمامهٔ اوقات را مشمول آن و مشغول بدان ساختند و مجمعها و معرکها گرفتند و هر دو طائفه فرق میان اہل و نااہل نکردند و سر رشتهٔ انصاف که بعنی آن نصف لی و نصف لک است از دست دادند و طریقهٔ ادب که حقیقت آن نگاه داشتن هر چیز نسبت نگاه نداشتند و بیک منشا اختلاف آنست که جمعی را نظر بر تاثیرات و تصرفات نغمه در بواطن افتاده از جا رفتند و قومی را چو از و عدم جواز فقهی در نظر آمد بر جای خود ایستادند و شیخ ابن عربی گفته است که تاثیر نغمه بالذات بر روح حیوانی است که حرکت و اضطراب کار اوست و روح انسانی منزه است ازانکه محل ورود معانیست و سکون و اضمحلال و تالی صفت اوست اما اینجا کسی را میرسد که بگوید نعم تاثیر نغمه بالذات بر روح حیوانی باشد اما اگر بواسطه جواری و اتصالی که میان روح حیوانی و روح انسانیست حال این سرایت بآن کند چه مانع است و نیز شیخ میگوید که نشان تاثیر قرآن در باطن آنست که بغنا و بغیر غنا یکسان باشد و آنکه به نغمه تاثیر کند تاثیر قرآن نیست این تاثیر نغمه است نه قرآن این سخن خالی از تکلف نیست نغمه حلیه و زیور قرآن است چنانکه در حدیث آمده است که زینوا القرآن باصواتکم و یکسان بودن هر دو حال خارج از دائرهٔ امکان است مگر کسی را که مشهود و مکشوف مجرد ذات و صفت الٰهی باشد انتهی کلام الشیخ بلفظه

باب ثانی در روایات کتب معتبرۂ فقہیہ و اقوال ایمہ دین کہ در اباحت غنا و ضرب دف و طبل وغیرہ آلات مباحہ وارد گشتہ **فصل اول** در ذکر روایات کتب اہل سنت **فی شرح البزدوی** المسمی بالنوری صنفہ ابو القاسم محمد ابن عبد اللہ الدمشقی اعلم ان السماع الذی یختلف علماءنا فی حقہ وہو ما کان علی سبیل اللہو و اللعب کما سمع الفساق و شارب الخمر و تارک الصلوۃ فاما من یسمع الغنا وہو صالح و دایم الصلوۃ لا تارک الورد و قراءت القران فلہ حلال بلا خلاف بین علماءنا رحمہم اللہ **فی شرح الکافی** المسمی بالمہدی لمحمد ابن علی الشافی واعلم ان المکروہ من السماع عند علماءنا رحمہم اللہ ما کان علی سبیل اللہو و ارادۃ العصیان بان یجمع الفساق علی ذلک و یترکون الصلوۃ و قراءت القران اما من کان من اہل الصلوۃ و اہل القران من جملۃ الصالحین فسماعہ حلال بلا خلاف بین علماءنا رحمہم اللہ اذ لا یریدون بذلک السماع الا وجہ اللہ و حضورہ یذکرون اللہ و خوف الاخرۃ و کل ذلک محمود غیر مذموم **فی البدایع** والسماع فی اوقات السرور تاکیدا للسرور و دہیانہ مباح ان کان ذلک السرور مباحا کالغناء فی ایام العید و فی العرس و فی وقت قدوم الغایب و وقت الولیمۃ و العقیقۃ و عند ولادت الولد و عند ختانہ و عند حفظ القران انتہی **فی السیر الکبیر** لامام محمد رحمہ اللہ عن ابن مالک رضی اللہ عنہ انہ دخل علی اخیہ البراء ابن مالک رحمۃ اللہ علیہما وہو کان یتغنی و فعلہ بظاہرہ حجۃ و یقول لا باس للانسان ان یتغنی اذا کان یسمع و یونس غیرہ و من الناس من یقول لا باس بہ فی الاعراس و الولیمۃ الا تری انہ لا باس بضرب الدفوف فی الاعراس و الولیمۃ و ان کان ذلک نوع لہو و انما لم یکن بہ لا باس لان فی ذلک

بیان باب ثانی در تحقیق اباحت ... فصل اول در ذکر روایات اباحت از کتب اہل سنت ...

اظهار النکاح واعلانه وبه امرنا صاحب الشرع حیث قال اعلنوا النکاح و
لو بالدف وکذلک التغنی **فی بدایع الحنفیة** ایضا ان المغنی اذا جمع الناس علیه
یفسق بسماع صوته ردت شهادته وان کان فعل لدفع الوحشة عن نفسه وعن
غیره لم یسقط عدالته لان ذلک مما یوصر به ولانه علل حرمته بمجاورت اللهو ومباشرت
منکرات الشرع لا ان ذاته حرام فان سماع صوت الحسن مباح الاصل وانما حرم
لعارض اشتماله علی اللهو والفحش فاذا انتفی العارض بقی علی اصل الاباحة **وفی
البدایع ایضا** السماع جائز لانه یرق القلب **وفی المحیط** فی الفصل الثامن
عشر من کتاب الکراهة والاستحسان وذکر محمد رح فی السیر الکبیر عن
انس ابن مالک رض انه اذا دخل علی اخیه البراء بن مالک رض وهو کان یتغنی قوله
وهو یتغنی بظاهره حجته لا باس للانسان ان یتغنی اذا کان یسمع ویونس غیره و
من الناس من یقول لا باس بضرب الدفوف فی الاعراس والولیمة وان کان ذلک
نوع لهو وانما لم یکن به لا باس لان فی ذلک اظهار النکاح واعلانه وبه امر
صاحب الشرع حیث قال اعلنوا النکاح ولو بالدف وکذلک التغنی ومنهم من قال
اذا کان لیستفید به نظم القوافی ویصیر فصیح اللسان لا باس به ومنهم من قال اذا
کان وحده فیتغنی لدفع الوحشة عن نفسه فلا باس به وبه اخذ شمس الایمة
السرخسی رح وان المکروه عند هذا القایل ما یکون علی سبیل اللهو لا فی حصول
رقة قلوب عباده المرضیة **وذکر فی الفتاوی الغیاثیة** سئل ابو یوسف عن التغنی
هل یجوز قال یجوز وعند محمد رح هکذا **وفیها ایضاً** قال ضرب الدف فی النکاح
اعلانا وتشهیرا سنة لقوله صلی الله علیه واله وسلم اعلنوا النکاح ولو بالدف وعلیه الفتوی

وذكر في النافع انه قال يجوز استماع التغني عن الزوجة والجارية المملوكة
وفي درة المختار شرح تنوير الابصار في فصل الشهادة من الغياثية اما
التغني لنفسه لدفع الوحشة فلا باس عند العامة وصححه العيني وغيره قال ولو فيه موعظة
وحكمة فجائز اتفاقا ومنهم من اباحه مطلقا ومنهم من كرهه مطلقا انتهى في الفتاوى
الزيلعي واختلفوا في التغني المجرد فمنهم من قال لا باس بان يتغنى ليستفيد به فهم القوافي
والفصاحة ومنهم من قال يجوز التغني لدفع الوحشة اذا كان وحده ولا يكون على سبيل
اللهو واليه مال السرخسي رحمة الله عليه في الفتاوى ابو الخير الكردري
واعلم ان التغني لاستماع الغير وايناسه حرفة حرام عند العامة ومنهم من جوزه في العرس
والوليمة وقيل اذا كان يتغنى ليستفيد به نظم القوافي ويصير فصيح اللسان لا باس به اما
التغني لاستماع نفسه قيل لا يكره وبه اخذ شمس الائمة لما روي عن انس الصحابة
البراء رضي الله عنه ذلك والمكروه على قوله ما يكون على سبيل اللهو ومن المشايخ من قال
كل ذلك يكره وبه اخذ شيخ الاسلام وفيه ايضا اللعب بالشطرنج والحمام وسماع
الغناء والرقص وشعر الذي ليس بحجو ولا تشبيب بامراة معينة وسماع الدف ليس بحرام
لكن المواظبة عليها قد يحرم المروة في الفتاوى البيان ان عثمان رضه كانت
عنده جاريتان تغنيان فلما كان وقت السحر قال امسكا فهذا وقت الاستغفار
في الوسيط سماع الغناء مباح لان ما بها زعن حظ بلين الا ان يتخذ عادة فيقدح في المروة
في الذخيرة من المضمرات في كتاب الشهادة التغني لاستماع الغير مكروه عند عامة
المشايخ ومنهم من جوزه في العرس والوليمة ومنهم من قال لا باس في الاعياد في
التذكرة الحمدونية ان ابا حنيفة وسفيان الثوري سئلا عن الغناء فقال

ليس من الكبائر ولا من الصغائر وحكى ابن قتيبة وغيره عن ابى حنيفة انه كان
له جار اسمه عمرو وكان كل ليلة يتغنى بشعر

اضاعونى واى فتى اضاعوا	ليوم كريهة وسداد ثغر

الى اخر الابيات فلما سجن جاره الذى اسمه عمرو فى سجن الامير سمع فلبس عمامة
وتوجه الى الامير ويشفع له فلما خلصه الامير فخرج مع الامام قال الامام اضعناك ما فتى
قال بل حفظت فلما دخل بيته عزم ان لا يتغنى حياء من الامام قال اصنع ما كنت تصنع و
السنى بغنائك فى فتح القدير لامام ابن الهمام من باب من لا يقبل شهادته
ولا المغنى ولا مغنية هذا لفظ القدورى فاطلق ثم قال بعد ذلك ولا من تغنى للناس فورد
انه تكرار يعلم ذلك مما ذكر من قوله مغنية والوجه ان اسم مغنية ومغنى انما هو
فى العرف لمن كان الغناء حرفة التى يكتسب بها المال الا ترى اذا قال ما حرفته
او ما صناعته يقال مغن كما يقال خياط حدادا فاللفظ المذكور ههنا يراد به ذلك
غير انه خص المونث به ليوافق لفظ الحديث وهو قوله صلى الله عليه وسلم لعن الله
النائحات لعن الله المغنيات ومعلوم ان ذلك توصف المغنى لا توصف الانوثة ولا
للتغنى مع الانوثة لان الحكم المرتب على المشتق انما يفيد ان وصف الاشتقاق
هو العلة فقط لا مع زيادة اخرى نعم هو من المراءة افحش لرفع صوتها وهو حرام ونصوا
على ان التغنى للهو او لجمع المال حرام بلا خلاف ومثل هذا لفظة النائحة صار اسما لما جعلت
النياحة مكتسبة ولهذا كانه قال لا يقبل شهادة من اتخذ التغنى صناعة ليأكل بها
ولم يكن ذلك صناعة وكذا علل الكتاب بانه يجمع الناس على ارتكاب كبيرة
وفى النهاية ان الغناء فى حقهن مطلقا حرام لرفع صوتهن وهو حرام ولذا اطلق فى قوله

مغنية وقيد فی غناء الرجال بقوله تغنی للناس ولا یخفی ان قوله من یغنی للناس لا یخص
فی غناء الرجال لان من یطلق علی المؤنث خاصة فضلا عن الرجال والنساء معًا ویکون
صلتها وقفت بتذکر الضمیر فی قوله یغنی بالیاء من تحت لا یوجب خصوصیة بالرجال
لما عرفت انه یجوز فی ضمیرها مراعاة المعنی ومراعاة اللفظ ومراعاة اللفظ اولی وان کان المعنی
علی التانیث فکیف اذا کان المعنی اعم من المونث والمذکر فان قلت تعلیل الم یجمع
الناس علی کبیرة یقتضی ان التغنی مطلقا حرام وان کان مفاده بالذات ان الاستماع
کبیرة لانهم انما یجتمعون علی الاستماع بالذات الا یکون الاستماع محرمًا
لیس الا بحرمة المسموع ولیس کذلک فانه اذا تغنی بحیث لا یستمع غیره بل لنفسه
فیدفع عنه الوحشة لا یکره وقیل لا یکره اذا فعله لیستفید به نظم القوافی لیصیر
فصیح اللسان ولا سماع الناس اذا کان فی العرس والولیمة وان کان فیه نوع اللهو
بالنص فی العرس فالجواب ان فی التغنی لاستماع نفسه ولدفع الوحشة خلافا بین المشایخ
منهم من قال لا یکره انما یکره ما کان علی سبیل اللهو احتجاجا لما روی عن
انس ابن مالک رضی الله عنه انه دخل علی اخته البراء بن مالک وکان من زهاد
الصحابة کان یتغنی وبه اخذ شمس الائمة السرخسی ومن المشایخ من کره ذلک
وبه اخذ شیخ الاسلام ویحمل حدیث البراء بن مالک انه کان ینشد الاشعار المباحة
التی فیها ذکر الحکم والمواعظ فان لفظ الغناء کما یطلق علی المعروف یطلق علی غیره
قال صلی الله علیه وسلم من لم یتغن بالقران فلیس منا وانشاد المباح من الاشعار
لا باس به ومن المباح ان یکون فیه صفة مراة مرسلة بخلاف ما اذا کانت بعینها
حسینة اذا کان کذلک فجاز ان یکون المصرقا یا بتعمیم المنع کشیخ الاسلام الا انا عرفنا

من هذا ان التغنی المحرم هو ما كان فی اللفظ ما لا یحل كصفة المرأة المغنية الحسينة
او وصف الخمر المهيج اليها والديريات والحانات والهجاء لمسلم او ذمی اذا اراد المتكلم
هجاءه لا اذا اراد انشاد الشعر للاستشهاد او ليعلم فصاحته وبلاغته **فی كتاب**
البيان سوى اصحابنا بين سماع الغناء من الرجال والمراءة وان صوت المرأة ليست
بعورة كوجهها **فی الفتاوی القواعد** استفتی الامام عين الدين عن سماع
صنع فی زماننا مع الآلات فاجاب عنه فقال انه مباح ومن كان عنده هو مباح
كعشق زوجته وامته فسماعه لا باس به نقله محمد جمال لصديقی الحنفی رض
فی رسالته **وفيه ايضاً** ذكر الخطيب البغدادی انه سئل رجال عن السماع
فقال ادركت اهل العلم ببلدنا لا ينكرون الغناء ولا يعتقدون ولا ينكره الا جاهل
بالسنة او عامی غليظ الطبع **وفيه ايضاً** كذا نقل الامام حجة الاسلام والاستاد
ابو المنصور والقفال مروزی عنه واما الامام الشافعی فقال حجة الاسلام ليس تحريم الغناء
من مذهبه بل مذهبه اباحة السماع بالدف ولو كان فيه جلاجل **وفيه ايضاً**
واما الامام احمد ابن حنبل فقال ابو الوفا ابن عقيل فی كتاب المسمی بالفصول انه
سمع الغناء عن ابنه صالح وكذا ذكر الحافظ محمد ابن علی من مقلدی مذهبه كذا
فی التذكرة الحمدونية والاحياء **وفی بوارق الالماع فی تكفير من تحريم**
السماع وفی انكار سماع الغناء وسماع ضرب الدف والاصوات الحسينة
مخالفة السنة ومخالفة السنة وتحريمها كفر والاعراض عنه والانتهاء عنه فسق **فی**
الوجيز وفی الانوار فقه الشافعی الغناء والرقص وسماع الدف وان كان فيه
جلاجل ليس بحرام واما الامام الشافعی فقال حجة الاسلام ليس التحريم من مذهبه بل مذهب

فتوی امام عین الدین رح در اباحت غنا با آلات و مزامیر

اباحه السماع بالدف ولوکان فیه جلاجل فی شرح الکبیر المسمی به تبیین الحقایق
وان انشد شعراً فیه وعظ وحکمة فهو جائز بالاتفاق ومن الناس من اباح السماع
مطلقاً فی فتاوی ابی اللیث ان ضرب الدف فی غیر العرس مختلف فیه قال
بعضهم یکره وقال بعضهم لا یکره وذهب جماعة الی اباحة ضرب الدف فی العرس
وقدوم الغایب وکل سرور حادث فی خزانة الروایات فی النهایة
شرح الهدایه التغنی للهو معصیة وفی شرح الملتقی زدن مزامیر ودف وطبل برای
بازی بهوا نفس بغیر غرض شرعی حرام است فی حاشیة البزدوی والقید فی الروایة
لنفی ما عداه فی الکافی فی باب صفة التخصیص فی الروایات یدل علی نفی ما عداه
الی نفی الحکم فیما عداه انتهی ما فیه فعلی هذا حرمة التغنی وغیره یکون مقیدة
باللهو مما یکون لغیر اللهو بل لغرض الدین کما فی العرس والولیمة واستقدام
القراة والقافله ولحصول رقة قلوب عباد المرضیة عند الله لا یکون حراماً علی
مذهب الحنفیة فی الامتاع ان السماع یحصل به رقة القلب والخشوع واثار الشوق
الی لقاء الله تعالی والخوف من سخطه وعذابه والمفضی الی ذلک قربة فاذا کان
حال السماع هکذا فکیف یکون فیه شایبه اللهو والهواء فی العوارف و
السماع یستجلب الرحمة من الله الکریم روی ابن اسلم قال قراء ابی ابن کعب عند
رسول الله صلعم فرقوا فقال رسول الله صلعم اغتنموا الدعاء عند الرقة فانه رحمة من الله تعالی انتهی ما فیه
مما ورد فی الحرمة من المطلق فمحمول علی المقید علی قضیة حمل المطلق علی المقید هکذا
سمع من العلماء المحققین سوال اگر کسی گوید که در کتب فقه چنانکه روایات اباحت
غنا مندرج اند همچنان روایات حرمة آن نیز مندرج پس دلایل حل و حرمت متساوی

وموافق اصول در تساوی دلایل حل وحرمت حرمت مرجح است جواب تساوی دلایل
در ما نحن فیه غیر مسلم است چه دلایل حل احادیث صحاح قوی وراجح اند و دلایل حرمت
اقوال قیاسی فقها بلا نص کتاب وسنت ضعیف و مرجوح است و در اینچنین صورت اباحت
را بر حرمت ترجیح میباشد قال العالم الفقیہ المتبحر من فقہاء الحنفیۃ ابن الہمام فی رسالتہ
سماها التمسک بالقوی الدلایل عند اختلاف المسایل ان یرجح روایۃ الحرمۃ
علی روایۃ الاباحۃ اذا کان دلیل الحرمۃ والاباحۃ متساویین اما اذا ثبت الاباحۃ
بالاحادیث الصحیحۃ والحرمۃ بالدلایل الضعیفۃ فیجب اعتقاد الاباحۃ ویرجح
الاباحۃ علی الحرمۃ الخ فافہم نقلہ جمال محمد صدیقی المحدث تنبیہ مدعیان حرمت
توہم نکنند که از روایت فتح القدیر وغیرہ که در صدر مرقوم گردید بہ ثبوت رسید که تغنی
برای لہو یا جمع مال حرام است بلا خلاف پس استماع غنا از قوالان وغیرہ که صرف برای
جمع کردن مال میسر اید نیز حرام خواہد بود زیرا که مرجع اختلاف حلت وحرمت تغنی حال
مغنی است یعنی تغنی را پیشہ ووجہ معاش خود گردانیدن بجنسی که نسر اید تا که چیزی بیشتر
نگیرد یا مقرر نکند در حق مغنی حرام است و بارتکاب آن مسقط العدالۃ و مردود الشہادۃ
میگردد فقط نہ صوت او فی نفسہ حرام است ونہ استماع صوت او دیگری را و انچہ وی را
بلا شرط اجرت بطور انعام وصلہ حاصل گردد نیز حرام نیست و نظیر آن در شرع بسیار
است مثلا حجامت یعنی شاخ کشیدن فعلی است مسنون وحکمت مشحون اما پیشہ
ومعاش گردانیدن آنرا واجرت خوردن حجام را حرام است بالاتفاق کما روی
صاحب المشکوۃ عن محیصۃ انہ استاذن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی
اجرت الحجام فنہاہ فلم یزل یستاذنہ حتی قال اعلفہ ما ضحک واطعمہ رقیقک رواہ

مالک والترمذی وابوداؤد وابن ماجہ لیکن درحق مجتہم نہ کشانیدن شاخ حرام است
ونہ دادن اجرت بحجام وہمچنین حال مقری ومؤذن ومعلم قرآن است پس درشنیدن
غنا ازقوال وغیرہ ودادن چیزی بآنہا بطور انعام وصلہ محذوری نیست ودرشریعت بموجب
روایات مفصلۂ ذیل **فی منیۃ المفتی** ان المطرب اذا اخذ المال من غیر شرط فہو
حلال **فی الذخیرۃ** ان الذی یاخذہ المغنی والقوال کرہ والفتوی علی ما قدمناہ من التفرقۃ
بین الشرط وعدمہ **فی الفتاوی قاضیخان** الرجل اذا کان مطربا مغنیا ان اعطی
بغیر شرط قالوا یباح لہ ذلک **فی السراجیۃ** المطرب یاخذ المال بغیر شرط کان حلالا
لہ ہذا فی باب الکسب من الکراہۃ **وفیہ ایضا** المغنیۃ اذا قضت دینہا من کسبہا
اجبر الطالب علی الاخذ **فصل ثانی** درروایات اباحت غنا از کتب امامیہ ہرچند از
احادیث واخبار وآثار ورروایات فقہیہ مذکورہ اباحت سماع غنا آنچنان ثابت گردید
کہ احدی را از علمای اہل سنت ہیچ جای عذر وانکار باقی نیست اما علی ما ہو المشہور مظنہ
اینمعنی باقیست کہ در مذہب شیعی حرمت غنای مطلق متفق علیہ بودہ باشد لیکن عند التحقیق
از کلام محققین امامیہ چنان مستفاد میگردد کہ حقیقت حال خلاف ما ہو المشہور است
یعنی در مذہب ایشان نیز در عیدین واعراس وغیرہ اوقات سرور مباح غنای مجرد از
مزامیر وملاہی جایز است حتی کہ در قرآن واذکار ومراثی اکثر باستحسان وبعضے باستحباب
آن قایل شدہ اند واز جملہ مزامیر نیز باباحت دف وطبل غزاۃ بعضے ایشان رفتہ اند
وغالبا ادای خطب واذکار بر منابر وراہنگ موسیقی وغنای صاف وصریح در
مراثی ونواختن نوبت ودف ودہل وتاس وغیرہ در مجالس عزای ائمہ معصومین علی نبینا
وعلیہم الصلوۃ والسلام بنا برہمان اباحت تحقیقی بودہ باشد والا ترویج وتجویز امر حرام

وا نچنین محافل حسنه خلاف عقل و نقل است اندرین حال مسئلهٔ غنا نزد امامیه نیز مختلف فیهاست
چنانکه نزد اهل سنت پس نظر باصول فریقین مرتکب آن فاسق و مستحل آن کافر خواهد بود
لهذا برای تصدیق کلام مذکور عبارت تبصره کتاب تنویر المستبصرین که تالیف مرزا ایمان
مجتهد شیعی است و نقل احادیث و روایات درین خصوص بقید نام کتاب معتبرهٔ امامیه
دران مندرج است بجنسه درین مقام منقول میگردد و العهدة علی رواتهم تبصره
هرگاه دانستی که گریستن بر جناب سید الشهدا علیه السلام ثواب عظیم دارد و هم معلوم است
حرمت غنا فی الجمله بطریق اخبار مستفیضه بلکه متواتره و اجماع فرقهٔ حقه چنانچه شیخ ابو جعفر
طوسی و محمد ابن ادریس و جمال الملة و الدین حسن ابن مطهر حلی و غیر ایشان تصریح بآن فرموده اند
بلکه حرمت غنا فی الجمله از ضروریات مذهب شیعه است پس شیعان حضرت امیر ع را
باید که ازان اجتناب و دوری نمایند چه غنا مورث نفاق است و شیعان آنحضرت
بری اند ازان بواسطه آنکه آن صفت مخالفان است محمد ابن بابویه در کتاب خصال
از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود غنا مورث نفاق
است و لیکن بدانکه گفته اند که حرمت آن در هر جا به ثبوت نرسیده است مگر همانجا
که جناب شارع مخصوص درانجا منع فرموده باشند فتامل و ازینجاست که غنا در چند
جا مستثنی است چنانچه انشاء الله تعالی آن مواضع مجملا مذکور خواهد شد و لیکن چون غرض
اهم درین رساله ذکر مراثی حضرات است ازین جهت اولا بذکر آن می پردازم
پس بدانکه چون اخبار بخصوصها در حرمت مراثی حضرات ائمه ع در غنا در کتب متداوله
یافته نمیشود ازین جهت قایل بجواز مرثیه کذا به میگوید که هرگاه مقصود از مراثی گریه باشد نه تلذذ که
بعضی بیان می نمایند باید که مراثی حضرات ع در غنا هم مستثنی باشد بچند وجه اما اولا پس بجهت آنکه

اجماع بر حرمت غنا مطلقاً بہ ثبوت نمیرسد و حرمت آن در غیر ما نحن فیہ مقتضی حرمت غنا
نمیباشد بلکہ کلام مقدس اردبیلی رحمہ اللہ در مجمع الفوائد دلالت میکند بر اینکہ جواز غنا
در مراثی در زمان او بلکہ در زمان مشائخ و اوستاذان او گویا از جملہ مما لاخلاف فیہ
بودہ باشد فتامل و قریب بان است کلام مولانا یوسف بن علی البحرانی در نہج انسداد
شرح ارشاد و ایضاً مؤید مطلوب است کلام مومن علی خان در مجالس الاخبار و ایضاً
معاند مرام است کلام صاحب رسالہ صراط النجات کہ آنرا منسوب بجناب مولانا محمد باقر
مجلسی مینمایند چنانچہ انشاء اللہ تعالی عبارات این بزرگواران مذکور خواہد شد و ثانیاً بواسطہ
عدم صحت اخبار در حرمت مطلق غنا با آنکہ صریح نیستند در حرام بودن غنا مطلقاً بلکہ
در اکثر اخبار تجویز قرآن و اذکار در غنا شدہ بلکہ دلالت میکند بر استحباب آن در قرآن
بجہت ورود روایات بر جواز حسن صوت و تحزین و ترجیع بلکہ استحباب آن و ظاہر
آن است کہ چیزی از انہا بدون غنا یافتہ نمی شود چنانچہ از کلام اہل لغت مستفاد
میشود و ہکذا فی الکفایۃ لاخلاف عندنا فی تحریم الغناء فی الجملۃ والاخبار الدالۃ علیہ
متظافرۃ و صرح المحقق و جماعۃ ممن تاخر بتحریم الغناء ولو کان فی القرآن لکن
غیر واحد من الاخبار یدل علی جوازہ بل استحبابہ فی القرآن بناء علی دلالۃ الروایات
علی جواز حسن الصوت والتحزین والترجیع فی القرآن بل استحبابہ والظاہر ان شیئا
منہا لا یوجد بدون الغناء علی ما استفید من کلام اہل اللغۃ و فصلنا فی بعض رسائلنا
بالجملہ ظاہر است کہ مطلق محمول بر مقید میباشد و ہمچنین عام بر خاص پس ہر جا کہ حرمت
غنا وارد شدہ است محمول باشد بر صورتیکہ در غیر قرآن و اذکار باشد و در اینجا فلا تتامل
و اما آنچہ در جملہ از اخبار مذمت غنا در قرآن وارد شدہ پس مراد از ان خواندن قرآن است

اما اخبار مذمت غنا در قرآن وارد شدہ مراد از ان خواندن قرآن بلحن اہل فسوق و معاصی است

بر سبیل لہو ولعب بنحویکہ فساق میکردند در غنای خود مؤید اینمعنی است حدیث عبداللہ
بن سنان وایضاً مذکور در اخبار الغنا است وظاہر است کہ مفرد معرف باللام دلالت
بر عموم نمیکند بنا بر تصریح اہل لغت وعموم آن مستنبط نمیشود مگر جائیکہ قرینہ بر ارادہ
خاص نباشد وارادہ بعضے از افراد بدون تعیین منافی غرض افتادہ است وہم منافی
سیاق بیان وحکمت وترجیح بلا مرجح پس لابد وضرور باشد کہ محمول بر استغراق وعموم
باشد وھھنا لیس کذلک زیراکہ شایع وذایع دران زمان غنا بر سبیل لہو ولعب بودہ
باینکہ کنیزکان وغیران غنا مینمودند در مجالس اہل فجور وعمل بملاہی وتکلم بباطل وشنوانیدن
مردان پس حمل مفرد برافراد کہ شایع دران زمان بود بعید نخواہد بود وتامر این معنی
است حدیث عبداللہ بن جعفر حمیری در قرب الاسناد از علی ابن جعفر وبعضے از اعلام
فرمودہ اند کہ دور نیست کہ ملحق باحادیث صحاح باشد قال سئلت عن الغناء فی الفطر والاضحی
قال لا باس بہ مالم یعص بہ حاصل مضمون اینکہ از جناب امام موسی کاظم علیہ السلام سوال
نمودند از غنا در عید فطر واضحی وفرح وسرور آنحضرت فرمودند کہ باکے نیست بآن مادامیکہ
عصیان بآن نکند مؤلف گوید ممکن است کہ مراد از عدم فجور وفسق وعمل بملاہی وامثال
آنہا آن باشد کہ غنا در اذکار وغیرہ باشد کہ موجب یاد الٰہی است چنانچہ مفادہ بعضے احادیث
دیگر است فتامل والاحرام خواہد بود وہم مؤید مدعا است حدیث ابی بصیر از جناب
امام جعفر صادق علیہ السلام قال علیہ السلام اجر المغنیة التی تزف العرایس لیس بہ باس
لیست بالتی یدخل علیہا الرجال چہ اینحدیث نیز دلالت میکند بر اینکہ منشاء منع از غنا
دخول رجال است بر نساء وہم اشعاری دارد باینکہ منشاء منع در غنا بعضے از امور
محرمہ است کہ مقترن بآن می باشد با اشیاء محرمہ مثل آلات وغیرہ وایضاً اخبار

قول امام موسی کاظم علیہ السلام در جواز غنا بشرطیکہ عصیان نباشد

قول امام جعفر صادق علیہ السلام در اجر المغنیہ التی تزف العرایس لیس بہ باس لیست بالتی یدخل علیہا الرجال

بر منع غنا جملہ از اخبار اشعاری باین دارد کہ لہو باطل است و صدق لہو در قرآن و دعوات
و اذکار و اشعار با آواز پاکیزہ غیر ظاہر است پس منع آن من حیث الالات باشد فتامل
پس مرثیہ در غنا حرام نباشد بواسطہ اینکہ از جملہ اذکار است بلکہ افضل است از آنہا و
باین نحو جمع بین الاخبار میشود و الا طرح اخبار لازم می آید و حمل بر تقیہ دلیل ندارد بواسطہ
اینکہ در اخبار مذمت غنا علی الظاہر کما فہمہ بعض الاعلام بنحو متعارف در زمان بنی امیہ
وارد شدہ و الا اخبار در مدح او نیز وارد میشدند و ھنا لیس کذلک فثبت المطلوب فتامل
و ایضاً مؤید مطلوب است حدیث ثواب الاعمال چنانچہ گذشت چہ اشعاری باین وارد
کہ بدون غنا نمیخواندند بواسطہ اینکہ حضرت فرمودند بطوریکہ میخوانی بخوان و الا فرمودن چہ فایدہ
داشت فتامل و اگر ازین تنزل نمائیم و بگوئیم کہ حدیث مفید مدعا نیست پس احادیث دیگر
کہ در آنہا تجویز قرآن و اذکار در غنا شدہ مؤید مطلوب باشد چنانچہ از کلام رئیس المحدثین
محمد ابن بابویہ در کتب فقہیہ ہم ظاہر میشود کہ غنا در قرآن و اذکار مضایقہ ندارد و غنا محرم
ہمانست کہ در لہو باطل باشد چنانچہ فہمیدہ است آنرا مولانا محمد تقی رحمۃ اللہ علیہ در روضۃ المتقین
و دانستی کہ ذکر نمودن مصایب حضرات از جملہ اذکار مطلوبہ است بلکہ بہتر از آنہا پس غنا
در آن ہم جایز باشد فتامل قال محمد ابن بابویہ فی الفقیہ سال رجل علی بن الحسین ع عن
شراء جاریۃ لہا صوت فقال ما علیک لو اشتریتہا فذکرتک الجنۃ قال مولانا المجلسی
فی الشرح ای تذکرک ان فی الجنۃ صوتا حسنا او تقرء القرآن و الذکر و امثالہما
مما یذکر اللہ و الجنۃ و یظہر من المصنف ان امثال ہذہ لا یسمی غناء و انما الغناء المحرم
ما کان فی باطل و یؤیدہ العرف انتہی کلامہ رفع فی الاخرۃ مقامہ و جناب مولانا خراسانی
علیہ الرحمۃ در کفایہ بعد از نقل عبارت مولانا طبرسی در مجمع البیان فرمودہ کہ این عبارت

دلالت میکند که تحسین صوت و آواز در قرآن و تغنی دران سنت باشد و خلاف این میان
قدما معروف نباشد و کلام سید مرتضی در غرر و درر خالی از اشعاری و اضحی باین ندارد انتهی
ایضاح مخفی و مستتر نماند که از تفهیم جناب مولانا محمد تقی عبارت جناب صدوق را چنان ظاهر
میشود که اگر غنا در قرآن و اذکار باشد پس مضایقه ندارد و غنا محرم ہما لسنت که در باطل
باشد و موید اینمعنی است عرف یعنی در عرف نمیگویند کسے را که قرآن در غنا میخواند که غنا
میکند بلکه میگویند که قرآن میخواند ہر چند در قرآن غنائیست و ہمچنین است حال مراثی
چنانچه صاحب نہج السداد تصریح بآن نموده و عنقریب کلام او انشاء الله تعالی مذکور
خواہد شد مولف گوید مخفی نماند که بہترین چیزہای که موجب یاد آخرت است و باعث گریه
بر امام مظلوم است روحی له الفداء پس این حدیث دلالت واضحه دارد بر اینکه مرثیه آنحضرت در غنا جائز است
و ضرر ندارد و حدیثی که دلالت صریح بر حرمت مرثیه در غنا کند در کتب اربعه مثل کافی و من
لایحضره الفقیه و تهذیب و استبصار و غیرانہا از کتب اخبار متداوله مثل وافی و ثواب الاعمال
و عقاب الاعمال و خصال یافته نمی شود بلکه حدیث ثواب الاعمال فی الجمله اشعاری بجواز
مرثیه در غنا دارد و ہمچنین در جمله از اخبار وارد شده است که قرآن را بلحن عرب
بخوانید و ترک کنید لحن اہل فسق و اہل کتابین را از انجمله است در کافی در قوی از عبدالله
بن سنان از حضرت امام جعفر صادق ع از حضرت رسولخدا و روایت حذیفه یمانی از آنحضرت صلعم
چنانچه شیخ طبرسی در مجمع البیان نقل نموده است و مخفی نیست که لحن عرب و اصوات ایشان
عین غناست چنانچه ایمه لغت بآن تصریح نموده اند و از ین قبیل اخبار دیگر ہم وارد شده اند
چنانچه بعضے از آنہا مذکور شد و بعضے از انہا خواہد آمد و علاوه بران مولانا احمد اردبیلی
علیه الرحمه در شرح ارشاد میفرمایند که اگر اجماع در حرمت غنا نمی شود پس جزم بحرمت آن نمیتوان کرد

حدیثی در حرمت غنا در مرثیه در کتب اربعه مثل کافی و من لایحضره الفقیه و تہذیب و استبصار و غیره که معتبر اند یافته نمی شود

چه اخبار در حرام بودن آن ضعیف اند مؤلف گوید ظاهر ا درین شکے نیست که از اخبار عموم
حرمت غنا مفهوم نمیشود بلکه در عروسی وحدی تجویز وارد شده وهمچنین در قرآن و ذکر وهمچنین
از اجماع هم حرمت مطلق غنا معلوم نمی شود چنانچه مخفی نیست بر کسیکه کتب علماء را
دیده است آری متیقن الحرمت غنائیست که بطرز اهل کبایر باشد و اما هرگاه بطرز
ایشان نباشد بلکه در قرآن و اذکار باشد وهمچنین در چیزهائیکه موجب یاد آخرت
باشد پس حرمت آن مقطوع نیست چه درین باب نیز احادیث معتبره وقویه
وارد شده اند وصدق لهو و باطل بر قرآن نیست با آنکه اخبار در حسن صوت وتحزین بسیار
وارد شده اند وظاهر آنست که آنها بدون غنا یافته نمیشود چنانچه از کلام اهل لغت
مستفاد میشود پس جمیع بهتر است از اطراح فتامل وهرگاه کسے را درانچه گفته ام شکے
بوده باشد رجوع بشرح ارشاد متورع اردبیلی رحمه الله و روضة المتقین
ومقدس محمد تقی وکفایه مولانا سبزواری و نهج السداد علی ابن یوسف بحرانی ومفاتیح
ملا محسن کاشانی وحبل الصالحین حسن ابن عبدالرزاق که در آنها بروجه اتم بیان شده است
نماید انشاء الله تعالی پاره از عبارات ایشان مذکور خواهد شد و در قبیح بودن تعصب و
نفسانیت کلامی نیست وقباحت آن اجماعی است در جمیع ادیان پس باید که خود را
ازان مبرا سازند یا اینکه از روی حسد وعداوت هرچه بخاطر رسد بر زبان آرند انتهی کلامه
بعبارته ونیز شیخ مقتول در کتاب الدروس میگوید یجوز الغناء بشرطه فی العرس
وعجیب اینست که از شروط سماع نزد امامیه چیزیست که نزد اهل سنت از محرمات غناست
یعنی سماع از زن حلال است واز مرد حرام چنانچه در شرح القواعد که از کتب معتبره امامیه است
می آرد ومن شرط السماع ان یکون المسمع امرأة ولا یکون رجلا ولا یکون الشعر فی الهجاء انتهی

از اخبار عموم حرمت غنا مفهوم نمیشود بلکه در عروسی وحدی تجویز وارد شده وهمچنین در قرآن و ذکر وهمچنین از اجماع هم حرمت مطلق غنا معلوم نمی شود

فصل ثالث در تحقیق مزامیر و معازف و ملاهی و ملاعب اینکه در کتب فقه و حدیث جا بجا تصریح یافته که غنا اگر بسبیل لهو و ملاهی باشد حرام است والا حلال و نیز میگویند که در حدیث از لهو و لعب و معازف و مزامیر نهی آمده است و هم در کتب فقهی می نویسند که اگر بجایی مهمانی لهو و لعب و غنا باشد در آنجا نشستن روا نیست و نافهمان از اینچنین الفاظ عموماً حکم میکنند آن الملاهی کلها حرام والملاعب کلها حرام والمزامیر کلها حرام والجلوس علیها فسق والتلذذ فیها کفر مع هذا در قرآن و حدیث اطلاق لهو و لعب و معزف و مزمر بر بعضی چیزها آمده که فقها باباحت آن اعتراف دارند و در بعضی چیزها اختلاف میکنند که حلال است یا حرام و در میان اینچنین اقوال تناقض و تباین کلی است پس بدون تحقیق اینهمه الفاظ لغةً و عرفاً و شرعاً تطبیق احادیث و توفیق اقاویل متناقضه امکانی ندارد لهذا خوض درین خصوص اهم تر از خوض در غنا و سماع است زیرا که در سماع چندان اختلاف که از انها مگر سفها و متعصبین از علما و نیست اختلاف علمای محققین را قدیماً و حدیثاً مگر در ملاهی و معازف و مزامیر بنا علی هذا مبنی کرده شد تحقیقات آن بر قوانین ثلاثه پس شکر چنان نوازی را که این بی زبان را بنغمهٔ این تحقیقات مترنم ساخت و سپاس مردم سازی را که ساز خام را باین نوا نواخت مثنوی ظهوری

درین بستان سرا افگنده غلغل	سخن کرد دید گلبن نغمه بلبل	زبان را مطرب بزم دهن کرد
نفس را دلکش سامان سخن کرد	بضبط نغمهٔ اسرار پرداخت	ز صندوق تن خلق ارغنون ساخت
رباب ار مغز را آمد بگفتن	شدش خشک از غم او پوست بر تن	گل عیش کسی را رسته از شاخ
که چون نی استخوانش گشته سوراخ	چرا از درد ریش و پشت دوتا چنگ	رود و دل تا رهاسی ناله در چنگ
پر و خالی پر انداز نغمهٔ دوست	به بین دف را که چون بر بید در پوست	**قانون اول در معنی لهو و لعب**

ومعزف ومزمر لغۃً وعرفاً واشعار اینکه حکم هریک قسم در شرع مختلف است **اللهو**
فی القاموس لها لهواً لعب بازی کرد کالهی والهاه ذلک بازی کنانید او را آن بازی والملاهی
الاته آلات بازی که بآن بازی ولهو نمایند ولهت المرأة الی حدیثه لهواً انست بدو اعجبها
انس گرفت والفت کرد بسوی حدیث وی وبشگفت آورد مرد آن زن را فی کنز اللغات لهو
بازی کردن وبرگشتن از خیر وبازی وزن وفرزند وچیزی که از عمل خیر بازدارد قوله تعالی
لو اردنا ان نتخذ لهواً یعنی ولداً او امرأة **اللعب** فی القاموس لعب کسمع لعباً ولعبا
وتلعاباً ولعب وتلعب وتلاعب بازی کرد ضد جد لعوبة بالضم بازیچه وملعب جای بازی
وملاعب الهواء مدارجها مدارج باد فی کنز اللغات لعب بازی منه قوله تعالی و
اذا راؤ تجارة او لهوا انفضوا الیها کذا فی الصراح **المعازف** بزای معجمه بمعنی ملاهی است
یعنی آلات لهو جمع عزف یا معزف بکسر میم وسکون عین وعزف وعزیف در اصل بمعنی آواز
جن است وچیزی که شنیده میشود در بادیه بشب وبمعنی آواز باد نیز آمده کذا
فی القاموس **المزمار** مشتق است از زمر فی القاموس زمر یزمر زمراً وزمرتزمیراً
نواخت نی را از زمرة زن نی نواز زمار کشداد نی نواز زامر در بمعنی کم آمده کار هر دو
زمارة ککتابة یعنی نی نواز بیست مزامیر داؤد چیزیکه از زبور بآواز خوش می خواندند
والنوع دعا جمع مزمار ومزمور وزمارة بتشدید میم همچنین است یعنی مانند مزمار بمعنی
ما یزمر به این بود معنی الفاظ مذکوره لغۃً اما عرفاً پس لهو ولعب هر دو در معنی بازی
مشهور اند ولیکن محققین از هر دو فرق دقیق نهاده اند وآن آنست که چیزی که
بارتکاب آن غایتی مقصود باشد مانند تانس خاطر وتفرج طبع وتنشیط دل بدان غالباً
اطلاق لهو بر آن میکنند چنانچه طیور وگنجیفه ونرد وغیره که اکثر در ایام جوانی به بازی این چیزها

میل و رغبت میباشد و در حدیث انا قوم رخص لنا فی اللهو بمعنی غنا آمده است چه
غایت آن نیز تنشیط خاطر میباشد و چیزی که در وی غایتی ملحوظ نباشد و بغیر تصور مقصود
بدان شغل نمایند آنرا لعب میگویند چنانچه لعبت و تصویر و نقل و صناع و اشکال مختلفه
که بچگان و نابالغان در ایام صبا بے اختیار باین چیزها رغبت مینمایند و در شرع شریف
برای لهو و لعب بهر دو معنی منفصله صدر حکم واحد نیست بل حکم هر یک قسم بحیثیت و اعتبار
و لحاظ غایت دینی و دنیوی مختلف است همه ملاهی و ملاعب را عموماً حرام گفتن نافهمی
و نادانی است تفصیل حکم هر یک در قانون دوم باید شنید و علی هذا القیاس مزامیر و
معازف در عرف عام در معنی ساز و آلات غنا شهرت دارد لیکن اهل تحقیق تخصیص کرده اند
مزامیر را بچیزیکه از گلو نواخته شود و هیچو نے و شبابه و سرنای و قرنای و معازف مخصوص گردانیده
اند بچیزیکه از دست نوازند مانند دف و طبل و عود و ستار و طنبور و اوتار و غیره برآ ے
همه مزامیر و معازف نیز در شرع حکم واحد نیست علی الاطلاق همه مزامیر و معازف را حرام
گفتن هم جهالت و سفاهت است بل علمای محققین بعضے را از ان مستحب و مسنون
گفته اند و بعضی را مباح و بعضے را حرام و در بعضے سکوت کرده اند تفصیل حکم هر یک در
قانون سوم باید شنید مخفی نماند که تفصیلے که در معنی عرفی لهو و لعب ذکر کرده شد بعضے
مفسرین بسوی آن در تفسیر آیات قرآنی اشارت فرموده اند چنانچه در معنی لهو که از کار خیر
باز دارد قوله تعالی است و اذا راوا تجارة او لهوا انفضوا الیها الایة منه رجال لا تلهیهم
تجارة و لا بیع عن ذکر الله و منه الهکم التکاثر حتی زرتم المقابر و در معنی لعب که غایت
معتدبها از ان مقصود نباشد قوله سبحانه است انما الحیوة الدنیا لهو و لعب و کذا
ما هذه الحیوة الدنیا الا لهو و لعب و منه الذین اتخذوا دینهم لهوا و لعبا و از آن جا که

قانون در بیان مزامیر و معازف حسب اصطلاح اهل شرع

اعراض بحسب علم ہریک مختلف فعلی بنسبت یکے مقصود اہم و بنسبت دیگری لہو ولعب
میباشد مثلاً سیر و شکار بموجب امر سیروا فی الارض و اذا حللتم فاصطادوا فعل مباح است
و ہمین افعال بنسبت بمہمات دینی و دنیوی لہو ولعب مینامند بالجملہ ہر جا کہ در قرآن و حدیث
مذمت لہو ولعب وارد شدہ بمقابلہ امور آخرت است بنا بر ترغیب ایثار آخرت بر
دنیا چنانچہ آیہ کریمہ قل ما عند اللہ خیر من اللہو و من التجارۃ بر آن دلالت صریح دارد
پس اگر غنا و مزامیر را نیز بشمول حیات دنیا یا بخصوص آن لہو ولعب گفتہ آید از اباحت
اصلی نمیرود فاحفظہ فانہ یعین یک نفعاً قانون دوم در اقسام ملاہی و ملاعب بدانکہ
اقسام ملاہی و ملاعب بسیار است و در شرع برای ہمہ انواع آن حکم واحد نیست
مثلاً یکے ازان قمار است کہ انواع آن بسیار است و زیر ہر نوع اصناف بیشمار
لیکن ممنوع شرعی یک قسم است کہ دران بازی با شرط از طرفین باشد و اگر شرط
اخذ از جانب واحد باشد بلا شبہ جایز است چنانچہ فقہا در باب سباق شرحاً نوشتہ اند
صاحب فتاوی سراجیہ فصلے کہ در سباق مینویسد نقل کردہ می آید یجوز السباق فی اربعۃ
اشیاء فی الخف یعنی البعیر و فی الحافر یعنی الفرس و فی النصل یعنی الرمی و فی المشی یعنی
العدو و انما یجوز اذا کان البدل معلوماً من جانب واحد بان یقول احدہما للآخر ان
سبقتک فلی کذا و ان سبقتنی فلا شیٔ لک۔ و ان کان البدل من الجانبین فلا یجوز
الا ان یکون بینہما ثالث و الشرط انہ لو سبقہما اعطاہ و ان سبقاہ لم یعطہما شیئاً
والمراد من الجواز ہو الحل و الطیب لا الاستحقاق ثم المذکور فی شرح الطحاوی و ان
ہذا انما یجوز فی ہذہ الاشیاء لا غیر قال الشیخ الامام الحلوانی رح لو وقع الاختلاف فی
مسئلۃ بین اثنین و شرط احدہما لصاحبہ انہ کان جواب المسئلۃ کما قلت اعطیتہ

هذا وانحکان بکا قلت لا اخذ منك شیئا فهذا ایضا انتهی نوع دوم آنست که دران
شرط اصلا نباشد خواه متعلق بشخص واحد باشد یا اشخاص متعدد با همدیگر بازی کنند
همچو تیراندازی و تفنگ اندازی و نیزه بازی و مکالبت یعنی دوانیدن سگ معلم
با یکدیگر در شکار و معادات یعنی دویدن همدیگر بپای خود و مصارعت یعنی کشتی کردن
با یکدیگر و مطایبت یعنی همدیگر مزاح و خوش طبعی کردن قولے باشد یا فعلی در قولے شرط
شرط آنست که کذب نفس الامری نباشد اگرچه در زعم مخاطب صورت کذب دا
و در فعلی شرط آنست که از افعال ممنوعه شرعیه نباشد و همچنین بسیار ملاعب اند که دران
نهی از شارع وارد نگشته بلکه اکثرے ازان از ذات قدسی صفات آن سرور
صلے اللہ علیہ وسلم بوجود آمده چنانچه حکایات ملاعبت و معادات آنحضرت با عائشه صدیقه
علیها السلام و مصارعت وی صلعم با رکانه پهلوان مکی و با ابوالاسد پهلوان جمحی مشهور است
و مطایبت وی صلعم با سایل شتر باینکه ترا بچه شتر خواهم داد و انکار کردنش بگرفتن از بچه
شتر و باز فهمانیدن اورا که هیچ شترے نیست که بچه شتر نباشد و همچنان مزاح وی صلعم
با زنے که هیچ پیرزن به بهشت نه در آید و باز تسلیه او صلعم آن زن را بخواندن قوله تعالے
انا انشأناهن انشاء فجعلناهن ابکارا عربا اترابا و علی هذا القیاس توریت وی صلعم
در کلام با صحابه در احادیث صحاح مروی و منقول اند هر که خواهد در صحیحین و مستدرک
حاکم و صحیح ترمذی و ابوداؤد و ابن ماجه مطالعه نماید نوع سوم سیر و تفرج بساتین و
بحار و انهار و دریاچین و سماع غنا و اشعار نیز همین قسم است در حق کسی که اورا
ذوق از باطن نباشد یا روح وی بسبب کدورت و ظلمت طرب انگیز از سماع نباشد
بس مشغولی همچنین افعال مباحه اگر مانع صوم و صلوة وغیره ضروریات دین نباشد

بیان ملاعب از آنحضرت علیه السلام بوجود آمده

ازان قسم لعب است که شارع ازان منع نفرموده و نصی صحیح در حرمت آن وارد نگشته سوال اگر کسے گوید که عدم ورود نص در حرمت لعب ممنوع است زیراکه در حدیث آمده است قال علیه السلام لا انا من دد ولا الدد منی ولا انا من اللهو واللهو واللعب جواب گویم که این حدیث مخصوص است بلعب محرم همچو قمار و غیره چنانکه در نوع اول گذشت و کلام ما در مطلق لعب بود و ممکن نیست که لعب مطلق مراد گیرند زیراکه از لعب حبشیان که نیست که در مسجد بود و آنحضرت صلی الله علیه وسلم عائشه صدیقه رضی الله عنها را ملاحظه کنانیدند پس هر که بگوید که لعب مطلقاً حرام است گویا او نسبت میکند فعل حرام را بجناب تقدس مآب رسالت پناه صلی الله علیه وسلم و مظنه اینمعنی کفر است بالاتفاق سوال اگر کسی گوید که در حدیث وارد شده است لا لعب الا فی ثلاث الرمی والفرس وملاعبة الرجل مع امرأته جواب گویم حصر اینجا برای اهتمام ثواب است نه برای تحریم ما سوای مذکور چنانچه قوله تعالی انما انت منذر حصر صفت انذار بلفظ انما که مخصوص برای حصر است مفهوم میشود و حالانکه حصر حقیقی مراد نیست بل حصر اضافی بنسبت ایصال بشارة مراد است زیراکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم منذر و مبشر و مبلغ و هادی و رحیم نیز بود ثانیاً اینکه سماع و غنا و اشعار را که در ملاهی و ملاعب مباحه شمار کردیم برای مردم غلیظ الطبع گفتیم اما کسیکه از سماع غنا از حرص و هوا و جور و جفای نفسانی یکسو مانده بخوف و خشیت خدا بصدق و صفا مشغول میگردد و سوز و گدازی و عجز و نیازی در باطن او پدید می آید در حق این چنین کس غنا اگر مقترن بمنکرات شرعیه نباشد هرگز لهو و لعب نیست بل اهم مقاصد است چه مقدمه واجب واجب باشد و باستحباب و وجوب همین قسم سماع امام محمد غزالی رحمة الله علیه در احیاء العلوم و کیمیای سعادت و مقتدای العصر والزمان شیخ ابوطالب مکی

درقوة القلوب تصریح نموده اند وبعضے فقہا ومحدثین نیز بدان تلقی بالقبول کرده اند لهذا واجب
افتاد که درینجا قول حجة الاسلام از کیمیای سعادت نقل کرده آید تا کیفیت وحکم ہر سه قسم
سماع واضح گردد گفت رحمة الله علیه باب اول در اباحت سماع وبیان آنچه از وی
حلال ست وحرام است بدانکه ایزد سبحانه تعالے را سرے است در دل آدمی وآن در وی
ہمچنین پوشیده است که آتش در آہن وچنانکه از زخم سنگ بر آہن آتش آشکارا شود
وبصحرا افتد ہمچنین سماع آواز خوش موزون آن گوہر دل را بجنباند ودر وی چیزے
پیدا آرد بی آنکه آدمی را دران اختیاری باشد وسبب آن مناسبتی است که
گوہر آدمی را با عالم علوی است که آنرا عالم ارواح گویند وعالم علوی حسن وجمالست
واصل حسن وجمال مناسبت است وہرچه مناسبت است نمودگارے از جمال آن
عالم چه ہرچه جمال وحسن که در عالم محسوس است ہمه ثمرۀ حسن وجمال آن عالم است
پس آواز مناسبت ہم شبہتی دارد از عجائب آن عالم بدان سبب آگاہی در دل پیدا آرد
وحرکتے وشوقی پدید آرد که آدمی خود نداند که آن چیست واین در دلے بود که آن ساده بود
واز عشق وشوقی که راه بدان برد خالی نبود اما چون خالی بود وبچیزے مشغول آن در حرکت
آید وچون آتشی که دم در وی دمند افروخته شود وہر کرا غالب تر بر دل آتش دوستی
خدای بود سماع وی مهم بود که آن آتش تیز تر شود وہر کرا در دل دوستی باطلے باشد سماع
وی را زہر قاتل بود وبر وی حرام باشد وعلما را اختلاف است در سماع که حرام است
یا حلال وہر که حرام گفته از اہل ظاہر بوده است که وی را خود صورت نبسته است
که دوستی حقتعالے بحقیقت در دل آدمی فرود آید چه وی چنین گوید که آدمی جنس
خود را دوست تواند داشت اما آنرا که از جنس وی نبود ونه ہیچ مانند وی ویرا دوست

چون توان داشت پس نزدیک وی جز عشق مخلوقی در دل صورت نه بندد و اگر عشق خالق
صورت بندد بنا بر خیال تشبیهی باطل بود پس بدین سبب گوید سماع یا از بازی بود یا از عشق
مخلوقی بود و این هر دو در دین مذموم بود و چون وی را پرسند که معنی دوستی حق تعالی که خلق
واجبست چیست گوید فرمان برداری و طاعت داشتن و این خطای عظیم است که
این قوم را افتاده است و ما در کتاب از رکن منجیات این پیدا کنیم اما اینجا همی گوییم که حکم سماع
از دل باید گرفت که سماع هیچ چیز در دل نیارد و نباشد بلکه آنچه در دل باشد بجنباند هر کرا
در دل چیزیست که در شرع محبوبست و قوت آن مطلوب است چون سماع آنرا
زیادت کند وی را ثواب باشد و هر کرا در دل باطلی است که در شرع مذموم است وی را به
سماع عقاب بود و هر کرا دل از هر دو خالی بود لیکن بر سبیل بازی شنود و بحکم طبع بدان
لذت یابد سماع وی را مباح است پس سماع بر سه قسم است قسم اول آنکه بغفلت
شنود و بر طریق بازی اینکار اهل غفلت بود و دنیا همه لهو و بازیست و این نیز از آن بود
که روا نباشد که حرام بود بدین سبب که خوش است چه خوشیها حرام نیست بلکه از آن حرام است
که در وی ضرری باشد و فسادی چه آواز خوش مرغان سبزه و آب روان و شکوفه گل
خوش است و حرام نیست پس آواز خوش در حق گوش چون سبزه و آب روان است
در حق چشم و چون بوی مشک در حق بینی و چون طعم خوش در حق ذوق و چون حکمتهای
نیکو در حق عقل و هر یکی را ازین حواس نوعی لذتست چرا باید که حرام بود و دلیل برین که طیبت
و بازی و نظاره حرام نیست که عایشه رضی الله عنها روایت میکند که روز عیدی زنگیان
در همسایگی مسجد بازی میکردند رسول صلی الله علیه وسلم گفت خواهی که ببینی گفتم خواهم بر در
بایستاد و دو دست پیش فرا داشت تا زنخدان بر دست وی نهادم و چندان نظاره کردم

که گفت پس نباشد چند بار گفتم نه و این در صحیح است و از این خبر پنج رخصت معلوم شود یکی آنکه
نظاره و بازی چون گاه گاه حرام نیست و در بازی زنگیان رقص و سرود بود دیگر آنکه
در مسجد بکنند سوم آنکه در خبر است که رسول صلی الله علیه وسلم در آن وقت که عایشه را
آنجا برد گفت دونکم یا بنی ارفدة یعنی ببازی مشغول شوید و این فرمان بود پس آنچه
حرام بود چون فرماید چهارم اینکه ابتدا کرد و عایشه را گفت خواهی که ببینی و این تقاضا باشد
و نه چنان باشد که از وی نظاره طلب کردی و وی خاموش بودی که روا بودی که کسی گفتی که
بخواست که او را برنجاند که آن از بدخوی باشد پنجم آنکه خود با عائشه بایستاد ساعتی دراز
با آنکه نظاره و بازی کار وی نباشد بدین معلوم شود که برای موافقت کودکان و زنان
تا دل ایشان شاد شود چنین کار را کردن از خلق نیکو بود و این فاضلتر بود از خویشتن
فراهم گرفتن و پارسائی و فراهی کردن و هم در صحیح است که عایشه روایت کند که من کودک
بودم لعبت بیاراستی چنانکه عادت دختران بوده است چند کودک دیگر نیز بیامدندی
چون رسول صلی الله علیه وسلم درآمدی آن کودکان باز پس گریختندی رسول صلی الله علیه وسلم
ایشان را نزدیک من فرستادی تا یکروز دخترے را گفت این لعبتها چیست گفت دختران
منند گفت این چیست که برمیان ایشان بسته است گفت اسپ ایشانست گفت
این چیست که برو برست گفت پر و بال است رسول گفت صلی الله علیه وسلم اسپ را
پر و بال باشد گفت تو نشنوده که سلیمان را اسپی بود که پر و بال داشتی رسول صلی الله علیه وسلم
بخندید تا دندانهای وی پیدا شد و این برای آن روایت کنیم تا معلوم باشد که فراهی
کردن وی و روی ترش داشتن و خویشتن را از چنین کارها فراهم گرفتن از دین نیست
خاصه با کودکان و با کسی که کار وی کند که اهل آن باشد و از وی زشت نبود و این خبر دلیل آنست

حدیث لعبت بازی عایشه صدیقه رض بحضور آنحضرت صلی الله علیه وسلم

که صورت کردن روا بود که لعبت کودکان از چوب و خرقه باشد و صورت تمام ندارد که در خبر است که بال اسپ از خرقه بود عایشه رضی الله عنها روایت میکند که دو کنیزک نزد من دف میزدند و سرود می گفتند روز عید بود رسول صلی الله علیه وسلم در آمد و بخانه بخفت و روی از جانب دیگر کرد ابو بکر در آمد ویرا زجر کرد و گفت در خانهٔ رسول و مزمار شیطان رسول گفت یا ابا بکر دست از ایشان بدار که روز عید است دف زدن و سرود گفتن از این حدیث معلوم شد که مباح است و شک نیست که بگوش رسول صلی الله علیه وسلم می رسیده باشد و منع وی ابو بکر را از انکار دلیل صریح است برانکه مباح ست قسم دوم آنکه در دل صفتی مذموم بود چنانکه کسی را دوستی زنے یا کودکے در دل بود و سماع کند در حضور وی تا لذت زیاده شود یا در غیبت برامید وصال تا شوق زیادت شود یا سرود می شنود که در وی حدیث زلف و خال و جمال باشد و آن اندیشه خود بوی فرود آرد این حرام است بیشتر جوانان ازین جمله باشند برای آنکه این آتش عشق باطل را گرم کند و این آتش واجبست فرو کشتن و افروختن این کسے را روا نبود اما اگر این عشق ویرا با زن خویش یا با کنیزک باشد حرام نبود و از جملهٔ تمتع دنیا بود و مباح بود تا آنگاه که طلاق دهد یا بفروشد آنگاه حرام شود قسم سوم آنکه ویرا در دل صفتے محمود بود سماع آنرا قوت دهد و این از چهار نوع بود اول سرود و اشعار حاجیان در صفت کعبه و بادیه که آتش شوق خدائے تعالے در دل بجنباند و این سماع قربت بود کسے را روا بود که بحج رود اما کسے را که مادر و پدر دستوری ندهد یا بسببے دیگر ویرا حج نشاید کرد روا نبود که این سماع کند و این آرزو در دل خویش قوی گرداند مگر که داند که اگر چه شوق فزون خواهد شد وی قادر بود برانکه نرود و بایستد و بدین نزدیک بود سرود غازیان و سماع ایشان که خلق را بغزا و جنگ کردن با دشمنان

قسم دوم سماع که حرام است

نوع اول سماع حاجیان و غازیان و غیرهم

خدای تعالی و جان فدا کردن در دوستی حقتعالی خوانند و این نیز فرض بود همچنین اشعاری
که عادتست در مصاف بگویند تا مرد دلیر شود و جنگ و دلیری زیادت کند در وی نیز فرض
بود چون جنگ با کافران بود اما اگر با اهل حق باشد حرام بود نوع دوم سرود نوحه
باشد که بگریستن آرد اندوه را در دل زیادت کند درین نیز فرض بود چون نوحه گرے
بر تقصیر خود کند در مسلمانی و بر گناهان که بروی رفته بود و بر آنچه وی را فوت شده بود از
درجات بزرگ و از خوشنودی حق تعالی چنانکه نوحه داؤد علیه السلام بود که چندان نوحه کردی
که جنازه ها از پیش وی برگرفتندی و وی را دران الحان بودی و آواز خوش اما اگر اندوه
حرام بود در دل نوحه حرام بود چنانکه کسے وی را مرده بود که حقتعالی میگوید لکیلا تأسوا علی ما فاتکم
برگذشته اندوه مخورید چون کسے قضاء خدا را کاره بود و بدان اندوهگین باشد نوحه کند
تا آن اندوه زیادت شود حرام بود و سبب اینست که فرض نوحه که حرامست و وی عاصی بود
هر که آنرا گوش دارد نوع سوم آنکه در دل شادی بود و خواهد که آنرا زیادت کند بسماع
این نیز مباح بود چون شادی بحری بود که روا باشد چون عروسی و ولیمه و عقیقه و وقت
ختنه کردن و رسیدن از سفر چنانکه رسول صلی الله علیه وسلم بمدینه رسید پس باز آمدند
و دف میزدند و شعر میگفتند شعر

طلع البدر علینا من ثنیات الوداع	وجب الشکر علینا ما دعا لله داع

و همچنین ایام عید شادی کردن روا بود بدان سبب و همچنین جائی که دوستان بهم نشستند
و بموافقت طعام خوردند و خواهند که وقت با یکدیگر خوش کنند بسماع و شادی کردن بموافقت
یکدیگر روا بود نوع چهارم و اصل اینست آنکه کسے را دوستی حق تعالی بر دل غالب شده باشد
و بحد عشق رسیده سماع وی را مهم باشد که اثر آن از بسیار خیرات رسمی بیش بود هر چند دوستی حقتعالی

بدان زیادت شود و فردا ان پیش بود و سماع صوفیان در اصل که بوده است ازین بوده است
اگرچه اکنون بهم آمیخته شده است بسبب گروهی که در صورت ایشانند بظاهر مفلس اند
از معانی ایشان در باطن و سماع در افروختن این آتش اثری عظیم دارد و کس باشد که در میان
سماع ویرا مکاشفات پدید آید و با وی لطفها رود که بیرون سماع نبود و آن انواع
لطف که از عالم غیب با ایشان پیوستن گیرد بسبب سماع آنرا وجد گویند و دل ایشان
چنان پاک و صافی شود که نقره را در آتش نهی و آن سماع آتش در دل افگند و همه کدورتها
از وی برود باشد که به بسیاری ریاضت آن حاصل نیاید که بسماع حاصل آید و سماع آن
سرا که روح راست با عالم ارواح فرا جنباند تا باشد که ویرا بکلی از ان عالم بستاند تا از هرچه
درین عالم رود بیخبر بود و باشد که قوت اعضاء وی نیز ساقط شود بیفتد و از هوش بشود و
آنچه ازین حال درست بود ویرا اصل بود درجه آن بزرگتر بود و کسی را که بدان ایمان دارد
و حاضر بود از برکات آن محروم نبود لکن غلط بسیار بود و پیدا شدها خطار بسیار افتد و نشان
حق و باطل آن پیران پخته و راه رفته بدانند و مرید را مسلم نباشد که از سر خویش سماع کند تا که
تقاضای وی در وی پدید آید علی حلاج یکی از مریدان شیخ ابو القاسم کرکانی بود نوراسد
فرنجه ازوی دستوری خواست در سماع گفت سه روز هیچ مخور پس از ان طعام خوش
بساز اگر سماع اختیار کنی بر طعام آنگاه آن تقاضا بحق باشد و ویرا مسلم بود اما مریدی
که ویرا هنوز احوال دل پیدا نیامده بود و راه فرا معامله نداند یا پیدا آمده باشد لکن هنوز
شهوت تمام از وی گسسته نشده باشد واجب بود ویرا از سماع منع کند که زیان آن
از سود بیش بود بدانکه هرکه سماع و وجد و احوال صوفیا را انکار کند از مختصری خود کند
و معذور باشد بر ان انکار که چیزیکه ویرا نباشد بدان ایمان دشوار توان آورد و اینچنین بود

که مخنث باور ندارد که در صحبت لذت هست که آن لذت بقوت شهوت در توان یافت چون ویرا شهوت نیافریده اند چگونه داند و اگر نابینا لذت نظاره و سبزه و آب روان انکار کند چه عجب که او را چشم نداده اند تا آن لذت دریابد و اگر کودک لذت ریاست و سلطنت و فرماندهی را انکار کند چه عجب که ویرا راه بازی داده اند در ملکیت داشتن چه راه دادند و بدانکه خلق در انکار احوال صوفیان آنکه دانشمند است و آنکه عامیست چون کودکانند که چیزی را که هنوز بدان نرسیده اند منکر بود و آنکس که اندک مایه زیرکی دارد اقرار دهد و گوید مرا این حال نیست لکن میدانم که ایشانرا هست باری بدان ایمان دارد و روا دارد اما آنکه هرچه ویرا نبود محال دارد که دیگری را بود در غایت حماقت بود و ازان قوم باشد که حقتعالی میگوید و اذ لم یهتدوا به فسیقولون هذا افک قدیم انتهی قانون سوم در اقسام و احکام معازف و مزامیر بدانکه در قانون اول دانسته شد که معازف و مزامیر در عرف عام بمعنی سازد آله غنا شهرت یافته اما در عرف اهل شرع در حدود معازف و مزامیر و اوتار اختلاف بسیار است لاجرم حکم آن نیز مختلف خواهد بود اگرچه تعداد اقسام مزامیر و تشریح بسایط و مرکبات آن و تبیین اینمعنی که کدام ساز از کی ایجاد شده و فایده اش چیست و موجدش کیست بر ذمه اهل موسیقی است اما درینجا ایراد اجناس اربعه مزامیر که اهل شرع در حل و حرمت آن گفتگو کرده اند ضرور افتاد و اضح باد که اجناس ساز از چهار قسم بیرون نیست یکی آنکه تار داشته باشد و اهل هند آنرا تتری گویند بتائین فوقانیتین خفیفتین و باول مفتوح و بحذف اخرین تت نیز گویند مثل بین و طنبور و رباب و قانون و امثال آن دوم آنکه تار نداشته باشد و مجلد بود از چرم و آنرا انده گویند بهمزه مکسور و نون ساکن و دال مهمله مشدده و بتت بکسر باء موحده و تائین خفیفتین باول مفتوح

قانون سوم مشتمل بر دو فصل فصل اول در اقسام و احکام مزامیر

فصل در اجناس اربعه مزامیر و بودن آن بچهار نوع منحصر

نیز خوانند مثل طبل و نقاره و طبله و مردنگ و دایره و دف و امثال آن سوم آنکه تار و چرم
هر دو نداشته باشد و دو ساز را بهم زنند و بنوازند یا آنرا مجوف داشته اندر وی چیزے
بنهند که بحرکت آن آواز دهد و آنرا گن گویند بفتح کاف عجمی و نون ساکن مثل صنج یعنی
جهانجه و منجیره و گهونگهرو و گهنٹا و مانند آن و این هر سه اجناس مذکوره بدست نواخته میشوند
یا بچوبیکه اهل صناعت درمیان اجزا و آلات درونی آن هارند چون انگشتان چهارم
آنکه از کشش دم بدهان نوازند و آنرا اهل هند سکر خوانند بکسر سین مهمله و فتح کاف تازی
و برای مهمله مثل نے و شبابه و سرنائے و قرنائے و نفیرے و امثال آن حالا از مدعی حرمت
باید پرسید که هر چهار اجناس مزامیر را علی الاطلاق حرام و گناه کبیره میگوید یا بعض جنس
آنرا بعموم الواحد یا بخصوص افراده و بر هر دو شق منع وارد میشود بسه وجه اول آنکه تعریف
کبیره بران صادق نمی آید زیرا که کبیره آنست که ثابت شود حرمت آن بدلیل قطعی
که دران شبهه نباشد و ورود اینچنین نص در حرمت مطلق مزامیر یا جنس مخصوص آن
غیر مسلم است آری در بعض احادیث صحاح مذمت غنا و معازف بشمول حرمت خمر
و غیره شعار جاهلیت آمده است مثل ختم و مزفت و نقیر و باظروف شراب خواری لیکن
حرمت مذکوره عارضی بود هرگاه حرمت خمر ثابت و متحقق شد و احتیاج بقمع و قلع آثار و علامات
آن نماند حکم نهی از مذکرات شراب هم باقی نماند چنانچه اباحت اوانی شراب نزد فقها و محدثین
مشهور و معروف است و مزامیر مثل آنست در حکم رفع حرمت عارضی و حرمت عارضی
در هر چیز مباح الاصل بل در طاعت و قربت هم میشود مثلا نماز در حالت جنب و
و قصد ریا حرام میگردد و سجده در اوقات مکروهه حرام میباشد و خوردن اغذیه و ادویه
مباحه به نیت تحصیل قوت زناکاری حرام میشود همچنین حرمت کذائی بطرف مطلق نماز و سجده

وغذا و دوا سرایت نمیکند **ثانیاً** در حکم کبیره و حکم غنا و مزامیر تفاوت بسیار است زیرا که حکم کبیره
استحقاق عذاب و عقاب فاعل آن نسبت بحسب وعیدیکه در ارتکاب آن وارد شده باشد
و در حق مرتکب مزامیر در شرع بجز اینکه لایقبل شهادة من یلعب بالطنبور و من یغنی للناس
شناعتی وارد نشده است و سقوط عدالت شاهد از بسیار امور میشود که آن امور در کبایر
معدود نیست مثلاً از خوردن یک لقمه بر سیری شکم و خوردن چیزی در بازار و ساشیدن
در راه و از دیگر امور خسیسه عدالت شاهد ساقط می شود و هیچ وعید از عذاب و عقاب در حق
وی وارد نیست بلکه مطلق غنا و مزامیر بسبب ثابت شدن سماع آن بحضرت النبی صلی الله
علیه وسلم از امور خسیسه هم معدود شدن نمی تواند چه جای معصیت و گناه **ثالثاً** اختلاف
متقدمین و متاخرین فقها و محدثین در حل و حرمت انواع معازف و مزامیر و برهان قاطع است
بر انکه نصی صحیح در حرمت مطلق آن ثبوت نیافته زیرا که هر چیزکه حرمت آن به نص قطعی از
قرآن یا حدیث ثابت گشته حرمت جمیع انواع و افراد آن متفق علیه همه مجتهدین شده
آمده است مثل زنا و سرقه و قتل و اکل میته و مانند آن و وقوع اختلاف در حل و حرمت
اقسام مزامیر ثابت است باخبار و آثاریکه در فصل ثانی باب اول گذشت و بحسب
روایات و اقوال مرقومه الذیل لهذا معلوم شد که در حرمت مطلق یا جنس خاص مزامیر نص
قطعی وارد نشده پس مزامیر نیز مثل غنا مختلف و مجتهد فیه بر آمد و نیست انکار در ارتکاب
مجتهد فیه در نصورت مرتکب آن نه فاسق خواهد بود و نه مستحل آن کافر لما مر فی الباب
الاول و بنا بر تصدیق این مقال و تفصیل این اجمال منقسم کرده شد قانون هذا بر نغمات ثلثه
نغمهٔ اول در اقوال محدثین و فقها که در تعبیر و تفسیر معازف و مزامیر آمده شیخ ابن حجر عسقلانی
رحمة الله علیه در ذواجر فی اقتراف الکبایر مینویسد قال الله تعالی و استفزز من استطعت

منهم بصوتك فسره مجاهد بالغناء والمزامير قال الامام رحمه الله قال سمعي ابو محمد سماع
الاوتار مرة واحدة لا يوجب رد الشهادة وانما ترد بالاصرار وزاد لك مقالات لا باس
بيانها فيقول محرم ضرب وسماع كل مطرب كطنبور وعود ورباب وچنگ وکمنچه
وصنج ويراع وهو الشبابه وكوبه وغير ذلك من الاوتار والمعازف جمع معزفة قيل
وهي اصوات القينات اذا كانت مع العود والا فلا يقال لها ذلك وقيل هي كل ذي وتر
لانها آلات الشرب فتدعوا اليه وفيها تشبه لاهله وهو حرام ولذلك لو رأيت جماعة
مجلسا واحضروا الهم الشراب واقداحه وصبوا فيه السكنجبين وصبوا ساقيا يدور عليهم
ويسقاهم ويحيث بعضهم بكلم بعضهم المعتادة بينهم حرم ذلك وقال بعض شراح المنهاج كون
المزمار من شعار الشرب قد يمنع والغالب انهم لا يحضرونه فان فيه اظهار العانهم
وفي الاحياء المنع من الاوتار كلها لثلث علل كونها مدعو الى شرب الخمر فان اللذة
الحاصلة بها يدعوا اليها فلهذا حرم شرب قليلها وكونها في قريب العهد لشربها تذكر
مجالس الشرب والذكر انبعاث الفسوق وانبعاثه سبب الاقدام وكون الاجتماع على
الاوتار صار من عادة اهل الفسق فمنع التشبه بهم ومن تشبه بقوم فهو منهم انتهى هذه
اقوال اهل التحريم وقد روى ما يخالف للاتفاق المذكور منها قول من لم يصح في تحريم العود
حديث وقد سمعه ابن عمر وابن جعفر رضي الله عنهم ومنها قول الماوردي من اجله
اصحابنا كان بعض اصحابنا يخص العود بالاباحة من بين الاوتار ولا يحرمه لانه موضوع
على حركات يبقي السهو ويقوي الهمة وتزيد في النشاط ومنها قول الروياني في البحر ان
العود بخصوصه حلال لما يقال انه ينفع من بعض الامراض وقد جزم الحليمي في منهاجه
بان آلات اللهو اذا كانت ينفع من بعض الامراض ابيح سماعها وحكى ابن طاهر

عن صاحب التنبيه انه كان يبيح سماع العود ويسمعه وانه مشهور عنه وان احدا
من علماء عصره لم ينكره عليه وان حله هو ما اجمع عليه اهل المدينة وقال الماوردي
الملاهي اما حرام كعود وطنبور ومعزف وطبل ومزمار وما الهى بصوت مطرب
اذا انفرد او مكروه وهو ما يزيد به الغناء طربا ولم يطرب منفردا كالطبل والقضيب
يكره مع الغناء لا وحده او مباح وهو ما خرج عن آلة الطرب الى انذار كالبوق
وطبل الحرب او لجمعه واعلان كالدف في النكاح انتهى والطنبور بضم اوله
غير العود كما هو مشهور عند اهل الصناعة وقال اللغويون هو العود فيكون كل
من العود والطنبور وغيرهما اسم جنس تحته انواع وقد يشتمل اسم العود سائر الاوتار
وعبارة العمراني وغيره فيه من الاصحاب الاصوات المكتسبة ثلاثة اضرب محرم
وهو ما يطرب من غير غناء كعود وطنبور وطبل ومزامير ومعازف وربابات و
الكبار ورباب وما اشبهها والمزامير يشتمل السرناي وهي قصبة ضيقة الراس
متسعة الاخر يزمر به في المواكب والحرب وعلى النقارات ويشتمل الكراجة وهي مثل
السرناي الا انه يجعل في اسفل القصبة نحاس معوج يزمر بها في اعراس البوادي
وغيرها ويشتمل الناي وهي اطرب من الاولين والمقرونة وهي قصبان يلتقيان
وقيل اول من اتخذ المزامير بنو اسرائيل والحق صاحب الكافي ما يضرب بالقضيب
فيما ذكر التصفيق باليد في السماع وقال الحليمي يكره التصفيق للرجال لانه مما
خص به النساء وقد منع الرجال من التشبه بهن كما منعوا من لبس المزعفر انتهى ومنها
قول الرافعي كالماوردي والخطابي والروياني والغزالي وصاحبه محمد ابن يحيى والحاجي
تحل اليراع هو الشبابة لانها منشط على سير في السفر فاشبهت الحداء وقال الماوردي

الشبابه یکره فی المصر لاستعمالها فی السخف ویباح فی السفر والمرعی لانها تجمع السیر
ویجمع البهایم اذا سرحت انتهی هذا کله من الزواجر اگرچه صاحب زواجر دیگر اقوال
مختلفه بسیار نقل کرده وگفت وگوی قوم در دو قدح یکدیگر آورده لیکن ما اکتفا میکنیم بذکر آنها بهر قوم
برای ثبوت اختلاف علما در حل واباحت مزامیر و از نقل اقوال مرویه صاحب زواجر چند
امور واضح گردید یکی آنکه آنچه بعضی متاخرین در کتب خود با اتفاق علما بر حرمت معازف
و مزامیر نقل کرده اند آن نقل صحیح نیست دوم آنکه در تفسیر معازف و مزامیر و اوتار
از قدیم اهل علم و لغت مختلف بوده اند اتفاق آنها بر امر واحد ثابت نشده است
که آن قطعا حرام باشد سوم آنکه بشمار قدما بطرف حرمت قلت است و بجانب اباحت
کثرت زیرا که هر که بنظر انصاف در اقوال مذکوره تامل خواهد ساخت خواهد دانست که مجاهد
و ابو محمد و بعضی عراقیون اصرار بر سماع اوتار حرام گفته اند نه مطلق سماع آن و در اوتار
همه مزامیر و معازف را بقول مختار داخل کرده اند حتی که دف و عود و بربط و شبابه را که
مفرح الاباحة بالاتفاق اند هم داخل نموده اند و آنچه از قول ابن حزم و عبد الله ابن
عمر و عبد الله ابن جعفر طیار و ماوردی و رویانی و ابن طاهر و حلیمی و رافعی و خطابی و محمد
ابن یحیی و حاجزی علیهم الرضوان مستفاد میگردد اتفاق اهل مدینه بران نقل میکنند
اینست که عود حلال است و صحیح نشده است در تحریم آن حدیثی و بحسب قول اهل
لغت چنانکه گذشت عود شامل است سایر اوتار را و اوتار شامل است جمله مزامیر را
حتی که شبابه و یراع را نیز که بخصوص آن حدیث نهادن نبی صلعم هر دو انگشت را در گوش
ورود یافته و همچنان هر که بدیده تحقیق در اقوال امام حاوی و ابن همام و صاحب بحر که
هر یک از آنها مقتدای مذهب حنفی و از کبرای دین است نظر خواهد کرد بیقین خواهد دانست

کہ جمیع آلات از اوتار و مزامیر مع الغنا مباح اند و نیست حرمت مگر در صورت آلات بلا غنا
چنانکہ در معابد کفار و در محل شراب خواران ناہنجار نواختہ میشود کما مر من قول الحاوی من
ان الملاهی اما حرام کعود و طنبور و معزف و طبل و مزمار و ما الهی بصوت مطرب اذا انفرد او
مکروه وهو ما یزید به الغناطر باو لم یطرب منفردا کالضیلم والقصب یکره مع الغنا
لا وحده انتهی وکذا من قول العمرانی الحی وهو ما یطرب من غیر غناء کعود و طنبور
و طبل و مزامیر و یا نات و ما اشبهها نغمۂ ثانی در بیان اینکہ اوتار و مزامیر مخصوص برائے
ملاہی نیست و اختصاص باہل شرک و اہل شرب ندارد بلکہ استعمال و منع و شرائے آن
مسلمین را جائز است و باتلاف آن زمان در شرع لازم میآید بحسب روایات مفصلہ
ذیل قال صاحب الهدایه قال ومن کسر لمسلم بربطا او طبلا او مزمارا او دفا
او اراق له سکرا او منصفا فهو ضامن و بیع هذه الاشیاء جائز وهذا عند ابی حنیفه رح
وقالا لا یضمن ولا یجوز بیعها وقیل الاختلاف فی الدف و طبل الذی یضرب للهو فاما طبل
الغزاة ودف الذی یباح ضربه فی العرس تضمن بالاتلاف من غیر خلاف من باب الغصب
فی در المختار وضمن بکسر معزف ضمانا لغیر اللهو فی شرح الوقایه
وضمن بکسر معزف واراقه سکر و منصف وصح بیعها ش المعزف آلة اللهو کالطنبور
والمزمار ونحوهما وهذا عند ابی حنیفه رح وعندهما لا یضمن لا یجوز بیعها وعند ابی حنیفه رح
انما یضمن قیمته ففی الطنبور یضمن الخشب المنحوت واما طبل الغزاة والدف الذی
یباح ضربه فی العرس فمضمون بالاتفاق فی الکافی شرح الوافی من
کسر لمسلم بربطا او مزمارا او دفا او شیئا من المعازف او اراق سکرا او منصفا فهو
ضامن وصح بیع هذه الاشیا وهذا عند ابی حنیفه رح وقالا لا یضمن قیل الخلاف فی الدف

وطبل الذی یضربان للھو فاما طبل الغزاۃ والدف الذی یباح ضربہ فی العرس فیضرب
بالاتلاف بلا خلاف من باب الغصب **فی العنایۃ** قال ضرب الدف فی النکاح
اعلانا وتشھیرا سنۃ بقولہ صلی اللہ علیہ وسلم اعلنوا النکاح ولو بالدف **فی المحیط**
ومن الناس من یقول لاباس بضرب الدفوف فی الاعراس والولیمۃ وان کان ذلک
نوع لھو وانما لم یکن بہ ولاباس لان فی ذلک اظھار النکاح واعلانہ وبہ امر صاحب
الشرع حیث قال اعلنوا النکاح ولو بالدف وکذلک التغنی **فی البدایع** ان
ضرب القصب والدف لاباس بہ بخلاف المزمار **فی القواعد** ستفتی الامام
عین الدین عن سماع صنع فی زماننا مع الالات قال انہ مباح قال مجتھد العصر
والزمان امام فخر الدین شیرازی رحمۃ اللہ علیہ المزامیر موجب للاصوات الموزونۃ
فھو بالنظر الی نفسہ مباح **وذکر الامام** اما الحرمۃ فلعلۃ اخری وھو التذکر
عند شرب الخمر کما روی الثقات عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا حرم الخمر حرم المزامیر
اذا الناس یضربون وقت شربہ فحرم ضربہ للتذکرۃ ایضًا وھو قبیح لمعنی فی غیرہ اذا ثبت
ھذہ مقصودۃ یفقد الحرمۃ ایضًا ولھذا اباح ضرب الدف فی الحرب والعرس وضرب
الضبح للاوقات الخمس بحیث ان الحکم تغیر بتغییر العلۃ واذا کانت النفس مشربتہ
بالصوت والزکا مشافھہ لمشاھدہ تعالی فاصوات المزامیر داعیہ من الکدر الی
الصفا ورفعہ من السفل الی العلی اذا الصوت الحسن وھی قوت الارواح وقوتھا
فی عالم الملکوت **فی الوجیز فی انوار الفقہ الشافعی** الغناء والرقص وسماع
الدف وان کان فیہ جلاجل لیس بحرام **فی الفتاوی ابراھیم شاھی**
فی مجمع الاخبار من الملتقط قال ابو الاسکاف لکل قوم مزامیر ومزامیر العرب والعراق

والمغ انسان الدف ومايليق به كالضبم والناعي ومن مزامير السند الدهل ومايليق به و
من امير الهند الزخرف وهو يتخذ من الزخرف مجوف مطول الطرفين منه اشد صوتًا
من يساره ويقال له في الفارسيه مندل ومايليق به والشرع اباحته حالة الترويج الدائنا انتهٰى

تنمۂ ثالث دراینکه تعلیلی که فقها در حرمت مزامیر و معازف ذکر کرده اند از ان نیز حرمت
مطلق آن ثابت نمیشود و در دفع توہمات حرمت که بر اباحت غنا با مزامیر ناشی میگردد
باید دانست که شیخ الاسلام امام محمد غزالی وغیره محققین گفته اند که ممانعت از اوتار و مزامیر
برای سه علت بوده است یکی آنکه در ابتدای اسلام اصوات مزامیر داعی می گشت
بر شرب خمر حرام شده بود لهذا از دواعی آن نیز ممانعت گردید چنانکه شراب قلیل که بحد
سکر نرسد حرام گشته بعلت آنکه مقدمه سکر است دوم آنکه در قریب العهد شرب خمر
مزامیر ذکر مجلس شراب میشد و ذکر شراب می انگیز د شوق فسق را و شوق فسق سبب
بر اقدام آن میگردد سوم آنکه اجتماع بر اوتار و مزامیر عادت اهل شرب گردیده بود
پس مسلمین را منع کردند تا تشبه بکفار لازم نیاید بحکم آنکه من تشبه بقوم فهو منهم پس حال
علت اولی و ثانیه بلاتفاوت حال حرمت اوانی خمر است یعنی تا وقتیکه حرمت شراب
در ذهن مسلمین راسخ نگشته بود از استعمال ظروف خمر نیز ممانعت بود و بعد تقرر و تحقیق حرمت
خمر حرمت اوانی زایل گشت و چونکه علت ممانعت اوانی و مزامیر مشترک بود حرمت عارضی مزامیر
هم باباحت اوانی رفع گردید و اصل خود مباح شد علت سوم که تشبه بکفار است
در جمیع آلات غنا یافته نمیشود زیرا که از تشبه بکفار چیزی حرام میگردد که آن چیز از خصایص
آنها باشد و در اسلام یافته آری بدین علت معازفی که مختص باهل فسق و کفار است
بالاتفاق حرام خواهد بود چنانچه سنکهه که در کنایش و معابد کفار نواخته میشود اگر کسے آنرا

درمسجد نوازد وعبادت داند البته حرام است وهمچنین طبل مخنثین که آنرا در هندی دوڑرو گویند ومختص باهل فسق است ومانند آن هرچه باشد اما دیگر اقسام اوتار ومزامیر که مختص باهل شرب وشعار بر جاهلیت نیست تحریم آن بعلت تشبه چه معنی دارد چنانچه اباحت وحکم شرعی هر یک جنس از اجناس اربعه مزامیر در نغمۂ ثانی گذشت غایت مافی الباب اینکه مزامیر میان کفار ومسلمین مشترک الاستعمال باشند مگر همچنین تشبه سبب حرمت نمی باشد والا باید که موی سر داشتن ولنگ زدن وغسل هر روز کردن واز کل دست شستن وطعام تنها خوردن که از افعال مخصوصه هنود وکفار است حرام باشد حالانکه بحرمت این چیزها کسے قایل نشده است سوال اگر کسے گوید که از احادیث واخبار که در دلایل اباحت ذکر کرده شد سماع دف از آنحضرت وسماع عود وبربط وطبل غزاه وحجاج از صحابه وتابعین باختلاف اقوال ثابت گشته اما دهل وطبله ومردنگ وپکهاوج وسارنگی وستار وطنبوره وغیره آلات مخترعه در عهد آنحضرت صلی الله علیه وسلم کجا بود تا حکم اباحت آن معلوم شود جواب گوییم که موافق مذهب حنفی اباحت آن محتاج دلیلے نیست زیرا که بمذهب ابو حنیفه اصل در اشیاء اباحت است حرمت هیچ چیز ثابت نمی شود مگر بورود نص درخصوص آن چیز چنانچه علماء حنفیه در حدیث ان کنت نذرت فاضربی واعلنوا النکاح بالدف تصریح نموده اند که امر برای استحباب وسنیت ودف زدن است والا اباحت غنا ودف زدن محتاج امر نبود اما بمذهب شافعی رحمه الله که نزد وی اصل در اشیاء حرمت است احادیث مذکوره وفعل رسول صلی الله علیه وسلم برای اباحت مطلق مزامیر کفایت میکند زیرا که بورود نص در یک فرد اباحت ثابت میشود اما دیگر اقسام مزامیر که نص شرعی در حل وحرمت آن ورود نیافته باشد مسکوت عنها اند اکثر علمای حنفیه موافق

اصول خود باباحت آن قایل شدند وبعضی ساکت ماندند وعلمای شافعیه قیاس خود
خود جاری کرده چیزیرا که ازچیزی دف وطبل وعود وشبابه یافتند باباحت آن تصریح نمودند
ودرانچه نهی یافتند آنرا حرام گفتند وازباقی سکوت فرمودند پس مقدمه مزامیر مجتهد فیه است
ونیست انکار در مجتهد فیه کما مرّ مرارًا سوال اگر کسی گوید که درحدیث آمده است
که پیغمبر صلی الله علیه وسلم بشنیدن آواز مزمار هر دو گوش خود از انگشت بند ساخت پس
این حدیث دلالت کرد برحرمت مزمار خصوصًا وبرحرمت دیگر چیزها که آن حضرت
صلی الله علیه وسلم آنرا نشنیده است عمومًا جواب گویم اولاً این محدثین را در صحت
این حدیث کلام است وبرتقدیر صحت آنرا دلیل اباحت درخصوص مزمار پنداشته اند
وگفته اند که سبب نهادن انگشت درگوش مشغولی آنحضرت صلی الله علیه وسلم بامور
باطن بود نه مظنه حرمت زیرا که وی صلی الله علیه وسلم عبد الله ابن عمر رضی الله عنهما را
که همراه بود گفت که هرگاه آواز مزمار بند شود مرا ~~درخبر~~ دهی ومحالست که پیغمبر صلعم صحابی را
باستماع حرام مامور کرده اند وکسانیکه عذر اینمعنی کرده اند که ابن عمر درآنوقت نابالغ بود
نزد آنها نیز بجز مزمار حرمت چیزی دیگر ازان حدیث ثابت نمیشود واگر بعدم صدور
فعل یا قول آنحضرت صلی الله علیه وسلم درخصوص اشیا مباح الاصل دلیل حرمت
باشد انواع اطعمه لذیذه واقسام نفیسه که درزمان پیغمبر صلعم نبود یا موجود بود وے
صلی الله علیه وسلم را اکل وشرب واستعمال آن اتفاق نیفتاده باشد حرام گردد چنانچه
خوردن پلاو وقلیه وشیرمال وباقرخانی وغیره انواع ماکولات وسواری فیل وپالکی وغیره
مراکب عجمی از آنحضرت صلی الله علیه وسلم ثابت نشده وهیچ کس بحرمت این چیزها نرفته
سوال اگر کسی گوید که سوای همه علل که در تحریم مزامیر مذکور گشته طرب نیز علت حرمت است

جواب حدیث که بسماع آواز مزمار آنحضرت گوش خود را بند ساخته بود

چنانچہ از قول فقہا معلوم میگردد و در مجالس سماع با مزامیر خواص صوفیہ بلکہ بتقلید آنہا عوام نیز رقص وطرب میکنند و رقص وطرب بعبثی است از محرمات شرعی جواب گوییم کہ وجد و رقص وطرب را از محرمات شرعی قرار دادن افترای است بر خدا و رسول او زیرا کہ دلیلی بر حرمت آن نہ در قرآن آمدہ است و نہ در حدیث و بغیر سند کسی را کہ حلال یا حرام گرداند چیزی را در دین بغیر سند و رخص از شارع لقولہ تعالی ولا تقولوا لما تصف السنتکم الکذب ھذا حلال وھذا حرام لتفتروا علی اللہ الکذب ولقولہ سبحانہ فمن اظلم ممن افتری علی اللہ کذبا او کذب بایاتہ انہ لا یفلح المجرمون و بالفرض اگر طرب و وجد لعب باشد ہر لعب کی حرام است کما مر تفصیلہ و رقص وطرب کہ مستمعین سماع را بجہت شیفتگی خدا و عشق و محبت الٰہی رو میدہد کم از رقص و لعب حبشیان نخواہد بود کہ در مسجد نبوی واقع گشتہ و جناب نبوت مآب با اہل بیت خود تا دیر متوجہ مشاہدۂ آن ماندند این سخن الزامی برای مدعی حرمت آنست والا رقص وطرب و تحجل فعلی است مشروع از امیر المومنین علی ابن ابی طالب و جعفر طیار و زید ابن حارثہ بحضور النبی علیہ الصلوۃ والسلام تحجل کردہ چنانچہ حدیث بخاری و مسند احمد بر منصوص و دیگر احادیث و اقوال ثبتہ مشروعیت وجد وطرب در خاتمہ این رسالہ بمقام خودش خواہد آمد ان شاء اللہ تعالی

سوال اگر کسی گوید تحجل کہ از صحابہ کرام ثابت شدہ حرکت وقتی بود نہ آنچنان رقص کثیر و حرکات مجانین کہ در حالت سماع از مستمعین مزامیر بوقوع می آید پس با وصف جواز تحجل چنین تکثیر کہ از باعث مزامیر پیدا شد بلا شبہ حرام خواہد بود جواب گوییم کہ طرب و رقص مطلق ہرگاہ جایز شد و نہی در تکثیر آن وارد نگشت قلیل و کثیر آن در جواز یکسان ہست خصوصاً امری کہ اختیاری نباشد و بغلبۂ شوق و اضطرار طبع روی دہد پس ...

وجد و طرب محمود و مرغوب شد هر امری که طرب انگیز است بطریق اولی محمود باشد ۱۲ منه
سوال سماع و لواحق که محمود است برای آن شرایط و علامات معین اند و وجد و طرب
بسبب مزامیر یا صیانت تحریک می آرد و در آنها شرایط مقررۀ صوفیان هم یافته نمی شود
پس اینچنین طرب و آنچه باعث بران است البته حرام خواهد بود جواب مراد از شرایط
اگر شرایط ملحوظه فقها است یعنی خالی بودن مجلس از شراب و زنان اجنبیه وغیره منکرات
پس اینچنین سماع بلا مزامیر هم حرام ست تخصیص مزامیر چیست و اگر شرایط ملحوظه صوفیه
مراد است مثل خصوصیت زمان و مکان و اجتماع اخوان و تخلیه از اغیار پس آن شرایط
برای حل و حرمت شرعی نیست بلکه برای کمال و نقصان فواید سماع است که بر اهل دلان
وارد میشود به مزامیر باشد یا بلا مزامیر و تفصیل شرایط ملحوظه اهل شریعت و اهل طریقت
در خاتمه خواهد آمد ان شاء الله تعالی سوال از شرایط ملحوظه فقها است که در غنا ذکر ابیات
فسق آمیز نکنند ذکر خال و خط محبوبان و مضامین عشق انگیز نباشد و سماع که در مجلس صوفیه
فی زماننا می باشد و دران غزل و ریخته و خیال و ٹپه و ٹھمری و هولی وغیره اقسام سرود مشهود
همه در اوصاف خال و خط معشوقان مجازی و کیفیت شراب و جام و مینا و ساقی و می و میخانه
می باشد بلکه در راگهای هندی ذکر رام و لچهمن و کرشن و کنهیا بمیان می آید و این را در شرع
هرگز اباحت و رخصت نیست جواب از عدم شناسی شرایع و شعر فهمی سنگر از عالم بالا
معلوم شد محققین فقها تصریح نموده اند باینکه اگر در شعر وصف زن اجنبیه مرسله یعنی غیر معینه
و ذکر شراب بغیر ترغیب الیها باشد جایز است و همچنین ذکر حکایت و ابیات میخانه ها و
حکایت هجو مسلم و ذمی نیز اگر باراده هجو نباشد بلکه انشاد شعر برای استشهاد و تعلیم و تعلم
فصاحت و بلاغت بود و دران ذکر خال و خط یا هجر و وصل یا گل و گلزار و ریاحین

واشارۂ خزان و بہار وغیرہ مضامین طرب انگیز وعشق آمیز کہ قریب الانطباق بر معامل سماعیہ باشد ہمچنین کلام موزون خواہ بوزن عروضی باشد یا بوزن موسیقی نفسی بالبن مباح است چنانچہ صاحب فتح القدیر در مثال ہر یک مضمون اشعار ابو ہریرہ وابن عباس وغیرہ صحابی وشعرای عرب آوردہ است وحیف است کہ معترض قصاید حسان ابن ثابت وکعب ابن زہیر کہ بحضور جناب رسالت مآب بر سر منابر خواندہ شدہ اند ودی صلی اللہ علیہ وسلم بشنیدن آن در مدح حسان فرمودہ ان الحسان یؤید بروح القدس نشنیدہ است وکدام قصیدہ است کہ دران وصف معشوقہ بذکر ناز وکرشمہ وقد وقامت وخال وخط وعارض ورخسار وزلف ودرشتی ورفتار وغمزہ وتبسم وتکلم وتجمل نیست وعلی ہذا القیاس ذکر شراب وساقی وجام ومینا وصہبا در قصاید بانواع ہر قافیہ آمدہ است زیادہ از جناب محبوب سبحانی قطب ربانی غوث صمدانی حضرت شیخ عبد القادر جیلانی علی نبینا وعلیہ السلام کدام کس عالم باعمل وجامع شریعت وطریقت خواہد بود کہ آغاز قصیدہ وی

رضی اللہ عنہ اینست شعر

سقانی الحب کاسات الوصال
فقلت لخمرتی نحوی تعالی
سعت ومشت لنحوی فی کؤس
فہمت بسکرتی بین الموالی
فقلت لسائر الاقطاب لموا
بحالی وادخلوا انتم رجالی
وہموا واشربوا انتم جنودی
فساقی القوم بالوافی ملالی

وہمچنین کعب ابن زہیر در قصیدہ بانت سعاد کہ مقبول وپسندیدہ بحضور نبی صلی اللہ علیہ وسلم است میفرماید مطلع

بانت سعاد فقلبی الیوم متبول
متیم اثرها لم تفد مکبول
وما سعاد غداة البین اذ رحلت
الا اغن غضیض الطرف مکحول
هیفاء مقبلة عجزاء مدبرة
لا یشتکی قصر منها ولا طول

سوال اگر کسی گوید انچہ دلایل اباحت سماع باقوال وافعال ذکر کردہ شد بنای آن ہمہ بر یقینی بودن است

[illegible]

دلایل بر تحریم غنای مطلق ورود نیافته حال آنکه بعض آیات در کلام الله و اکثر احادیث
در کتب حدیث در تحریم غنای مطلق موجود اند پس نصوص تحریم اگر از دلایل اباحت
قوی هستند ناسخ آن شدن نمیتوانند و اگر مساوی اند معارض دلایل اباحت خواهند شد
و بحکم اذا تعارضا تساقطا اصل و حرمت هر دو ثابت نخواهد شد جواب کرات و مرات ایما کرده
شده است که مطلب مانع از عدم ورود نص عدم ورود آن در تحریم غنای مطلق است
نه آنکه در تحریم یا مذمت هیچ یک از اقسام غنا یا مزامیر نصی وارد نشده است و اثبات این مطلب
بوجوهیکه مزید بران متصور نیست در فصل دوم باب اول گذشت و بنا بر مزید ایضاح
باز باواز بلند میگویم بلکه بسر منبر گفتن میتوانم که نصی از کتاب و سنت در تحریم غنا مطلق
ورود نیافته است و آنچه وارد شده است در تحریم یا مذمت غنای خاص است بعضی علما
بعزیمت مزید تقوی و بعضی از راه تعصب مقتضای نافهمی از مورد خاص بمورد عام برده اند
لهذا واجب افتاد که هر قدر آیات و احادیث و اقوال مجتهدین که ازان اهل تحریم
حرمت غنا علی الاطلاق استنباط میکنند بترتیب بیارم و جواب آنهمه از کتب تفسیر و
حدیث و فتاوای معتبره بگذرانم لیکن تفهیم آن جوابها و دفع احتمال نسخ و تعارض
موقوف است بر تمهید قواعد چند از اصول تفسیر و حدیث و فقه بنا بران باب سوم بران
مرتب کرده میشود اگر مدعی حرمت بعد ازین غور خواهد کرد و آنهمه را بچشم انصاف و غور ملاحظه
خواهد نمود انشاء الله تعالی پردهٔ غفلت از دیدهٔ تحقیق طلب خواهد کشود فصل چهارم
در ابطال دعوی چهارم مدعی مذکور که در باب عدم اعتماد بر قول علمای صوفیه بود و دفع توهم
اینعنی که مذهب صوفیه مخالف شریعت و برخلاف طریقهٔ ائمهٔ دین و علمای مجتهدین است
ظاهرا منشای دعوی مذکور آنست که در زعم علمای قشرین که دیدهٔ تحقیق ندارند

اصل در تصوف کتاب و سنت یافتہ نمی شود و می پندارند کہ صحابہ و تابعین از اصحاب ظواہر بودہ اند و طریق فقر و فنا و حال و قال و لبس صوف و مرقعہ از مخترعات صوفیہ است قرآن و حدیث بران ناطق نیست و بقول مشہور الصوفی لامذھب لہ متصوفہ تابع مذہبی نیستند لہذا قول آنہا استنا در انشاید مخفی مباد کہ زعم باطل و سوء ظن و جسارت و گستاخی و بے ادبی منکرین بہ نسبت صوفیہ صافیہ از ان جہت است کہ بہ اسم و رسم و حقیقت تصوف و اخبار و آثار صحابہ و تابعین و اطوار و احوال ایمہ مجتہدین آگاہی ندارند مالھم بہ من علم ولا لآباءھم کبرت کلمۃ تخرج من افواھھم ان یقولون الا کذبا مثنوی

گر خدا خواہد کہ پردہ کس درد	میلش اندر طعنہ پاکان برد
کم زند در عیب معیوبان نفس	ور خدا خواہد کہ پوشد عیب کس
از خدا خواہیم توفیق ادب	بے ادب محروم گشت از فضل رب
ہر کہ گستاخی کند اندر طریق	گردد اندر وادی حسرت غریق
	ایں بنا بتنبیہ غافلین و رہنمائی منکرین

بیان معنی و رسم تصوف و گواہی قرآن و حدیث بران و ذکر برخی از طریقت و اخذ نسبت و لبس خرقہ و صوف صحابہ و ایمہ مجتہدین ضرور افتاد اگرچہ کتب قوم ازان مشحون است اما در بیشتر کتب بطور اہل سلوک نوشتہ اند لیکن ما در اینجا از کلام علمای حنفیین و فقہای معتبرین و محدثین نقل میکنیم انشاء اللہ تعالی و فی ھذا الفصل اقوال القول الاول

فی التصوف و رسمہ

علی ابن عثمان کہ از محققین علماء حنفیہ ست در کشف المحجوب در معنی صوفی و تصوف آوردہ است ابو الحسن نوری گوید رح التصوف ترک کل حظ تصوف دست باز داشتن از جملہ حظوظ نفسانی بود و الصوفیۃ ھم الذین صفت ارواحہم فصاروا فی الصف الاول بین یدی الحق و ہم وی میگوید الصوفی ھو الذی لا یملک ولا یملک یعنی صوفی آن بود کہ ہیچ چیز اندر بند وی نباشد و او ہم در بند ہیچ چیز نباشد

واین عبارت از عین فنا بود ابو عمر دمشقی گوید التصوف رویته الکونین بعین النقص بل غض الطرف عن الکونین محمد ابن علی ابیطالب گوید رضی اللہ عنہما التصوف خلق فمن زاد علیک فی الخلق زاد علیک فی التصوف شبلی گوید رضی اللہ عنہ الصوفی لا یری فی الدارین مع اللہ غیر اللہ جنید گوید رح التصوف مبنی علی ثمان خصال السخا والرضا والصبر والاشارة والغربة ولبس الصوف والسیاحت والفقر اما السخا فلابراہیم واما الرضا فلاسمعیل واما الصبر فلایوب واما الاشارہ فلزکریا واما الغربة فلیحیی اما لبس الصوف فلموسی واما السیاحت فلعیسی واما الفقر فلمحمد صلی اللہ علیہ وسلم یعنی بنای تصوف بر ہشت خصلت است اقتدا بہشت پیغمبر بسخاوت ابراہیم وآنچنان بود کہ پسر را فدا کرد وبرضا اسمعیل کہ بفرمان خدای تعالی رضا داد وترک جان وعزیز خود بگفت وبصبر ایوب کہ اندر بلای کرمان وعزت رحمان صبر کرد وباشارہ زکریا کہ خدای تعالے گفت لا تکلموا الناس ثلثة ایام الا رمزا وہم اندرینصورت گفت اذ نادی ربہ نداء خفیا وبغربت یحیی کہ اندر وطن خود غریب بود واندر میان خویشان از خویشان بیگانہ وبسیاحت عیسی کہ اندر سیاحت خود چنان مجرد بود کہ بجز کاسہ وشانہ نداشت چون دید کہ یکے بدو مشت خود آب میخورد کاسہ باند اخت وچون دید کہ با انگشتان خلال میکند شانہ باند اخت وبلبس صوف موسی کہ جامہ وی پشمین بود وبفقر محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم کہ خدا ے تعالے کلید ہمہ گنجہای روی زمین بدو فرستاد وگفت کہ منت بر خود منہ وازین گنجہای خود تجمل ساز گفت نخواہم بار خدایا یکروز مرا گرسنہ دار ویک روز سیر انتہی بدانکہ در وجہ تسمیہ سالک طریقت باسم صوفی گروہی گفتہ اند کہ صوفی را از برای آن صوفی خوانند کہ جامۂ صوف پوشد و بعضے گفتہ اند از برای آن صوفی خوانند کہ در صف اول باشد بحضور حق وبرخی گفتہ اند بدان صوفی

گویند کہ تولی باصحاب صفہ کردہ اند و بعضے گفتہ اند کہ این اسم از صفا مشتق است **القول الثانی فی الایات والاحادیث الدالۃ علی مدح اهل التصوف**
واما الایات فمنها للفقراء الذین احصروا فی سبیل الله لا یستطیعون ضربًا فی الارض یحسبهم الجاهل اغنیاء من التعفف **ومنها** وعباد الرحمن الذین یمشون علی الارض هونًا واذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلامًا **ومنها** تتجافی جنوبهم عن المضاجع یدعون ربهم خوفًا وطمعًا **ومنها** واصبر نفسک مع الذین یدعون ربهم بالغداة والعشی یریدون وجهه **ومنها** ولا تطرد الذین یدعون ربهم بالغداة والعشی یریدون وجهه **ومنها** ولا تعد عیناک عنهم ترید زینة الحیوة الدنیا **ومنها** نحن نقص علیک نباهم بالحق انهم فتیة امنوا بربهم وزدناهم هدی وربطنا علی قلوبهم اذ قاموا فقالوا ربنا رب السموات والارض لن ندعوا من دونه الٰهًا لقد قلنا اذًا شططا الی قوله واذ اعتزلتموهم وما یعبدون الا الله فأوا الی الکهف ینشر لکم ربکم من رحمته ویهیٔ لکم من امرکم مرفقا وتری الشمس اذا طلعت تزاور عن کهفهم ذات الیمین واذا غربت تقرضهم ذات الشمال وهم فی فجوة منه ذلک من ایات الله من یهد الله فهو المهتد ومن یضلل فلن تجد له ولیًا مرشدا ومثل ذلک کثیر
واما الاحادیث فمنها قوله صلی الله علیه وسلم من سمع صوت اهل التصوف فلا یومن علی دعاهم کتب عند الله من الغافلین **وقال** رسول الله صلی الله علیه وسلم الشریعۃ اقوالی والطریقۃ افعالی والحقیقۃ احوالی **وقال** النبی صلی الله علیه وسلم لعلی ابن ابی طالب کرم الله وجهه اذا تقرب الناس الی خالقهم بانواع البر فتقرب الی ربک بانواع العقل والسر تسبقهم بالدرجات والزلفی عند الناس فی الدنیا وعند الله فی الاخرة

آیات در مدح اہل تصوف

احادیث در مدح اہل تصوف

وعن عبدالله بن مسعود قال خط لنا رسول الله صلعم خطًا ثم قال هذا سبيل الله ثم خط خطا عن يمينه وشماله وقال هذا سبل على كل سبيل منه شيطان يدعو اليه ثم قرأ ان هذا صراطي مستقيمًا فاتبعوه وقال عليه السلام لزيد بن حارثة كيف اصبحت يا ابن حارثة قال اصبحت انا مومنًا حقا قال لكل حق حقيقة فما حقيقة ايمانك يا ابن حارثة فاجاب وقال صرفت نفسي عن الدنيا فاستوى عندي حجرها ومدرها وذهبها وفضتها واظمأت نهاري واسهرت ليلي وكاني انظر الى عرش ربي بارزًا وانظر الى اهل الجنة يتزاورون فيها واهل النار يتعاوون قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اصبت فالزم متمسكة بدين الله وقيامه بامره يقتدو الاخذ بالاحوط والعزيمة بسهره وظماءه وعزوف نفسه عن المشتهيات وعلى هذا القياس ديگر آيات واحاديث لا تعد ولا تحصى در مدح فقر وتصوف وارد اند غرض مؤلف از نقل اقوال مذكوره آنست كه تصوف بجميع معاني خود ش محمود واز صفات انبيا است عليهم السلام وذات فايض البركات خلفاي راشدين وايمه معصومين ومجتهدين شرع متين متصف بهمين صفات بوده است مگر اسم صوفيه در صدر اول ودوم رائج نبود بعد دو صد سال از هجرت شايع شده است لهذا ايمه مجتهدين باين لقب مشتهر نبودند اما بحليه تصوف آراسته وبحليه طريقت پيراسته بودند واخذ نسبت باطن از صحابه وتابعين كه معاصر آنها بودند كرده اند ولباس صوف كه مخصوص صوفيان است پوشيده اند

القول الثالث في لبس الصوف والمرقع

صاحب كشف المحجوب بابي در لبس المرقعات نوشته دران ميگويد بدانكه شعار متصوفه لبس مرقعه است ولبس مرقعات سنت است از انجا كه رسول صلعم فرمود عليكم بلبس الصوف تجدون حلاوة الايمان في قلوبكم ونيز يكے از صحابه گويد كان النبي صلى الله عليه وسلم

بلبس الصوف ویرکب الحمار و نیز رسول گفت مر عایشہ را رضی اللہ عنہا لا تضیعی الثوب حتی ترقعیہ گفت بر شما باد جامہ پشمین تا حلاوۃ ایمان یابید و روایت کردہ اند کہ پیغمبر صم جامہ پشمین پوشید و بر خر سوار شد و نیز گفت مر عایشہ را کہ یا عایشہ کہ جامہ را دور مکن تا پیوند بران نزنے و از عمر خطاب می آرد رضی اللہ عنہ کہ وی مرقعہ پوشیدی رقعہا بران گذاشتہ بود کہ مؤنت آن سبک تر بود و از امیر المومنین علی رض می آید کہ پیراہنے داشت کہ آستین آن با انگشتان برابر بود و اگر وقتی پیراہنے دراز تر پوشیدی سر آستین آن فرو دریدی و نیز رسول را صلعم فرمان آمد از خدای عز و جل بتقصیر جامہا کہ گفت و ثیابک فطہر ای فقصر و حسن بصری گوید رح کہ ہفتاد پیر بدر را دیدم کہ ہمہ را جامہ پشمین بود و صدیق اکبر رض اندر حال تجریدش جامہ صوف پوشیدہ و ہم حسن بصری گوید رح کہ سلمان رض را دیدم کلیمی با رقعہا پوشیدہ و امیر المومنین عمر رض و علی رض و ہرم بن حیان رض روایت آرند کہ ایشان مر اویس قرنی رض را با جامہ پشمین دیدند و رقعہا بران گذاشتہ و حسن بصری و مالک بن دینار و سفیان ثوری رح جملہ صاحب مرقعہ صوف بودند و از امام اعظم ابو حنیفہ کوفی رح روایت آرند و این روایت اندر کتاب مشایخ کہ محمد بن علی حکیم ترمذی تالیف کردہ است مکتوب است کہ در ابتدای وی صوف پوشیدہ قصد عزلت کردہ تا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را در خواب دید گفت ترا اندر میان خلق میباید بود از انچہ سبب احیای سنت من توئی آنگاہ دست از عزلت بداشت و ہرگز جامہ نپوشیدہ کہ آنرا قیمتی بود و داؤد طائی رض لبس صوف فرمودہ و یکے از متصوفہ بود ابراہیم بن ادہم نزدیک امام ابو حنیفہ اندر آمد با مرقعہ صوف اصحاب وی با چشم تصغیر نگریستند ابو حنیفہ گفت سیدنا ابراہیم بن ادہم اصحاب گفتند بزبان امام ہزل نرود وی این سیادت بچہ یافت گفت بخدمت بر دوام کہ وی بخدمت خداوند تعالے مشغول شد و ما بخدمت تنہائی خود تا وی سید گشت انتہی و شیخ فرید الدین عطار قدس سرہ

و در تذکرة الاولیا در ذکر امام مقتدا و پیشوای صوفیان کرام مینویسد آن چراغ شرع و ملت
آن شمع دین و دولت و آن نعمان بن ثابت خلایق و آن عمان جواهر معانی و دقایق آن عارف
و عالم و صوفی امام جهان امام اعظم ابو حنیفه کوفی رح صفت کسیکه بهمه زبانها ستوده باشد
و بهمه ملتها مقبول نتواند گفت ریاضات و مجاهدات خلوت و مشاهدهٔ او نهایت نداشت و در
اصول طریقت و فروع شریعت درجهٔ رفیع و نظری نافذ داشت اذ هو کان فی الدرجة
القصوی والدین العلیا و چندین از صحابه را دریافته بود چون عبد الله بن جبیر و انس ابن مالک
و جابر ابن عبد الله و عبد الله ابن اوفی و آنکه بن الاشقع و عایشه بنت حجر رضی الله عنهم
و بسیار مشایخ را دیده بود و با امام جعفر صادق رض صحبت داشته و او استاذ علم فضیل
عیاض و ابراهیم ادهم و بشر حافی و داود طائی بود رحمهم الله و گواه بزرگی او در شاگردان
پدید است و آنگاه که بسر روضه سید المرسلین صلوات الله و سلامه علیه میرفت و میگفت
السلام علیک یا سید المرسلین جواب می آید و علیک السلام یا امام المسلمین و در آوان کار
عزیمت عزلت کرد که توجه بقبلهٔ حقیقی داشته و روی از خلق بگردانید و صوفی در پوشیده باشد
بخواب دید که استخوانها پیغمبر صلی الله علیه وسلم از لحد گرد میکرد و بعضی را از بعضی اختیار میکرد
از هیبت آن بیدار شد یکی از صحابه را تعبیر آن خواب پرسیدند او گفت تو در علم پیغامبر
علیه السلام بدرجهٔ بزرگ رسی چنانکه در آن متصرف شوی صحیح از سقیم جدا کنی و یکبار دیگر
پیغامبر علیه السلام را بخواب دید که میگوید یا ابا حنیفه ترا بسبب آن زنده گردانیده اند
تا سنت من زنده گردانی قصد عزلت مکن انتهی کلامه بحذف الکثره و علی هذا القیاس
احوال مالک و شافعی و احمد ابن حنبل رحمة الله تعالی علیهم بزمرهٔ قدماء صوفیهٔ کرام
در کتب معتبرین مرقوم و مسطور است و معنی الصوفی لا مذهب له از کلام قدوة المحققین

شیخ عبدالحق دہلوی کہ از شرح سفر السعادت نقل کردہ می آید بر منکرین روشن خواہد شد
شیخ رحمۃ اللہ علیہ بعد ذکر احوال ایمہ مجتہدین مینویسد **وصل** این چہار تن از امامان دین و
مقتدان ملت اندکہ ضبط و ربط احادیث و اقوال صحابہ و سلف و تطبیق و توفیق میان
آنہا نمودہ و تفسیر و تاویل و بیان ناسخ و منسوخ کردہ و غایت بذل مجہود درینباب
فرمودہ اند استنباط احکام بقیاس و اجتہاد از نصوص کتاب و سنت نمودہ اند و
غیر مجتہد را از جز تابع بودن ایشان چارہ و سبیلی نیست و مشایخ طریقت و بزرگان
ایشان ہم برین مذہب بودہ اند یا رب مگر آنہا کہ از ایشان بپایۂ اجتہاد رسیدہ و موافق
تا مخالف ایشان برای خود اجتہاد می نمودہ باشند و اللہ اعلم و آنکہ گویند الصوفی لا مذہب لہ
نہ بآن معنی است کہ او را در دین مذہبی نیست و تابع ایمہ مذاہب نہ و ہر چہ خاطر خویش
دارد و دلش بدان حکم کند ہم بدان عمل کند حاشا بلکہ توجیہش چنانچہ گفتہ اند آنست کہ وی
در بعضے مواضع از مذاہب آنچہ دران ورع و احتیاط بیشتر یابد اختیار کند ہر مذہب
کہ باشد و یا آنکہ بمذہب اہل حدیث رود کہ ہر چہ حدیث صحیح یابد بران عمل کند محققان
گویند کہ این نیز علی الاطلاق صحیح نبود تحقیق آنست کہ ہم از روایات مذہب خود کہ آنرا
اختیار کردہ و وجہ اقتدا ساختہ است روایتی اختیار کند کہ احوط بود یا موافق ظاہر حدیث
صحیح باشد اگرچہ ظاہر روایت و مشہور از ان مذہب نبود و الا تفرق و تعدد وجہہ
موجب تفرق اعمال ظاہر گردد و از انجا سرایت بتفرق و عدم ضبط احوال باطن کند
فرمودہ اند کہ قبلہ توجہ یکے باید چہ امام شریعت و چہ شیخ طریقت تا بنای توحید محکم و
قدم تحقیق راسخ گردد چہ تشعب و تفرق اصل موجب تشعب و تشتیت فرع بود
پس ضبط نفس با اصل مرجوع الیہ فقہاً اصولاً و تصوفاً لازم بود و کذا ذکر بعض المحققین من الصوفیۃ

نقل عبارت شرح سفر السعادت در معنی الصوفی لا مذہب لہ

وآن نیز که در حدیث آمده که استفت قلبک یعنی فتوی از دل خود طلب وهر چه فرماید وبدانچه حکم کند بران رود در صورت تردد وتذبذب یعنی آنجا که دلایل از قرآن واحادیث واقوال این علما مختلف آید ومتعارض نماید ودر دایرۂ تحیر وتردد افگند حاکم درینصورت تحری قلب وترجیح اوست تا ازان اقوال انچه دلنشین او گردد اختیار کند وعمل نماید وآن نیز در مادہ قلب مطهر زکی منور بنور ایمان وتقوی است که بنور فراست که درجوهر ایمان ابداع نموده اند انچه حق است دریابد وآن شق اختیار کند که خیر وصواب دران بود نه آنکه هر چه در دلش رغبت همبران عمل کند بے رجوع بدلایل شرعیه این سخن روی بجانب الحاد واباحت دارد وپا بغر جاهلان است انتهی کلامه جعل الله فی الجنة مقامه سوال اگر کسی گوید انچه حال انصاف ایمه ومجتهدین بصفت تصوف بیان کردی از روی کتب سیر وسلوک بود اما اینچنین ثبوت نزد فقها اعتماد را نشاید جوابش آنکه صاحب در المختار که از معتبرین فقهای حنفیه است درکتاب خود احوال امام همام نعمان ابن ثابت ابو حنیفه رضی الله عنه مینویسد ازان نیز تجلی امام اعظم رحمه الله بحلیه تصوف وبودن اکابر صوفیه در علم ظاهر وباطن مقلدین وپیروان آن مقتدای شرع متین وادراک والدماجد امام همام صحبت امیر المؤمنین علی مرتضی را علی نبینا وعلیهم السلام ثابت است اگرچه در اثبات اینحالات طوالت است لیکن بحکم آنکه

اعد ذکر نعمان لنا ان ذکره	هو المسک ما کررته یتضوع

نقل کردن عبارت در المختار دراینجا واجب افتاد وهی هذه قال المص رحمه الله ولقد انصف الشافعی حیث قال من اراد الفقه فلیلزم اصحاب ابی حنیفة فان المعانی قد تیسرت لهم والله ما صرت فقیها الا بکتب محمد ابن الحسن وقال اسمعیل بن ابی رجا

نقل عبارت در المختار در اثبات تصوف امام ابی حنیفه [illegible]

رایت محمداً فی المنام فقلت له ما فعل الله بك قال غفر لی ثم قال لو اردت ان اعذبك ما جعلت هذا العلم فیك قلت له فاین ابو یوسف قال فوقنا بدرجة قلت فاین ابو حنیفة قال سهات ذاك فی اعلا علیین كیف وقد صلی الفجر لوضوء العشاء اربعین سنة وحج خمسا وخمسین حجة ورای ربه فی المنام مأة مرة ولها قصة مشهورة وفی حجة الاخیرة استاذن حجبة الكعبة بالدخول لیلاً فقام بین العمودین علی رجلة الیمنی ووضع الیسری علی ظهرها حتی ختم نصف القران ثم ركع وسجد ثم قام علی رجله الیسری ووضع الیمنی علی ظهرها حتی ختم القران فلما سلم بكی وناجی ربه وقال الهی ما عبدك هذا العبد الضعیف حق عبادتك لكن عرفك حق معرفتك فهب نقصان خدمته لكمال معرفته فهتف هاتف من جانب البیت یا ابا حنیفة قد عرفتنا حق المعرفة وقد خدمتنا فاحسنت الخدمة وقد غفرنا لك ولمن اتبعك ممن كان علی مذهبك الی یوم القیمة وقیل لابی حنیفة بم بلغت ما بلغت قال ما بخلت بالافادة وما استنكفت عن الاستفادة وقال مسافر ابن كدام من جعل ابا حنیفة بینه وبین الله رجوت ان لا یخاف وقال فیه

حسبی من الله ما اعذبه	یوم القیمة فی رضی الرحمن
دین النبی محمد خیر الوری	ثم اعتقادی مذهب النعمان

وعنه علیه الصلوة والسلام ان ادم افتخر بی وانا افتخر برجل من امتی اسمه نعمان وكنیته ابو حنیفة هو سراج امتی **وعنه** علیه الصلوة والسلام ان سایر الانبیاء یفتخرون بی وانا افتخر بابی حنیفة من احبه فقد احبنی ومن ابغضه فقد ابغضنی كذا فی التقدمة شرح مقدمة ابی اللیث وروی الجرجانی فی المناقب بسنده بسهل بن عبد الله التستری انه قال

لوكان في امته موسى وعيسى مثل ابي حنيفة لما تهودوا ولما تنصروا ومناقبه اكثر من
ان يحصى وصنف فيها سبط ابن الجوزي مجلدين كبيرين وسماه الانتصار لامام ايمة
الامصار وصنف غيره اكثر من ذلك والحاصل ان اباحنيفة النعمان من اعظم معجزات
المصطفى بعد القرآن وحسبك من مناقبه اشتهار مذهبه ما قال قولا الا اخذ به امام
من الايمة الاعلام وقد جعل الله الحكم لاصحابه واتباعه من زمنه الى هذه الايام
الى ان يحكم بمذهبه عيسى عليه السلام وهو كالصديق رضي الله عنه له اجره و
اجر من دون الفقه والفروع احكامه على اصوله العظام الى يوم الحشر والقيام
وهذا يدل على امر عظيم اختص به من بين سائر العلماء العظام كيف لا وقد اتبعه
على مذهبه كثير من الاولياء الكرام ممن اتصف بثبات المجاهدة وركض في ميدان
المشاهدة كابراهيم بن ادهم وشقيق البلخي ومعروف الكرخي وابي يزيد البسطامي و
فضيل بن عياض وداؤد الطائي وابي حامد اللفافي وخلف بن ايوب وعبد الله بن
المبارك ووكيع بن الجراح وابي بكر الوراق وغيرهم ممن لا يحصى لهم عدة ان يستقصى
فلو وجدوا فيه شبهة ما اتبعوه ولا اقتدوا به ولا وافقوه وقد قال ابو القاسم القشيري
في رسالته مع صلابته في مذهبه وتقدمه في هذه الطريقة سمعت الاستاذ ابا علي الدقاق
يقول انا اخذت هذه الطريقة من ابي القاسم النصرابادي وقال ابو القاسم انا اخذتها
من الشبلي وهو اخذها من الجنيد البغدادي وهو اخذها من السري السقطي وهو من معروف
الكرخي وهو من داود الطائي وهو اخذ العلم والطريقة من ابي حنيفة وكل منهم اثنى عليه واقر
بفضله فعجبا لك يا اخي ان لم يكن لك اسوة حسنة في هولاء السادة الكبار اكانوا
متهمين في هذا الاقرار والافتخار وهم ايمة هذه الطريقة وارباب الشريعة والحقيقة

در ذکر اولیاء عظام کہ از پیروان مذہب حنفی بودند

ومن بعدهم فی هذا الامر فانهم تبع وکل ما خالف ما اعتمدوه مردود ومبتدع وبالجملة فلیس
ابو حنیفة فی زهده وورعه وعبادته وعلمه وفهمه بمشارک ومما قال فیه ابن المبارک **نظم**

لقد زان البلاد ومن علیها ۔ اماما لمسلمین ابو حنیفه ۔ باحکام وآثار وفقه
کآیات الزبور علی صحیفه ۔ فما فی المشرقین له نظیر ۔ ولا بالمغربین ولا بکوفه
یبیت مشمرا سهر اللیالی ۔ وصام نهاره لله خیفه ۔ فمن کابی حنیفة فی علاه
امام للخلیفة والخلیفه ۔ رایت العائبین له سفاها ۔ خلاف الحق مع حجج ضعیفه
وکیف یحل ان یوذی فقیه ۔ له فی الارض آثار شریفه ۔ وقد قال ابن ادریس مقالا
صحیح النقل فی حکم لطیفه ۔ بان الناس فی فقه عیال ۔ علی فقه الامام ابی حنیفه
فلعنة ربنا اعداد رمل ۔ علی من رد قول ابی حنیفه ۔ وقد ثبت ان ثابتا والد الامام

ادرک الامام علی ابن ابی طالب رض فدعا له ولذریته بالبرکة وصح ان ابا حنیفة سمع
الحدیث من سبعة من الصحابة کما بسط فی آخر منیة المفتی وادرک بالسن نحو عشرین
صحابیا کما بسط فی اوائل الضیاء وقد ذکر العلامة شمس الدین محمد ابو النصر بن
عرب شاه الانصاری الحنفی فی منظومته الالفیة المسماة بجواهر العقائد ودرر القلائد
ثمانیة من الصحابة ممن روی عنهم الامام الاعظم ابو حنیفة رحمة الله علیه وعلیهم
اجمعین حیث قال معتقدا مذهب عظیم الشان ابی حنیفة الفتی النعمان التابعی سابق
الائمة بالدین والعلم سراج الامة جمعا من اصحاب النبی ادرکا اثرهم قد اقتفی وسلکا
طریقة واضحة المنهاج سالمة من الضلال الداجی وقد روی عن انس وجابر وابن ابی اوفی
کذا عن عامر هو ابا الطفیل ذا ابن واثله وابن انیس الفتی ووائله عن ابن جزء قد
روی الامام وبنت عجرد هی التمام ورضی الله الکریم دائما عنهم وعن کل الصحاب لعظما

وتوفی ببغداد قیل فی السجن لیقبل القضاء وله سبعون سنة بتاریخ خمسین ومائة قیل
ویوم توفی ولد الامام الشافعی فقد تم ما من فیه انتهی تنبیه واگر کسے راز عم انیعنی باشد
که انچه بزرگیهای امام ابوحنیفه رحمه الله منقول شد بعد کثرت عبادتها باصحاب ظواهر هم
میسر میگردد پس اوصاف مذکوره بر عرفان جبلی و فیضان اصلی دلیل نمیتواند شد گوییم زعم مذکور
فاسد است بلکه امام همام از ایام صبا عارف و موحد بود برای اثبات این مدعا حکایت
خطیب خوارزمی که صاحب اشباه و النظایر نقل میکند کافیست فی الاشباه
والنظایر حکی الخطیب الخوارزمی ان کلب الروم ارسل الی الخلیفة مالا جزیلا
علی رسوله وامره ان یسال العلماء عن ثلث مسایل فان هم اجابوا یبذل لهم المال و
ان لم یجیبوه فاطلب من المسلمین الخراج قال العلماء فلم یات احد بما اقنع فیه
مقنع وکان الامام اذ ذاک صبیا حاضرا مع ابیه فاستاذنه فی جواب الرومی
فلم یاذن له فقال واستاذن من الخلیفة فاذن له وکان الرومی علی المنبر
فقال له السایل انت قال نعم قال انزل مکانک الارض ومکانی المنبر فنزل الرومی
وصعد ابوحنیفة رح فقال سل فقال ای شئ کان قبل الله تعالی قال هل تعرف العدد قال نعم
قال ما قبل الواحد قال هو الاول لیس قبله شئ قال اذا لم یکن للواحد المجازی
اللفظی شئ فکیف یکون قبل الواحد الحقیقی فقال الرومی فی ای جهة وجه الله تعالی
قال اذا وقدت السراج فالی ای وجه نوره قال ذلک نور یستوی فیه الجهات الاربع
فقال اذا کان النور المجازی المستفاد الزایل لا وجه له الی جهة فنور خالق السموات
والارض الباقی الدایم المفیض کیف یکون له جهة قال الرومی بماذا یشتغل الله تعالی قال اذا کان المنبر
شبیه مثلک انزل واذا کان الارض موحد مثلی فهو کل یوم هو فی شان فترک المال عاد الی الروم انتهی

بیان تحقیق از اشباه والنظائر در ذکر امتحان امام ابی حنیفه رح

سوال اگر ایمہ دین وعلمای مجتہدین ہمہ برطریقہ تصوف بودندی رد انکار علمای بطرف صوفیہ
موحدین وکتب ایشان متوجہ نشدی وانکار اہل شریعت بر اصحاب طریقت مشہور ست
چنانچہ بعضے علما بسوی شیخ محی الدین بن علی العربی قدس سرہ کہ راس رئیس صوفیہ ست
نسبت کفر والحاد کردہ اند ونوشتہ اند کہ فصوص الحکم وی خارج از شریعت است وبرای
اضلال خلق اللہ تصنیف کردہ است ہرکہ مطالعہ آن کند مبتدع وملحد است **جواب**
اگر در رد وانکار بر صوفیہ آیتے یا حدیثے یا قول مجتہدی وارد شدہ است نشان باید داد
والا رد وانکار نا اہلان ونافہمان ومتعصبان دلیل بطلان حقیقت نمیتواند شد چہ رد و
انکار علمای یہود ونصاری درساحت قدس جناب رسالت مآب وسوء الظن خوارج درحق
ایمہ اطہار وطعن وتشنیع علمای شیعہ نسبت باصحاب کبار وجرح وقدح حکما بجان متکلمین ناہموار از
قدیم شدہ آمدہ است پس اگر فقیہی متعصب وعالمی متقشر بمعنی تصوف نارسیدہ درحال صوفیہ
قدست اسرارہم حرفی زند یا برای بدنامی شیخی از مشایخ بعضے کلمات خلاف شرع را بدو منسوب
سازد مضرتے ندارد محققین فقہا بجرح وتقدیس این گروہ حق پژوہ لب نکشودہ اند شاید این
مدعا کلام مولانا مجد الدین فیروزآبادی صاحب قاموس است کہ مصنف درالمختار آنرا آوردہ است
بنابر انتباہ عبارت درالمختار در بخصوص بجنسہ نقل کردہ می آید **فی درالمختار** وفی المعروضات
المز بولۃ ما معناہ ان من قال عن فصوص الحکم للشیخ محی الدین ابن عربی انہ خارج عن الشریعۃ
وقد صنفہ لاضلال خلق اللہ تعالی کل من طالعہ ملحد ماذا یلزمہ اجاب نعم فیہ
بعض کلمات تباین الشریعۃ وتکلف بعض المتصلفین لارجاعہا الی الشریعۃ لکنا تیقنا
غالبہا قد افتراہ ان بعض الیہود افتراہا علی الشیخ قدس اللہ سرہ فیجب الاحتیاط بترک
مطالعۃ تلک الکلمات وقد صدر امر سلطانی بالنہی فیجب الاجتناب من کل وجہ انتہی ملخصا

وقد اثنی صاحب القاموس علیه فکتب اللهم انطقنا بما فیه رضاك الذی اعتقده
وادین الله به انه کان رضی الله عنه شیخ الطریقة حالاً وعلماً وامام الحقیقة اسماً ورسماً
ومحی رسوم المعارف فعلاً واسماً اذا تغلغل فکر المرء فی طرف من علمه غرقت فیه
خواطره عباب ای بحر لا تکدره الدلاء وسحاب متقاصا عنه الانواء کانت دعوته
تخرق السبع الطباق وتفترق برکاته فتملاء الآفاق ه

وانی اصفه وهو یقینا فوق ما وصفه	وناطق بما فی کتبه فالطی ای انه	وما علی فما قلت معتقدی
مع الجهول بطن الجهل عدوانا	والله والله والله العظیم ومن	اقامه حجة لله برهانا
ان الذی قلت بعضاً من مناقبه	ما زدت الا لعلی زدت نقصانا	الی ان قال ومن خواصه کتبه

انه من واظبت علی مطالعتها انشرح صدره لفك المعضلات وحل المشکلات وقد اثنی علیه العارف
بالله عبد الوهاب الشعرانی سیما فی کتابه تنبیه الاغبیاء علی قطرة من بحر علوم الاولیاء
فعلیك به وبالله التوفیق انتهی ویتلوه الباب الثالث **باب ثالث** در آیات واحادیث
وروایات فقهی که مدعیان حرمت بدان استدلال میکنند وجواب آن واین باب مشتمل است
بر هدایات وضوابط چند **هدایة اولی** در آیات قرآنی وآن چهار آیت است **الآیة الاولی**
ومن الناس من یشتری لهو الحدیث لیضل عن سبیل الله بغیر علم ویتخذها هزواً اولئك
لهم عذاب مهین معنی آنکه از مردمان کسے است که میخرد سخن بازی تا گمراه سازد مردمانرا
از راه خدا بغیر دانشی وبرهانی ومیگیرد قرأت قرآن را بازی آن گروه مرایشان را است
عذاب خوار کننده فقط اهل تحریم میگویند که این آیه کریمه در تحریم غنای مطلق نازل شده است
با مزامیر باشد یا بلا مزامیر ودر وجه استدلال می آرند که بعضی مفسران از عبد الله ابن مسعود
وعبد الله ابن عباس روایت کرده اند که مراد از لهو حدیث غنا است جوابش اینکه آیه مذکوره

که در اول سوره لقمان واقع است شان نزولش همه مفسران مثل بیضاوی وحسینی واحمدی
وغیرهم همچنین نوشته اند که نضر ابن حارث مشرک بتجارت جانب فارس رفته وقصه رستم
واسفندیار خریده در جامع قریش بنوعی بسامع ایشان میرسانید که همه شیفته وفریفته میشدند
ولاف میزدند که اگر محمد صلعم از قصه عاد وثمود وعظمت ملک سلیمان وداؤد خبر میدهد من از سعت
مملکت وقصص ملوک عجم سخن میگویم پس هر که در معنی ومورد آیه کریمه تامل خواهد کرد خواهد دانست
که آنرا بحلت وحرمت غنا اصلا دلالت نیست وازان تعلقی ندارد وآنچه نسبت باین
عباس میکنند آنست که در تفسیر بیضاوی وبغوی واقع شده است باین عبارت وقیل
کان یشتری المغنیات ویحملهن علی معاشرة من اراد الاسلام ومنعه عنه یعنی وبعضی گفته اند
که مشرک مذکور کنیزکان مغنیه خریدی وهر که اراده اسلام میکرد برای مباشرت او میفرستادی
وگفتی که اسلام که مانع زنا است بهتر است یا معاشرت باچنین زن باید دانست که اولاً
روایت مذکوره ضعیف است چنانچه لفظ قیل دلالت بران میکند وبر تقدیر صحت موید
قول ما است زیرا که در صدر مذکور شده که غنای مقترن بامنکرات بالاتفاق حرام است
وآنچه مشرک مذکور میکرد دران تجویز زنا وشرب خمر وبازداشتن مردم از اسلام وگمراهی
از راه خدا مد نظر داشت اگر برحرمت همچو غنا آیه را دلالت باشد عین مدعای ماست پس
کجاست آیه مذکوره را دلالت برحرمت غنای جاریه برای مالک وبرای غیروی درحالیکه
یاد دهنده آخرت ورهنمای راه خدا باشد چنانچه سماع آن از پیغمبر وصحابه در احادیث گذشت
وبعضے از علمای متعصبین که روایت ودرایت از کتاب وسنت ندارند وبعضی ناسخ ومنسوخ
نمیدانند واز اصول حدیث وفقه هم آگاه نیستند این آیت را بحرمت غنای مطلق نص قاطع
پنداشته مبالغه باینمرتبه نموده اند که آیه مذکوره ناسخ جمله احادیث اباحت غنا است وصرف

بدت او برآیہ مذکورہ درحرمت غنا رسالہ تصنیف کردہ دران نوشتہ اند قد ذکر فی الکتب
المعتبرۃ من الاحادیث ان ابن عباس و ابن مسعود رضی اللہ عنہما قد حلفنا وقال
ان ہذہ الآیۃ ما نزلت الا فی حرمۃ الغنا وعکرمہ و سعید ابن جبیر ایضاً قال مثل ذلک
انتہی پس برای روز عمر ہیچو متعصب بلید و مقلدان و مریدان او واجب افتاد کہ آنچہ مفسرین
ومحققین احادیث در تفسیر آیۃ مذکورہ نوشتہ اند بعبارتہا نقل کردہ آید قال فی تفسیر مجمع الحقائق
ما یشغل عن اللہ ذکرہ و سماعہ فہو لہو الحدیث وفی تفسیر العرایس الاشارۃ فہی لہو
الحدیث الی طلب علوم الفلسفۃ من علم الطبعی والریاضی وعلم الاکسیر والنیرنجات
واباطیل الزنادقۃ وترہاتہم لان ہذہ کلہا مضلہ للخلق بقولہا الناس تی غلہ وقال فی تفسیر
المعالم قال الکلبی ومقاتل نزلت فی نضر بن الحارث کان یتجر فیاتی فارس ویشتری
فیہا اخبار العجم ویحدث بہا قریشاً ویقول ان محمداً یحدثکم بحدیث عاد وثمود و
انا احدثکم بحدیث رستم و اسفندیار و اخبار الاکاسرۃ فیستملون حدیثہ ویترکون
استماع القرآن فانزل اللہ تعالی ہذہ الآیۃ وقال ابن جریج ہو الطبل وعن الضحاک
ہو الشرک وقال قتادۃ ہو کل لہو اللہو کل باطل یلہی عن الخیر وعما یعنی انتہی و
فی البیضاوی ما یلہی عما یعنی کالاحادیث التی لا اصل لہا والاساطیر التی لا اعتبار فیہا
والمضاحیک وفضول الکلام وقیل نزلت فی نضر ابن الحارث الی الخرو ایضاً لم یجی
فی تفسیر ہذہ الآیۃ فی کتب الاحادیث الصحاح روایۃ الا فی الترمذی قال حدثنا
قتیبۃ قال اخبرنا بکر بن مضر عن عبد اللہ بن زحر بن علی بن زید عن القاسم ابی
عبد الرحمن عن ابی امامۃ رحمہ اللہ تعالی عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تبیعوا
القینات ولا تشتروہن ولا تعلموہن ولا خیر فی تجارۃ فیہن وثمنہن حرام وفی مثل ہذا

نزلت هذه الآية ومن الناس من يشتري لهو الحديث ليضل عن سبيل الله الى آخره
وقد قالوا هذا حديث غريب وانما يروى من حديث القاسم عن ابي امامة والقاسم
ثقة وعلى بن زيد ضعيف فی الحدیث قال محمد بن اسمعیل البخاری والنهی لیس
لاجل الغناء بل یحتمل ان یکون لاجل عدم انضباط هذا الوصف او لانه بیع
الاشیاء التی لا یقابل بالعوض شرعاً مثل ماء الفحل فانه لا یصلح بیعه ولا اجارته
مع ان الحدیث ضعیف قال محمد جمال المحدث وانما تمسکهم بان ابن عباس
وابن مسعود رضی الله عنهما حلفا ان لهو الحدیث هو الغناء هذا افتراء محض لانه
لو ثبت عنهما هذا القول لخرجه اهل الحدیث فی کتبهم لان قول الصحابی وفعله و
تقریره ایضاً حدیث کما هو مقرر عند اهل الحدیث وبطلان زعم اینکه آیۃ ومن
یشتری لهو الحدیث ناسخ احادیث اباحت است موقوف است بر دانستن ضابطه
علم القرآن وقاعده اصول الحدیث **ضابطه** من الاتقان فی علم القرآن لجلال الدین
السیوطی قال ابو القاسم الحسن ابن محمد ابن حبیب النیشاپوری فی کتابه التنبیه
علی فضل علوم القرآن علم نزوله وجهاته وترتیب ما نزل بمکة والمدینة وما نزل
بمکة وحکمه مدنی وما نزل بالمدینة وحکمه مکی وما نزل بمکة فی اهل المدینة
وما نزل بالمدینة فی اهل مکة وما یشبه نزول المکی بالمدنی وما یشبه نزول المدنی بالمکی
وما نزل بالجحفة وما نزل ببیت المقدس وما نزل بالطائف وما نزل بالحدیبیة وما
نزل لیلاً وما نزل نهاراً وما نزل مشیعاً وما نزل مفرداً والآیات المدنیات فی
السور المکیة والآیات المکیات فی السور المدنیة وما حمل من مکة الی المدینة
وما حمل من المدینة الی ارض الحبشة وما نزل مجملاً وما نزل مفسراً وما اختلفوا

فیہ فقال بعضہم مدنی وبعضہم مکی فہذہ خمسۃ وعشرون وجہاً من لم یعرفہا ولم یمیز بینہا لم یحل لہ ان یتکلم فی کتاب اللہ تعالی انتہی **قاعدہ در اصول حدیث** از جامع اصول لابن اثیر حد النسخ انہ الخطاب الدال علی ارتفاع الحکم الثابت بالخطاب المتقدم علی وجہ لولاہ لکان ثابتا مع تراخیہ یجوز نسخ خبر الواحد بخبر الواحد والتواتر ولا یجوز نسخ المتواتر بخبر الواحد یجوز ورود النسخ علی الامر بفعل واحد فی وقت واحد قال الشافعی لا یجوز نسخ السنت بالقران کما لا یجوز نسخ القران بالسنۃ بخلاف الغیرہ ولا ینسخ الحکم بقول الصحابی ینسخ حکم کذا اما لم یقل سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاذا قال ذلک نظر فی الحکم ان کان ثابتا بخبر الواحد صار منسوخا بقولہ وان کان قاطعا فلا یجوز نسخ النص القاطع المتواتر بالقیاس المعلوم بالظن والاجتہاد انتہی ملخص کلامہ واذا عرفت ہذا فنقول وباللہ التوفیق ولا یخاف من اطناب الکلام فی ہذا المقام لانہ من مزلۃ الاقدام بدانکہ ہرکہ در ضابطہ وقاعدہ مذکورہ غور خواہد کرد حکم خواہد نمود کہ دعوی نسخ احادیث اباحت بآیۃ من الناس من یشتری لہو الحدیث باطل است بچند وجوہ اول اینکہ بحسب مذہب شافعی رحمہ اللہ قرآن ناسخ حدیث اصلا نمے شود وبر مذہب حنفی نیز قرآن کہ غیر نص است ناسخ حدیث صحیح کہ از قسم نص باشد نمیتواند شد دوم اینکہ از حد نسخ کہ در صدر مرقوم گشتہ واضح است کہ ناسخ غیر از نص نمیباشد و نص در اصطلاح عبارت است از کلام ظاہر المعنی کہ سوق کردہ شدہ باشد در امر خاص مثل علنوا النکاح واضربوا علیہ بالدفوف وسوق آیہ مذکورہ ہرگز در حرمت غنا نیست تا ارتفاع حکم اباحت نماید بلکہ سوق آیۃ مرقومہ اندر نجینین کہ ہرکہ بجنان

باطل مردم را از راه خدا گمراه سازد و از قرائت قرآن باز دارد مستحق عذاب است سوم
آنکه از لام غایه که در لیضل عن سبیل الله واقع است صاف ظاهر است که شراء
لهو الحدیث با رادہ اضلال از راہ خدا ممنوع است نہ مطلقاً پس کجاست آیۃ
مذکورہ را دلالت بر حرمت غنا که نه باراده اضلال باشد و هرگاه دال بر حرمت
غنای مطلق نشد ناسخ نسخ اباحت غنای مطلق چگونه میتواند شد چهارم اینکه از روی
کتب تفاسیر بالاتفاق ثابت است که سوره لقمان بمکه نازل شده است پیش از
هجرت و اکثر احادیث که در اباحت غنا مذکور گشته از عایشه صدیقه مروی اند رضی الله عنها
در مدینه بعد از هجرت پس آیۃ مکیۃ منزلہ قبل از هجرت ناسخ احادیث مدینه مرویه بعد از
هجرت چگونه میتواند شد پس کسانیکه آیۃ مذکوره را نص حرمت پنداشته آنرا ناسخ احادیث
گفته اند قول آنها بوجوهات مذکوره مردود و نامعقول است آیۃ ثانیه که بدان احتجاج
بر حرمت میکنند آنست که در آخر والنجم واقع شده افمن هذا الحدیث تعجبون وتضحکون
ولا تبکون وانتم سامدون یعنی اینکه ای مشرکان از اینکه قرآن ست شگفت می آرید و
می خندید با ستهزاء و نمیگریید از خوف وعیدیکه در وست و شما بازی کنندگانید یا غافل
در وجه استدلال ذکر میکنند که سامدون مشتق از سمود است و آن بمعنی غنا آمده است
نزد بعضے و میگویند که در شان نزول این آیۃ مروی است که بوقت خوانده شدن
قرآن کفار سرود و شور میکردند تا مردم را از استماع قرآن باز دارند پس آیۃ را بتحریم
مطلق غنا دلالت است جوابش اینکه صاحب بیضاوی سامدون را بمعنے لاهون مستکبرون
گفته و نوشته است که آن مشتق از سمد است من سمد البعیر فی مسیره اذا رفع راسه
انتهی و این را از غنا مناسبتے نیست و بر تقدیر صحت اشتقاق آن از سمود

بمعنی غنا در آیہ اشارہ برانمعنی خواہد کرد که سرود به نیت باز داشتن از استماع قرآن ممنوع
یا مکروه باشد واین مخالف ما نیست زیراکه این هم سببے است از اسباب منکره که
بدان غنا بالاتفاق حرام میگردد پس کجا است این آیه را دلالت بر حرمت غناے
مطلق مخصوص بر غنائیکه مذکر آخرت وشوق یاد الٰہی باشد واگر آیه کریمه نزد دال بر
حرمت سمود باشد بهر معنی که مراد گیرند باید که ضحک وعدم بکا نیز مطلقاً حرام گردد
واز ضحک که بالاتفاق ضحک مخصوص مراد است که بانکار واستهزای قرآن باشد
پس از غنا نیز غنای مخصوص حرام باشد نه مطلق آن طرفه آنکه اگر در آیه مذکوره سامدون
را بمعنی مغنون گیرند بر مشروعیة غنا و بر مذمت ترک بکا وقت تغنی دلالت میکند زیراکه
وانتم سامدون حال است از لا تبکون بمعنی آنکه نمیگریید شما درحالیکه غنا کنندگانید پس دلالت
کرد برآنکه ترک بکا در حال غنا مذموم است و بر صحت این ترکیب گواه است
تفسیر احمدی وعبارته هذه قوله تعالیٰ فمن هذا الحدیث تعجبون وتضحکون ولا تبکون
وانتم سامدون معناه افمن هذا الحدیث ای القرآن تعجبون وتضحکون بالاستهزاً
ولا تبکون خوفا من الوعید الذی فیه وانتم سامدون ای غافلون ولاهون بالتغنی
فالمراد من سامدون مغنون علی ما ذکر فی البیضاوی وکانوا اذا سمعوا القرآن اعرضوا
بالتغنی لیشغلوا الناس عن استماعه فنهیهم الله تعالیٰ عن ذلک والمعنی لا یجوز لکم
ان تسمدوا ای تغنوا وقد قیل ان قوله وانتم سامدون تدل علی شرعیة الغناء
لان اوله ولا تبکون فیجوز ان یکون حالا منه ای لا تبکون حال کونکم متغنین
فتدل علی ترک البکاء حین التغنی وهو تدل علی مشروعیته انتهی کلامه بلفظه
آیه ثالثه که بدان احتجاج بر حرمت غنا میکنند آنست که در سوره بنی اسرائیل واقع شده

واستفزز من استطعت منهم بصوتك واجلب عليهم بخيلك ورجلك وشارکهم
فی الاموال والاولاد وعدهم وما یعدهم الشیطان الا غرورا معنی آنکه بجنبان هرکرا
توانی از ایشان بآواز خود و برانگیزان برا هلاک ایشان سواران خود را و پیادگان
خود را و شریک شو بایشان در اموال و فرزندان و وعده ده ایشانرا و وعده نمی دهد
آنها را شیطان مگر بفریب در وجه استدلال میگویند که مرویست در تفاسیر که مراد از
صوت غنا و مزامیر است جوابش اینکه در تمام کتب تفاسیر معنے صوت آواز و شمول
آن بوسوسه و فساد گرفته شده است و اگر کسے از صوت غنا اراده کرده باشد مراد
ازان قطعًا غنای محرم خواهد بود بمقتضای مقام که بیان طرق گمراہی شیطانست پس
فحوای این آیه با آیه لیضل عن سبیل الله موافق خواهد بود یعنی اگر از آیۃ مذکوره
حرمت غنا مخصوص مفهوم گردد بر حرمت غنای مطلق دلیل نمیتواند شد کما لا یخفی
علی المتدرب **الایة الرابعہ** وما کان صلوتهم عند البیت الا مکاء وتصدیة
معنی آنکه نیست نماز مشرکان نزد خانه کعبه مگر صفیر و دستک زنی در وجه استدلال میگویند
که هرگاه صفیر و دستک زنی ممنوع شد پس غنا که خالی ازان نباشد بطریق اولی جوابش
اینکه از منع شدن دستک زنی و صفیر بمقام مخصوص ضرور نیست که بهر زمان و مکان ممنوع باشد چنانکه
دستک زنی زدن خارج نماز درست نیست و درمین نماز اگر او را ضرورت افتد جایز است که دستک زند
بدینطور که بزند کف دست بر پشت دست دیگر این جواب مطابق آنست که شیخ احمد غزالی رحمۃ الله علیه در جواب
این آیۃ در رساله خود نوشته اند هکذا والاستدلال ان التصدیة ممنوع والغنا
لا یخلو عن التصدیة فاسد فان من منع شی فی حالة مخصوصة لا یلزم منعه فی
ما یرالاوقات ومقامات تباین ذلک ولهذا یجوز للمراءة فی الصلوة ضرب الراحة

علی ظہر کفہا اذا تابہا شی ولا یجوز فی غیرہا ولما کان البیت معظما والطواف عندہ صلوۃ منعہم عن ذلک وایضا قال وما کان صلوتہم ولم یقل وما کان سماعہم فاذن لا یجوز من منع التصدیۃ حول البیت منعہ فی سایر الاوقات والمواضع مخفی مباد بر مدعی واجب است کہ بر اثبات حرمت آیتے از قسم نص بیارد کہ سوق کلام در حرمت غناہی مطلق باشد و اگر باینچنین آیات ماولہ بمعنی غیر ظاہر و خفی استدلال جایز باشد پس انچہ در مقدمہ کتاب ذکر کردہ ام کہ علما تصریح نمودہ اند کہ از قولہ تعالی الذین یستمعون القرآن فیتبعون احسنہ و اذا سمعوا ما انزل الی الرسول تری اعینہم تفیض من الدمع مما عرفوا من الحق و از دیگر آیات سابق الذکر سماع غنا مراد است آن آیات بطریق اولے برای ابطال حرمت برہان قاطع شدن میتواند ہدایۂ ثانیہ در ذکر احادیثے کہ اہل تحریم بدان احتجاج میکنند باید دانست کہ این بابے است پس عظیم الشان واجب الخوض والامعان زیرا کہ اصل اصول جمیع احکام شرعی حدیث است و اقسام آن بسیار و مختلف و مراتب رواۃ حدیث بے شمار و متفاوت و ہر کدام فقیہ را علم حدیث و اصول آن نمیباشد و ہمین سبب تخالف و تناقض احکام در کتب فقہ یافتہ می شود چنانچہ اہل تحلیل و تحریم ہر دو باحادیث استدلال میکنند اما تصحیح احادیث طرفین و ترجیح یکے بر دیگرے و اینکہ از کدام احتجاج جایز است و از کدام جایز نیست موقوف است بر معرفت قواعد اصول و معرفت اقسام حدیث اگرچہ این مختصر گنجایش تشریح آن ندارد لیکن انچہ موقوف علیہ جواب احادیث حرمت است بالاجمال مذکور میگردد ضابطہ باید دانست کہ حدیث باعتبار رواۃ بر سہ قسم است صحیح و حسن و ضعیف صحیح آنست کہ بنقل عدل تام الضبط متصل السند

۱۲۹ ہدایۂ ثانیہ در ذکر احادیثے کہ اہل تحریم بدان احتجاج میکنند

۱۳۰ ضابطۂ اقسام حدیث

ثابت شده باشد وآنرا صحیح لذاته گویند وحسن آنست که دران صفات مذکوره بروجه
کمال نباشند بلکه نوعی از قصور ونقصان دران راه دارد وآنرا حسن لذاته خوانند و
اگر کثرت طرق جبر آن نقصان کرده باشد آنرا صحیح لغیره خوانند وضعیف آنست که
یکے ازین شروط معتبره در صحت وحسن یا زیاده مطلقاً مفقود گردد یا راوی
بعدم عدالت یا عدم ضبط و اسناد او بانقطاع منهم بشذوذ ونکارت وعلت مرسوم
گردد وباین اعتبار اقسام ضعیف متعدد ومتکثر میگردد افراداً وترکیباً ودر حدیث
ضعیف تعدد طرق جبر نقصان وی کرده باشد آنرا حسن لغیره گویند کذا ذکر الشیخ عبدالحق
فی ترجمة المشکوة وعلامه اهل حدیث ابن اثیر رضی الله عنه که جامع صحاح ستہ
است در جامع الاصول فصل رابع در بیان اقسام حدیث وفروع آن بکمال شرح
وبسط نوشته است از انجمله ایراد سطری چند درین مقام ضروری است قال
رحمه الله علیه فی الفرع الاول اعلم انه لیس کل خبر مقبول ولا کل خبر بمردود
ولسنا نعنی بالقبول التصدیق ولا بالرد التکذیب بل یجب علینا قبول قول العدل
وربما کان کاذباً او غلطاً ولا یجوز قبول قول الفاسق وربما یکون صادقاً
وانما نعنی بالمقبول ما یجب العمل به والمردود ما لا تکلیف علینا فی العمل
والاحادیث المخرجة فی کتب الائمة منها ما هو صحیح ومنها ما هو سقیم والفائدة
فی تخریجهم ما لا یثبت اسناده ولا تعدل رواته ان الجرح والتعدیل مختلف فیهما
فی العمل ومن الائمة من رای الاحتجاج بالاحادیث المتکلم فیها ومنهم
من ابطلها والاصل فیه الاقتداء بالائمة الماضین فانهم کانوا یحدثون عن الثقات
وغیرهم فاذا سئلوا عنهم بینوا ثم قال فی الفرع الثانی والخبر ینقسم الی ما یجب

تصدیقه والی ما یجب تکذیبه والی ما یجب التوقف فیه فالاول یتنوع انواعًا اولها ما اخبر
عنه عدد التواتر فیجب تصدیقه ضرورةً وان لم یدل علیه دلیل اخر وثانیها
ما اخبر الله عنه فهو صدق بدلیل استحالة الکذب علیه وثالثها خبر الرسول صلوات الله
علیه بدلیل المعجزة علی صدقه ورابعها ما اخبرت عنه الامة اذ ثبتت عصمتها بقول
الرسول وخامسها کل خبر یوافق ما اخبر الله عنه او رسوله او الامة وسادسها
کل خبر صح انه ذکره المخبر بین یدی رسول الله صلی الله علیه وسلم وسمع منه
ولم یکن غافلًا عنه فسکت علیه وسابعها کل خبر ذکر بین یدی جماعة
امسکوا عن تکذیبه والعادة تقتضی فی مثل ذلک بالتکذیب والامتناع من السکوت
القسم الثانی ما یجب تکذیبه ویتنوع انواعًا اولها ما یعلم خلافه بضرورة العقل او
نظره او الحس او اخبار التواتر لمن اخبر عن الجمع بین الضدین ونحو ذلک وثانیها
ما یخالف النص القاطع من الکتاب والسنة والاجماع وثالثها ما صرح بتکذیبه جمع
یستحیل فی العادة ان یتواطؤا علی الکذب رابعها ما سکت الجمع الکثیر عن فعله والتحدث
به مع جریان الواقعة بمشهد منهم ومع احالة العادة السکوت عن ذکره لتوفیر الدواعی
علی نقله کما اخبر مخبر ان امیر البلدة قتل فی السوق علی ملاء الناس ولم یتحدث
اهل السوق به فیقطع بکذبه انتهی کلامه بحذف اکثره چون اقسام حدیث بضابطه
احکام آن دانستی بدانکه جملہ احادیث اباحت غنا که در باب اول ترقیم یافته از قسم
صحاح اند یا از قسم حسان کما مر تحقیقه واحتجاج بهر دو قسم نزد جمهور محدثین وفقها صحیح است
پس معارض یا ناسخ احادیث مذکوره نخواهد شد مگر حدیثے که اقوی یا مساوی آن بدرجه
صحت ومقبولیت باشد موافق ضوابط صدر و در فصل ثانی وثالث بثبوت رسیده است

(حاشیه: تقسیم حدیث باعتبار صحت و حسن [illegible])

کہ نزد جمہور محدثین محققین حدیث صحیح در تحریم غنا ورود نیافتہ است ہرگاہ این مقدمہ
تمہید یافت پس باید دانست کہ احادیثے کہ اہل تحریم بہم رسانیدہ اند از چہار قسم
بیرون نیست قسمی آنست کہ در کتب اہل حدیث بضعف یا عدم صحت یا بموضوعیت
آن تصریح آمدہ است وقسمی آنست کہ در کتب معتبرہ صحاح آن حدیث یافتہ نمی شود
بلکہ در کتابہا می مروی اند کہ آن کتب نزد محدثین معتبر نیست یا در رواۃ آن حفاظ حدیث
طعن کردہ اند وقسمے آنست کہ نشان آن در کتب احادیث اصلا یافتہ نمے شود
منکرین تعصبا اختراع وافترا کردہ شہرت دادہ اند وقسمی آنست کہ در کتب صحاح
یافتہ می شود مگر مورد آن خاص است یعنی در مذمت یا حرمت غنای مقترن
بمنکرات یا غنای کہ بہ نیت فاسد باشد ورود یافتہ است ونافہمان آنرا در مورد
عام بردہ حرمت علی الاطلاق فہمیدہ اند لہذا احادیث ہر چہار قسم را در ہدایات
جداگانہ ذکر کردہ جواب آن می نگارم واللہ الہادی للرشاد وعلیہ التوکل و
الاعتماد ہدایۃ ثالثہ در احادیثے کہ نقادان حدیث بضعف یا بعدم صحت ویا
بموضوعیت آن تصریح نمودہ اند یکے ازان آنست کہ ابن ابی الدنیا از ابن مسعود
رضی اللہ عنہما روایت کردہ الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب و
الذی نفسی بیدہ ان القرآن والذکر ینبتان الایمان فی القلب کما ینبت الماء العشب
وروی الدیلمی فی مسند الفردوس الغناء واللہو ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت
الماء العشب وصاحب مشکوۃ از بیہقی فی شعب الایمان از جابر آوردہ الغناء ینبت
النفاق فی القلب کما ینبت الماء الزرع این حدیث باختلاف الفاظ چند جا مروی گشتہ
ونقادان حدیث بعدم صحت آن تصریح نمودہ اند چنانچہ مولانا محمد ابن طاہر پٹنی رحمہ

ہدایۃ ثالثہ در احادیثے کہ بسبب ضعف یا موضوعیت قابل اعتبار نیستند

در تذکرۃ الموضوعات بعد ذکر حدیث مذکور مینویسد لا یصح کما قالہ النووی و امام سخاوی
در مقاصد حسنہ این حدیث را لا یصح گفتہ و شیخ عبدالحق دہلوی در شرح سفر السعادت
با وجود شمردن وی رضی اللہ عنہ این حدیث را در اسناد تحریم مینویسد کہ ضعیف است
و بر تقدیر فرض صحت جوابش اولاً اینکہ علما تصریح نمودہ اند کہ اینحدیث در حق مغنی است
چنانچہ مضمونش نیز دلالت بران میکند زیراکہ غرض مغنی بیشتر آن میباشد کہ خود را بر بینان معلن
بصورت محبانہ وا نماید و در حقیقت حب احدی در دلش نمی باشد پس معنی نفاق در
مغنی یافتہ میشود نہ در غیر او و اگر بر مغنی حمل نکنند معنی حدیث راست نمی آید زیراکہ
در شنیدن غنا و اصوات حسنہ رقت و رفعت قلب پیدا می شود نہ نفاق کما لا یخفی
علی العاقل المنصف و ثانیاً اینکہ اگر بالفرض غنا منبت نفاق ہم باشد در حدیث مذکور
لفظے نیست کہ دلالت بر تحریم کند و ضرور نیست کہ ہرچہ موجب نفاق باشد از محرمات
بود زیراکہ پوشش لباس جمیلہ و رکوب مراکب نفیسہ و سایر انواع زینت و تفاخر و کثرت
مال منبت نفاق در قلب است چنانچہ در حدیث وارد شدہ و چیزے از ان
حرام و معصیت نیست بل بر تحریم آن در قرآن وعید آمدہ بقولہ تعالیٰ قل من
حرم زینۃ اللہ التی اخرج لعبادہ والطیبات الخ کما صحوا پس معلوم شد کہ بعضے مباحات
نیز منبت نفاق میباشد ثالثاً اینکہ اگر موجب نفاق وغیرہ ہم باشد پس محمول خواہد بود
بر غنای منکر کہ مقترن بمحرمات باشد و قرینہ حمل آن بر منکر آنست کہ ابن سیرین از
عبداللہ بن مسعود در امالی آوردہ ایاکم والمعازف والغناء فانھما ینبتان النفاق فی القلب
کما ینبت الماء البقل پس معلوم شد کہ مذمت غنا با معازف کہ آلہ ملاہی است پس
تجاوز نخواہد کرد مذمت بصرف غنای مطلق کما ھو المطلوب حدیث دوم آنست

کہ حکیم ترمذی در نوادر الاصول آوردہ من استمع الی صوت غناء لم یوذن لہ ان یسمع صوت الروحانیین فی الجنۃ قیل ما الروحانیون قال قراء اھل الجنۃ حدیث سوم آنست کہ حاکم در تاریخ دیلمی از علی مرتضے رضی اللہ عنہ آوردہ من مات ولہ قینۃ فلا تصلوا علیہ شیخ عبدالحق در شرح سفر السعادت بعد ذکر این ہر دو حدیث مینویسند کہ ضعیف است جدًا بلکہ خود روایت کنندہ آن ضعیف گفتہ ست حدیث چہارم آنکہ لعن اللہ المغنی والمغنی لہ مولانا محمد ابن طاہر رح در تذکرۃ الموضوعات بعد ذکر این حدیث مینویسد قال النووی انہ لا یصح حدیث پنجم آنست کہ روی رجل من الصحابۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال استماع صوت الملاھی معصیۃ والجلوس علیہا فسق والتلذذ بہا من الکفر حدیث ششم آنکہ ما من رجل سمع الملاہے الا بعث علی منکبیہ شیطانان من الشیاطین یضربان بارجلہما واعقابہما علی صدرہ حتی یسکت ویسکن عن الرقص قال النووی لا یصح فی باب حرمۃ الغناء شیٔ منہا و بر تقدیر فرض صحت مورد غنائیست کہ بسبب اجتماع اسباب منکرات محرک ہوا وہوس و شہوت و عشق مخلوق بفسق باشد اما آنچہ محرک شوق الی اللہ و خوف الآخرۃ یا بسرور و نشاط طبع بتقریبات مباحہ باشد آن غناء خارج از مورد حدیث مذکور و داخل در منزل احادیث صحاح کہ سابقًا مذکور شد خواہد بود و نظایر آن در شرع بسیار اند کہ فعل واحد مباح باشد و بعوارض ہمان فعل حرام و مذموم گردد کما مر تفصیلہ حدیث ہفتم آنکہ عقبہ بن عامر از آنحضرت صلعم روایت کردہ است کل شئ یلھو بہ الرجل فھو باطل الا تادیبہ فرسہ ورمیہ بقوسہ و ملاعبتہ بامراتہ ظاہرا وجہ احتجاج محرمین بحدیث مذکور آنست کہ بر غناء اطلاق لہو آمدہ است و جملہ ملاہی باطل

وہر باطل بزعم باطل آنہا حرام می شود جواب آن بچند وجوہ است اولاً اینکہ ہر جا کہ بر غنا
اطلاق غنا لہو آمدہ باشد مراد از ان غنائیست کہ بقصد تعیش حرام یا بقصد باز داشتن
ذکر خدا و رسول و استماع قرآن باشد چنانچہ در حال مغیرۃ بن حارث وغیرہ کفار
در تفسیر من یشتری لہو الحدیث گذشتہ و ثانیاً اینکہ لفظ باطل را بر تحریم دلالت نیست
بلکہ بر غیر مفید دلالت میتوان کرد و ثالثاً اینکہ تماشا بینی غراب و تلہی بالنظر بسوے
حبشیان چنانکہ فعل آنحضرت صلعم باتفاق عایشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا در کتب صحاح
ثابت گشتہ از ہر سہ قسم لعب کہ در حدیث مذکور مستثنے شدہ خارج است پس کجا ماند حکم کلی
باینکہ ہر لہو باطل است وہر باطل حرام و رابعاً اینکہ تفرج بساتین و استماع اصوات
طیور و دیگر ملاعبات کہ داخل ملاہی اند بالاتفاق حلال اند خامساً اینکہ اطلاق لہو و لعب
و باطل در کلام اللہ بر افعال و اشیای مباحہ آمدہ و آنرا بالاتفاق حرام نمیگویند مثلاً قولہ
تعالیٰ انما الحیوۃ الدنیا لہو و لعب ربنا ما خلقت ھذا باطلا و قولہ صلعم اصدق کلمۃ
قالہا الشاعر کلمۃ لبید الا کل شئ ما خلا اللہ باطل حدیث ہشتم عن النبی صلی اللہ
علیہ وسلم الغناء رقیۃ الزنا نسبت کنندہ این قول بسوی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
مفتری است بازگشت او بموجب حدیث صحیح آتش دوزخ است در جمیع کتب
معتبرہ مثل شرح سفر السعادت و تفسیر احمدی منقول است کہ این قول فضیل ابن عباس
است رضی اللہ عنہ حدیث نیست قال ملا علی قاری فی رسالۃ الموضوعات الغناء
رقیۃ الزنا لیس بحدیث انما ہو من کلام فضیل ابن عباس رض اما قول مذکور نیز
برای اثبات حرمت شرعی نیست بلکہ در حالت احرام گفتہ پس معنیش آن نست
کہ در حق محرم یعنی کسیکہ بہ نیت حج کعبہ احرام بستہ غناء ممنوع است چنانکہ زنا و از ین قبیل

حرمت شرعی عموماً نتوانند شد زیرا که درحق محرم استعمال جوش بود وتراشیدن مو وناخن
ولبس جامه دوخته وپوشیدن سر وپا هم حرام است ودرحق غیر محرم چیزی ازان حرام
نیست **حدیث نهم** ایاکم والغناء فانه یزید الشهوة ویهدم المروة وانه ینوب
عن الخمر ویفعل السکر حدیثی باین الفاظ درکتب صحاح اصلاً موجود نیست نسبت آن
بحضرت النبی صلی الله علیه وسلم دروغ است نیست آن مگر قول بعض زهاد خشک
چه هم اجزاء دلیل در بعضے مباحات نیز یافته میشود وهیچکس بحرمت آن چیزها نرفته
وازان منع نکرده مثلاً اگر شخصے از مشک وعنبر وزعفران وجوز وقرنفل ولوز ومویز
ومروارید وغیره ادویه مباحه معجون مقوی ومبهی ومشهی تیار کند بیان صادق است
انه یزید الشهوة ویقوی الهمة ویهدم المروة وینوب عن الخمر فی القوة والمنافع والسکر
ولو قلیلاً **حدیث دهم** عن النبی صلعم الغناء مفسد القلب مسخط للرب نسبت
این قول برآنحضرت صلی الله علیه وسلم تهمت است مفسد للقلب مسخط للرب نعوذ بالله
منها قول مذکور از ضحاک مرویست محدثین وعلماے معتبرین آنرا مسلّم نداشته اند چنانچه
صاحب تفسیر احمدی رح میگوید وما روی عن الضحاک ان الغناء مفسد للقلب
مسخط للرب ممنوع لان اهل کرامات ظاهرة وخوارق عادات باهرة یستکثرون
السماع للغناء ویشوقون بها الی تجلیات الحق سبحانه وتعالی وکانوا یحسبون ذلک عبادة
اعظم وجهاداً اکبر فکیف یصح ان یفسد قلوبهم به ویسخط علیهم ربهم انتهی **حدیث
یازدهم** سمع رسول الله صلی الله علیه وسلم رجلاً یتغنی من اللیل فقال لاصلوة
له حتی مثلها ثلث مرات ذکر فی تذکرة الموضوعات مولانا محمد ابن طاهر پٹنی بعد
ذکر حدیث المذکور فی اللآلی انه لا یصح براینه رابعه در ذکر احادیثے که درکتب معتبره

صحاح آن حدیث یافتہ نمیشود بلکہ در کتابہای مروی اند کہ آن کتب نزد محدثین معتبر نیست یا در رواۃ ابن جفاؤ حدیث طعن کردہ حدیث اول عن رجل من الصحابۃ رضی اللہ تعالی عنہم اجمعین عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال اذا رقص الرقاص جاء الشیطان ینفخ فی استہ رواہ الشیخ الحجۃ فی زبدۃ الصالحین لا اصل لہ فی الصحیحہ حدیث دوم اذا رقص الصوفی جاء الشیطان ینفذ اصبعہ فی دبرہ حتی و ثب یمینا و شمالا لا اصل لہ فی الصحاح حدیث سوم عن رجل من الصحابۃ عن النبی صلعم انہ قال ان اللہ یغفر لکل ذنب الا عرطفۃ او کوبۃ و غناءً لا اصل لہ حدیث چہارم عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال یاتی اٰخر الزمان قوم یقرءون قرءۃ الشعر و یغنون و تضربون ضرب الید و یتخذون المغنیات والدفوف اولئک لہم لعنۃ اللہ والملائکۃ والناس اجمعین حدیثے باین الفاظ در کتب صحاح مروی نیست حدیث پنجم عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال الغنا والتصفیق واستماعہما کل ذلک حرام مستحلہا کافر لا اصل لہ فی الصحاح حدیث ششم عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال من اعطی المغنی درھماً خلق اللہ تعالی حیۃ من النیران خمسون ذراعاً ولہا الف فم فی کل فم السیف والسنان یاکل لحمہ و عظامہ الی یوم القیامۃ لا اصل لہ فی الصحاح حدیث ہفتم عن النبی صلعم انہ قال الرقص اثم کبیر لا یقاس بہ اثم لا اصل لہ فی الصحاح حدیث ہشتم عن جابر رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال الشیطان اول من تغنی و کل من تغنی فہو الشیطان لا اصل لہ فی الصحاح حدیث نہم عن ابن عباس رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال الکوبۃ حرام والدف حرام والمعازف حرام والمزامیر حرام رواہ البیہقی فی السنن

راوی این حدیث بر بیہقی ہم افترا نمودہ بیہقی رضی اللہ عنہ حدیثے مرفوع باین الفاظ
ہرگز نقل نکردہ ومن یدعی فعلیہ الاثبات **حدیث دہم** عن علی ابن ابی طالب رضی اللہ
تعالی عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم نہی عن ضرب الدفوف ولعب الصنج وضرب الزمارۃ
رواہ خطابی لا اصل لہ حدیث مذکور بالفاظ مذکورہ در کتب صحاح یافتہ نمی شود **وہدایۃ خامسہ**
در ذکر احادیثے کہ رواۃ آن نزد محققین حدیث مطعون اند و روایت آنہا قابل استناد
نیست خصوصاً در مقابلہ احادیث صحاح کہ بجای نصوص ومحکمات معدود اند

حدیث اول عن عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قال انما نہیت عن صوتین احمقین فاجرین صوت عند نغمۃ لہو ولعب
ومزامیر شیطان وصوت عند مصیبۃ وخمش وجوہ وشق جیوب ورنۃ شیطان
رواہ ابن ابی الدنیا فی ذم الملاہی **حدیث دوم** عن ابی امامۃ رضی اللہ عنہ قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما رفع احد صوتہ بغناء الا بعث اللہ الیہ شیطانین
یجلسان علی منکبیہ ویضربان باعقابہما علی صدرہ حتی یمسک رواہ ابن ابی الدنیا **حدیث
سوم** عن ابی امامۃ رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال ابلیس لما نزل
الی الارض فقال یا رب انزلتنی الی الارض وجعلتنی رجیما فاجعل لی بیتا قال الحمام
قال اجعل لی مجلسا قال الاسواق ومجامع الطرق قال اجعل لی طعاما قال ما لم
یذکر علیہ اسم اللہ تعالی قال اجعل لی شرابا قال کل مسکر قال اجعل لی موذنا قال
المزامیر قال اجعل لی قرآنا قال الشعر قال اجعل لی حدیثا قال الکذب قال اجعل لی
رسلاً قال الکہان قال اجعل لی مصاید قال النساء رواہ ابن ابی الدنیا فی مکاید
الشیطان **حدیث چہارم** عن عبد اللہ ابن دینار رضی اللہ عنہ جاریۃ صغیرۃ

حدیث پنجم

تغنی فقال لو ترک الشیطان احداً الترک هذه رواة ابن ابی الدینا فی مکاید الشیطان
عن الشعبی رضی الله عنه عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال لعن الله المغنی

حدیث ششم

والمغنیات والمغنی له رواه ابن ابی الدینا کما مر فی هدایة الثالثة راوی این هر پنج احاد
مذکوره بروایت ابن ابی الدینا در کتب منقول شده و در عالم رواج یافته و راوی مذکور
نزد محققین حدیث بعدم اعتماد معروف ومشهور است و روایت وی بوضع و عدم
صحت متفق علیه جمهور چنانچه ملا علی قاری رحمه الله در رساله موضوعات مینویسد ف
من الاحادیث الموضوعة باسناد احادیث الشیخ المعروف بابن ابی الدینا وهو الذی
یزعمون انه ادرک علیا وعمر طویلا واخذ برکاته فرکب واصابه رکابه فشجه فقال
مد الله فی عمرک مدا او احادیث ابن نسطور الرومی واحادیث بشر ونعیم ابن سالم
وخراس ابن انس واحادیث دینار عنه واحادیث ابی هدبة ابراهیم بن هدبة
القیسی و چنانکه بعض رواة حدیث بعدم اعتماد معروف اند بعض کتب آنها نیز بسقوط
اعتبار اشتهار دارد چنانچه ملا علی قاری رح در رساله موضوعات مینویسد وقال الدیلمی
اسانید کتاب الفردوس لا الی الفضل جعفر ابن محمد ابن علی الحسینی واهیة
لا یعتمد علیها واحادیثه منکرة جدا انتهی پس هر حدیث مجهول الراوی که مخالف
احادیث صحاح درباب حرمت غنا در کتب منقول شده باشد عند التحقیق راوی آن
یکی از رواة مذکورین خواهد بود اگر خوف اطناب نبودی مرویات این همه مخترعان
حدیث مشروحاً نقل کردمی در اینجا ضابطه بیان کردن واجب افتاد تا ازان واضح
گردد که اغراض اهل وضع در وضع کردن حدیث مختلف میشود ضابطه قد حکی
السیوطی عن ابن الجوزی ان من دفع فی حدیثه الموضوع والکذب والقلب انواع

منہم من غلب علیہم الزہد فغفلوا عن الحفظ او ضاعت کتب محدث من و فقط فغلط و منہم قوم ثقات لکن اختلطت عقولہم فی اواخر اعمارہم و منہم من رای الخطاء سہوا فلما رای الصواب وایقن لم یرجع الفتہ ان ینسبوا الی الغلط و منہم زنادقۃ وضعوا قصد الی افساد الشریعۃ وایقاع الشک والتلاعب بالدین وقد کان بعض الزنادقۃ یتغفل النسخ فیدش فی کتابہ مالیس من حدیثہ و منہم من یضع لنصرۃ مذہبہ و منہم من یضع حسبۃ ترغیبا و ترہیبا و منہم من اجاز وضع الاسانید بکلام حسن و منہم من قصد التقرب الی السلطان و منہم القصاص لانہم یریدون احادیث یرقق ینفق انتہی بہدایتہ سادسہ در ذکر احادیث کہ در کتب معتبرہ مروی اند و آنہا بر حرمت یا مذمت غنا و مزامیر خاص دلالت است و نافہمان ازان حرمت غنا ی مطلق می فہمند حدیث اول عن عایشۃ رضی اللہ عنہا عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال صوتان ملعونان فی الدنیا والآخرۃ مزمار عند نعمۃ ورنۃ عند مصیبۃ رواہ بزار وابن مردویہ والبیہقی مورد اینحدیث ہمین است کہ از قدیم معمول و مرسوم کفار است کہ بوقت خوردن طعام و شراب مزامیر می نوازند چنانچہ پیش ملوک و امرای عجم نواختن نوبت و روشن چوکی بوقت طعام تاحال رواج دارد و ہمچنین نوحہ گری بوقت مرگ از ایام جاہلیت تاحال شایع است و حدیث مذکور بر حرمت مزمار درینحالت مخصوص بجہت مشابہت با کفار دلالت میکند پس طعن و مذمت بطلق مزامیر کہ در اینچنین حالت باشد تجاوز نحو اہد کرد و در ہمین معنی چند احادیث بعبارات و روایات مختلفہ وارد اند اکثر آن نقل کردہ می آید و احادیث تاویل و بیان مورد ضرور نمی نماید حدیث دوم عن ابی امامۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ

صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ عز وجل بعثنی ھدیً و رحمۃً للعالمین وامرنی بمحق المعازف والمزامیر والاوثان والسبلۃ وامر الجاھلیۃ وحلف ربی بعزتہ وجلالہ لایشرب عبد من عبادی جرعۃ من خمر متعمدا فی الدنیا الا سقیت مکانہا من الصدید یوم القیامۃ مغفورا لہ او معذبا ولا یترکہا من مخافتی الا سقیت ایاہ من حظیرۃ القدس رواہ ابو داود الطیالسی **حدیث سوم** عن ابن عباس رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان اللہ حرم علی امتی الخمر والمیسر والکوبۃ رواہ احمد ابن حنبل و ابو داود ورواہ البیہقی **حدیث چہارم** عن ابی ھریرۃ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال یمسخ قوم من امتی فی اخر الزمان قردۃ وخنازیر قالوا یا رسول اللہ من مسلمین قال نعم یشہدون ان لا الہ الا اللہ وانی رسول اللہ و یصومون ویصلون قالوا فما بالھم یا رسول اللہ قال اتخذوا المعازف والقینات والدفوف وشربوا ھذہ الاشربۃ فباتوا علی شرابھم وقد مسخوا رواہ ابن مسعود و ابن حبان وبروایتی عن سہیل ابن سعد رضی اللہ عنہما قال رسول اللہ صلعم یکون فی ھذہ الامۃ خسف ومسخ وقذف قیل متی یا رسول اللہ قال اذا ظہرت القینات والمعازف واستحلت الخمر رواہ عبد ابن حمید فی مسندہ عن عبد الرحمن ابن یزید واحمد بن ابی داؤد وابن ماجۃ وابو نعیم **حدیث پنجم** عن عایشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ حرم القینۃ وبیعہا وثمنہا وتعلیمہا والاستماع الیہا ثم قرء ومن الناس من یشتری لھو الحدیث رواہ ابن ابی الدنیا فی ذم الملاھی وابن مردویہ **حدیث ششم** عن ابی امامۃ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لا تبیعوا القینات ولا تشتروھن ولا تعلموھن ولا خیر فی تجارتھن وثمنھن

حرام وفی هذا نزلت هذه الایة ومن الناس من یشتری لهو الحدیث رواہ سعید ابن منصور واحمد وترمذی وابن ماجة رضی اللہ تعالی عنہ حدیث ہفتم عن ابی سعید الخدری رض انہ قال جاء رجل الی رسول اللہ صلعم فقال یارسول اللہ انی اشتری الجواری فاعلمهن الغناء وابیعهن فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ویلک بالغناء امرت اما علمت ان اللہ قد لعن من فوق عرشہ مشتری الجواری ومعلمین الغناء رواہ صاحب الحمادی حدیث ہشتم عن ابی عامر رض قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لیکونن من امتی اقوام یستحلون الخز والحریر والخمر والمعازف ولینزلن اقوام الی حیث علم یروح علیهم بسارحة لهم یاتیهم رجل لحاجة فیقولون ارجع الینا غدا فیبیتهم اللہ ویضع العلم ویمسخ اخرین قردة وخنازیر الی یوم القیمة رواہ صاحب المشکوة فی باب البکاء والخوف عن البخاری حدیث نہم عن ابی هریرة رض انہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اتخذ الفی دولا والامانة مغنما والزکوة مغرما وتعلم لغیر الدین واطاع الرجل امرءتہ وعق امہ وادنی صدیقہ واقصی اباہ وظهرت الاصوات فی المساجد وساد القبیلة فاسقهم وکان زعیم القوم ارذلهم واکرم الرجل مخافة شرہ وظهرت القینات والمعازف وشربت الخمر ولعنت هذہ الامة اولیهم فارتقبوا عند ذلک ریحا حمراء وزلزلة وخسفا ومسخا وقذفا وایات تتابع کنظام قطع سلکہ فتتابع رواہ صاحب المشکوة فی باب اشراط الساعة عن الترمذی حدیث دہم عن حذیفة رض انہ قال قال رسول اللہ صلعم اقرؤا القران بلحون العرب واصواتها وایاکم ولحون الفسق ولحون اهل الکتابین وسیجی بعدی قوم یرجعون بالقران ترجیع الغناء والنوح لا یجاوز حناجرهم مفتونة قلوبهم وقلوب الذین

یعیبهم مثلهم رواه صاحب المشکوة عن البیهقی فی شعب الایمان توضیح هر که درین احادیث عشره غور و تامل خواهد کرد خواهد دانست که حدیثے ازان مخالف مطلب مؤلف نیست بلکه همه بر صدق دعوی او گواه عادل اند چه کراهت و مراة ترقیم یافته که در تحریم و تذمیم غنای منکر احادیث صحیحه البته ورود یافته اند و تفصیل غنا ء منکر هم جا بجا تشریح یافته و بحکم اذا تکرر تقرر باز مشرح میگردد که غنای منکر همان است که بوضع مخصوص کفار و رسم ملاهیات ویا مقترن بآلات ملاهی و معازف در صحبت عیش و شراب خواری باشد یا به نیت باز داشتن از استماع قرآن یا استهزا بر کلام نبی آخر الزمان یا اهانت دین باشد یا باراده اکتساب مال آنرا پیشه خود گرداند و نشاید بدون آن که بیشتر اجرت نگیرد یا بسبب مشغولی آن ترک فرایض و واجبات بحالت صحت و ثبات هوش نماید چنانچه تفصیل شرایط بطور اهل شریعت گذشته است و شرایط ملزومه اهل طریقت خواهد آمد انشاء الله تعالی هر چند با احتمال همینے باقیست که محدثین غنا حدیثے دیگر سوای احادیث مذکوره بهم رسانند لیکن نزد خرد صواب اندیش مرجع آن حدیث بجز طرق اربعه مذکوره دیگر نخواهد بود یعنی اگر حدیث مذکور مشتمل یکی از اسباب منکره مذکوره خواهد بود در مورد خاص دلیل حرمت شدن میتواند چنانچه احادیث عشره گذشتند و اگر مشتمل بر مذمت مطلق غنا باشد که دران ذکر منکرے نیست بموجب قاعده اصول آن مطلق محمول خواهد بود بر مقید منکر کما و الا حدیث مذکور غیر صحیح و موضوع و بے اصل خواهد بود که احتجاج را نشاید سوال اگر کسے گوید که حدیث نافع مولی عبد الله ابن عمر که نزد فقها دلیل حرمت مزامیر است در کتب صحاح موجود است و مشتمل بر خصوصیت منکرے نیست حدیث مذکور از چهار طرق محصوره بیرون است جواب اینکه اگر چه ترجمه حدیث مذکور مع جواب شافی آن

جواب احادیث عشره مذکوره و انطباق آن بر ایراد مؤلف ۱۳۹

در نغمۂ ثالث قانون سوم گزشتہ است لیکن برای تسلی سایل حدیث مذکور بعبارتہ
نقل کردہ می آید فی جامع الاصول عن نافع قال کنت مع ابن عمر فی طریق فسمع مزمارا
فوضع اصبعیہ علی اذنیہ ونای عن الطریق الی جانب الاخر ثم قال لی یا نافع هل
تسمع شیئا قلت لا فرفع اصبعیہ وقال کنت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فسمع
صوت یراع فصنع مثل ما صنعت قال نافع وکنت اذ ذاک صغیرا انتہی قطع نظر
ازینکہ محدثین در صحت این حدیث کلام کردہ اند واگر صحیح باشد تاہم قول رسول نیست
بل قول صحابی متضمن نقل فعل رسول است پس احادیث صحیح مرفوع اباحت را معارض
شدن نمیتوانند معہذا از مدعی باید پرسید کہ درینحدیث کدام لفظ بر حرمت مزمار خصوصًا
وحرمت غنا و دیگر آلایش عمومًا دلالت میکند موافق قاعدہ اصول بیانش واجب است
بوجوہاتیکہ در نغمۂ ثالث قانون سوم ترقیم یافتہ حدیث مذکور دلیل اباحت مزمار از روی
عبارت و دلیل اباحت دیگر آلات غنا است از روی دلالت زیراکہ اگر شنیدن
مزمار حرام بودی جناب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نواز ندہ آنرا زجر فرمودی وعبداللہ
ابن عمر را کہ صحابی جلیل القدر بودہ اند برای شنیدن آن اذن نکردی بلکہ ایما میفرمودی
کہ تو نیز گوش خود بند کن پس ازین معلوم شد کہ انچہ علمای محققین در وجہ بند کردن
آنحضرت گوش خود را نوشتہ اند کہ سماع آن مخل امور باطن بود با جناب رسالت مآب
بسبب رقت قلب متحمل صدای خوش مزمار نشد ند عذر نفس الامری است واگر این
وجہ نباشد ترک امر معروف بجناب پیغمبر لازم می آید نعوذ باللہ منہا

باب ثالث

در جواب روایات فقہیہ کہ مخالفین بدان تمسک میکنند ہرچند بعد اثبات اباحت
مطلق غنا و مطلق مزامیر بروفق اصول و فروع مذاہب اربعہ ضرورت ابطال قول

مخالف نمانده است لیکن درینمقام خلجانے باقیست که رفع آن بنا بر نصیحت مسلمین و خیرخواهی دین واجب افتادان اینست سوال اگر کسے گوید که هرگاه اباحت غنا موافق اقوال مجتهدین اربعه بل باتفاق علماء اهل سنت و امامیه باثبات رسیده پس در کتب فریقین روایات حرمت غناء مع دلایل و براهین بچه سبب یافته میشود اگر در مطلق غنا فیما بین المجتهدین اختلاف بودی تخالف علماے یک مذهب با مذهب دیگر گنجایش داشت هرگاه اصولا همه با متفق اند پس بایستی که هیچ تناقض و تخالف ازین باب متاصل شدی جوابش اینکه خلجان مذکور ناشی نشده است مگر بسبب عدم اطلاع بر کلیات دین و گمراهی منکرین از سلوک راه یقین والا خلجان مذکور بار باب غنا خصوصیت ندارد بل در جمیع عبادات و معاملات و در همه احکام شرعی که از اختلاف خالی نیستند خلجان مذکور پیدا است و رفع همچو خلجان موقوف است بر تنبیهات چند و محاکمه بفکر صحیح و رای صایب و ذلک فضل الله یوتیه من یشاء تنبیه اول در شناخت میزان شریعت ازینکه شارع را تکلیف مکلفین باحکام چه قسم منظور هست و کتاب و سنت حاکم بعزیمت اند فقط یا صرف برخصت یا بعزیمت و رخصت هردو تنبیه ثانی در شناخت مدار و معیار مجتهد که آنچه از شارع دریافته چپ و راست آن قدم میتوان نهاد یا نه و هر مجتهد را در حق مجتهد دیگر چه اعتقاد واجب است و همدیگر میان ایشان اختلاف است یا توسیع و همه بر صواب اند یا بعضی بر صواب و بعضی بر خطا تنبیه ثالث در شناخت واجب العمل و الاعتقاد هر مقلد و اینکه مقلد یک مذهب را با مجتهد مذهب دیگر چه اعتقاد می باید و مقلدین هر یک مذهب را همدیگر چه سلوک می شاید تنبیه رابع در اموریکه منشاء اختلاف فیما بین مجتهدین میشوند و سبیل

[illegible] اختلاف روایات پیدا میشود

رفع اختلاف و توافق آرای یک دیگر **تنبیہ خامس** در اغراضی کہ مبناء اختلاف فیما بین
علماء تابعین یک مذہب میباشد و سبیل قطع نزاع محاکمہ در توفیق و تطبیق اقوال
مختلفہ متاخرین حتی الوسع والامکان و تضعیف قول مرجوح و تنقید و تائید قول راجح
بکلیات شرعیہ **تنبیہ اول** قال اللہ تعالی شرع لکم من الدین ما وصی بہ نوحا والذی اوحینا
الیک وما وصینا بہ ابراھیم وموسی وعیسی ان اقیموا الدین ولا تتفرقوا فیہ وکذا قولہ تعالی
ان ھذا صراطی مستقیما فاتبعوہ ولا تتبعوا السبل فتفرق بکم عن سبیلہ وقولہ تعالی
یرید اللہ بکم الیسر ولا یرید بکم العسر وقولہ سبحانہ ما جعل علیکم فی الدین
من حرج وقولہ تعالی فاتقوا اللہ ما استطعتم وقولہ تعالی لا یکلف اللہ نفسا الا وسعہا
وقولہ تعالی ان اللہ بالناس لرؤف الرحیم وکذا الاحادیث فی ذلک المعنی کثیرۃ
منہا قولہ صلی اللہ علیہ وسلم الدین یسر ولا یشاد ھذا الدین احد الا غلبہ ومنہا
قولہ صلی اللہ علیہ وسلم لن بایع علی السمع والطاعۃ فی المنشط والمکرہ فیما استطعتم
ومنہا قولہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا امرتکم بامر فاتوا بہ ما استطعتم ومنہا قولہ صلی اللہ
علیہ وسلم یسروا ولا تعسروا وبشروا ولا تنفروا ومنہا قولہ صلی اللہ علیہ وسلم
اختلاف امتی رحمۃ ومثل ذلک کثیر ازین ہمہ اقوال خدا و رسول او صلی اللہ علیہ وسلم
واضح گردید کہ اصل شریعت بحریست باصفا کہ دران کدورت اختلاف و غبار حرج
واعتساف اصلا راہ ندارد و مقصود شارع تکلیف مکلفین بقدر تحمل نفس و وسعت
امکان است و از چشمہ واحد اگر صد ہزار نہر جاری نماید مبدا و معاد آن سوای
بحر مذکور نخواہد بود و امواج دریای شریعت امر و نہی است من حیث التخفیف
والتشدید یعنی باعتبار رخصت و عزیمت بلحاظ تفاوت طاقۃ المکلفین

تنبیہ اول در شناخت میزان شریعت کہ شارع را تکلیف احکام بقدر طاقت منظور است

نقل کلام امام شیخ عبد الوہاب شعرانی از میزان صفحہ اول

وتشهد على ما قلنا كلام العارف الربانى الشيخ عبد الوهاب الشعرانى حيث قال رض
اذا علمت ذلك واردت ان تعلم ما اومأنا اليه من دخول جميع اقوال الائمة المجتهدين
ومقلديهم الى يوم الدين فى شعاع نور الشريعة المطهرة بحيث لا يرى قولا واحدا منها
خارجا عن الشريعة المطهرة فتدبر وتامل يا اخى فيما ارشدك الله اليه وذلك ان
تعلم وتحقق يقينا جازما ان الشريعة المطهرة جاءت من حيث الامر والنهى على
مرتبتين تخفيف وتشديد لا على مرتبة واحدة كما يظنه بعض المقلدين ولذلك وقع بينهم
الخلاف وشهر التناقض ولا خلاف ولا تناقض فى نفس الامر كما سياتى ايضاحه فى الفصول
الاتية ان شاء الله تعالى فان مجموع الشريعة يرجع الى امر ونهى وكل منهما ينقسم عند العلماء
الى مرتبتين تخفيف وتشديد واما الحكم الخامس الذى هو المباح فهو مستوى
الطرفين قد يرجع بالنية الصالحة الى قسم الامر وبالنية الفاسدة الى قسم المكروه
وهذا مجموع احكام الشريعة وايضاح ذلك ان من الائمة من حمل مطلق الامر على
وجوب الجازم ومنهم من حمله على الندب ومنهم من حمل مطلق النهى على التحريم
ومنهم من حمله على الكراهة ثم ان لكل من المرتبتين رجالا فى حال مباشرتهم
التكاليف فمن قوى منهم من حيث ايمانه او من حيث جسمه خوطب بالعزيمة والتشديد
الوارد فى الشريعة صريحا او المستنبط منها فى مذهب ذلك المكلف او غيره ومن
ضعف منهم من حيث مرتبة ايمانه او ضعف جسمه خوطب بالرخصة والتخفيف الوارد
فى الشريعة كذلك صريحا او المستنبط منها فى مذهب ذلك المكلف او مذهب غيره
كما اشار اليه قوله تعالى فاتقوا الله ما استطعتم خطابا عاما وقوله صلى الله عليه وسلم
اذا امرتكم بامر فاتوا منه ما استطعتم فلا يؤمر القوى المذكور بالنزول الى مرتبة الرخصة

والتخفيف وهو يقدر على العمل بالعزيمة والتشديد لان ذلك كالتلاعب بالدين
لما سياتي ايضاحه في الفصول الآتية ان شاء الله تعالى وكذلك لا يكلف الضعيف المذكور
بالصعود الى مرتبة العزيمة والتشديد والعمل بذلك كالتلاعب مع عجزه عنه
لكن لو تكلف وفعل ذلك فلا يمنع الا بوجه شرعي ومن او بالضعيف الايمان
من كان جاهلا بقواعد الشريعة كالمؤلفة قلوبهم معنى انه لا يحجر عليه ما يحجر
على غيره اذا فعله جاهلا لضعفه في مقام الايمان انتهى ومن كلامه رحمة الله
عليه ان قال قائل كيف الوصول الى الاطلاع على عين الشريعة المطهرة التي يشهد
الانسان اغتراف جميع المجتهدين مذاهبهم منها ويشهد تساويها كلها في الصحة
كشفا ويقينا لا ايمانا وتسليما ولا ظنا وتخمينا فالجواب طريق الوصول الى ذلك
السلوك على يد شيخ عارف ليزان كل حركة وسكون بشرط ان يسلمه نفسه
يتصرف فيها كيف يشاء في اموالها وعيالها كيف شاء مع انشراح قلب المريد لذلك
كل الانشراح واما من يقول له شيخه طلق امراتك او اسقط حقك من مالك او
وظيفتك مثلا فيتوقف فلا يشم من عين الشريعة وطريق الوصول الى عين الشريعة
المذكورة رائحة ولو عبد الله تعالى الف عام **فان قلت** فهل ثم شروط اخرى في
حال السلوك فالجواب نعم من الشروط ان لا يمكث لحظة على حدث في ليل او نهار
ولا يفطر مدة سلوكه ولا ياكل شيئا فيه روح من اصله ولا يفطر اذا صام الا عند حصول
الاضطرار ولا ياكل من طعام احد لا يتورع في مكسبه كمن يطعم الناس لاجل صلاحه
وزهده وكمن يبيع على من لم يتورع من الفلاحين واعوان الولاة والقضاة وان لا يسامح
نفسه بالغفلة عن الله تعالى لحظة ثم يديم مراقبته ليلا ونهارا فتارة يشهد نفسه في مقام الاحسان

کانہ یری ربہ وتارۃ یشہد نفسہ فی مقام الایقان بعد الاحسان فیری ربہ ینظر الیہ
علی الدوام ایمانا بذلک لاشہودا وذلک لان ہذا اکمل فی مقام التنزیہ للہ عزوجل
من شہود العبد کانہ یری ربہ لانہ لا یشہد الا مقاما فی تخیلہ وتعالی اللہ تعالی عن
کل شئ خطر بالبال فافہم **تنبیہ ثانی** در شناخت مدار ومعیار مجتہدین ومعنی اختلاف
مذاہب واعتقاد مجتہدین با یکدیگر وطریق سلوک ہر مقلد نسبت امام خود وائمہ دیگر
قال العالم الربانی الشیخ عبد الوہاب الشعرانی قولہ صلی اللہ علیہ وسلم اختلاف امتی
رحمۃ ای توسعۃ علیہم وعلی اتباعہم فی وقایع الاحوال المتعلقۃ بفروع الشریعۃ ولیس المراد
اختلافہم بالاصول کالتوحید وقواعدہ وقال بعضہم المراد بہ اختلافہم فی امرمعاشہم
وسیاتی ان السلف کانوا یکرہون لفظ الاختلاف ویقولون انما ذلک توسعۃ خوفا ان
یفہم احد من العوام من الاختلاف خلاف المراد وقد کان سفیان الثوری رحمہ اللہ
یقول لا تقولوا اختلف العلماء فی کذا وقولوا قد وسع العلماء علی الامۃ بکذا ومن الدلیل
علی صحۃ مرتبتی المیزان ایضا من قول الائمۃ قول امامنا الشافعی وغیرہ رضی اللہ عنہم
اعمال الحدیثین او القولین بحملہما علی حالین اولی من الغاء احدہما فعلم من
طعن فی صحۃ ہذہ المیزان لا یخلو اما ان یطعن فیما شددت فیہ او خففت فیہ لکون
امامہ قال بضدہ فنقول لہ ان کلا من ہذین الامرین جاءت بہ الشریعۃ وامامک
لا یجہل مثل ذلک فاذا اخذ امامک بتشدید او بتخفیف فہو مسلم لمن اخذ فی المرتبۃ
الاخری ضرورۃ فیجب علی کل مقلد اعتقاد ان امامہ لو عرض علیہ حال من عجز عن
فعل العزیمۃ التی قال ہو بہا لافتاہ بالرخصۃ التی قال لہا غیرہ اجتہادا منہ لہذا
العاجز لا تقلیدا لذلک الامام الذی قال بہا او کان یقر ذلک المجتہد علی الفتوی بہا

وکل من امعن فی النظر فی کلام الائمۃ المجتہدین رضی اللہ عنہم اجمعین وجد کل مجتہد
یخفف تارۃ ویشدد اخری بحسب ماظفر بہ من ادلۃ الشریعۃ فان کل مجتہد تابع لما
وجد من کلام الشارع لایخرج فی استنباطہ عنہ ابدًا وغایۃ کلام المجتہد انہ اوضح کلام
الشارع للعامۃ بلسان یفہمونہ لما عندہم من الحجاب ولو ان حجابہم رفع لفہموا کلام
الشارع کما فہمہ المجتہدون ولم یحتاجوا الی من یشرح لہم وقد قدمنا انفًا ان احدًا
من المجتہدین لم یشدد فی امر او یخفف فیہ الا تبعًا للشارع فما رای الشارع شدد فیہ
شددہ وما راہ خفف فیہ خفف قیامًا بواجب شعار الدین سواء اوقع التشدید فی فعل
الامر او اجتناب النہی وجمیع المجتہدین علی ذلک کما یعرف من سیر مذاہبہم تنبیہ
ثالث در شناخت دستور العمل و الاعتقاد ہر مقلد نسبت با امام خود و ائمہ دیگر
من کلامہ رحمہ اللہ علیہ فالحق الذی یجب اعتقادہ فی سائر الائمۃ رضی اللہ عنہم
انہم انما کانوا یفتون کل احد بما یناسب حالہ من تخفیف او تشدید فی سائر
ابواب العبادات والمعاملات ومن نازعنا فی ذلک من المقلدین فلیاتنا بنقل صحیح السند
عنہم بانہم کانوا یعممون الحکم الذی یفتون بہ الناس فی حق کل قوی وضعیف و
نحن نوافقہ علی ما زعمہ ولعلہ لایجد فی ذلک نقلا عنہم متصل السند منہم الیہ ابدًا علی
ہذا الوجہ فان من المعلوم ان اقوال جمیع المجتہدین تابعۃ لادلۃ الشریعۃ من تخفیف
او تشدید کما مر انفًا بحکم المطابقۃ فما صرحت الشریعۃ بحکمہ لا یمکن لاحد منہم الخروج
عنہ ابدًا واما الجملۃ فان المجتہدین یرجعون فیہ الی قسمین قسم تخفیف وقسم تشدید
بحسب ما یظہر لہ من المدارک او لغۃ العرب کما یعرف ذلک من سیر مذاہب الائمۃ
وذلک نحو حدیث انما الاعمال بالنیات وحدیث لا وضوء لمن لم یذکر اسم اللہ علیہ

او لا صلوة الا بفاتحة الكتاب او لا صلوة لجار المسجد الا في المسجد فان من المجتهدين من قال
لا صلوة ولا وضوء لمن لم يذكر الله اصلا ومنهم من قال لا صلوة كاملة ولا وضوء كاملا
ولفظ الاحاديث المذكورة يشهد على ان لكل واحد لا سبيل لاحدهما ان يهدم
قول الاخر جملة **تنبيه رابع** وايضا من كلامه رحمة الله عليه فان قلت ان الائمة
المجتهدين قد كانوا من الكمل اليقين لاطلاعهم على عين الشريعة كما تقدم فكيف
كانوا يعقدون المناظرة مع بعضهم بعضا مع ان ذلك ينافي مقام من اشرف على عين
الشريعة الاولى ورأى اتصال المذاهب المجتهدين كلها بعين الشريعة فالجواب
قد يكون مجلس الائمة بالمناظرة بين الائمة انما وقع منهم قبل بلوغ المقام الكشفي
والاطلاعهم على اتصال جميع مذاهب المجتهدين لعين الشريعة الكبرى فان من
لازم المناظرة ادحاض حجة الخصم والا كانت المناظرة عبثا ويحتمل ان مجلس المناظرة
كان بين مجتهد وغير مجتهد فطلب المجتهد بالمناظرة ترقية ذلك الناقص الى مقام الكمال
لا ادحاض حجته من كل وجه ويحتمل ايضا ان يكون مجلس المناظرة انما كان لبيان
الاكمل والافضل ليعمل احدهم به ويرشد اصحابه الى العمل به من حيث انه ارقى
في مقام الاسلام او الايمان او الاحسان او الايقان وايضاح ذلك ان كل مجتهد
يشهد بصحة قول صاحبه ولذلك قالوا من شان المجتهد لا ينكر على مجتهد اي لانه يرى
قول خصمه لا يخرج عن احدى مرتبتي الشريعة وان خصمه على هدى من ربه في
قوله وثم مقام رفيع ومقام ارفع انتهى فان قلت فما الحكم فيما اذا وجد الطالب
حديثين او قولين او اقوالا لا يعرف الناسخ من الحديثين ولا المتاخر من القولين
او الاقوال فماذا يفعل فالجواب سبيله ان يعمل بهذا الحديث او القول

تنبیہ رابع در بیان امور یکہ مقتضای اختلاف مجتہدین می شود

بهذا

تارۃً وبالقول الاخر تارۃً ویقدم الاحوط منہما علی غیرہ فی الامر والنہی وان کان احدہما
منسوخاً او مرجوحاً عند المجتہد فی نفس الامر فذلک لایقدح فی العمل **تنبیہ خامس** در اسباب
واغراضیکہ منشای مزید اختلاف فیما بین علمای متاخرین بوده است وسبیل رفع خلاف
وقطع نزاع بدانکہ بواعث اختلاف علما در جمیع مسایل مختلفہ عموماً ودر مسئلہ غنا خصوصاً ہمہ
موجبات تے است کہ در وضع حدیث گزشتہ بیانش آنکہ بجای خود تحریر یافتہ کہ در حق
وی متقی عملاً ترک سماع ترجیح آرد بر فعل آن والتزام بر ترک چیزے نمی شود مادامی
کہ متقی آنچیز را بر خود حرام نگرداند گو در حق دیگران حلال وطیب باشد چنانچہ آیہ کریمہ
یا ایہا النبی لم تحرم ما احل اللہ لک از ان خبر میدہد پس در قدما بعضے از علمای اتقیا
آن بودند کہ آنہا نظر باولویت عمل ترک سماع کرده اتقاءً نفس بر خود حرام گرداند
از اتباع این گروه حق پژوه کسانیکہ محققین ومحتاط بودند از اساتذه خود تحقیق نموده
حکم تفصیلے در جانب عمل واعتقاد واقتران بمنکر وعدم اقتران بآن دریافتند ودر کتب
مصنفہ خودہا تفصیل وار نوشتند مثل قدوۃ الموحدین زبدۃ المحققین شیخ محمد ابن علی
العربی وصاحب قوت القلوب وامام محمد غزالی وامام احمد غزالی وشارح البزدوے
وشارح الکافی وصاحب البدایع الحنفیۃ ومصنف المحیط وشارح الکبیر وصاحب فتح القدیر
وشارح در المختار ومصنف الزیلعی والوسیط والوجیز الکردوی ومصنف الانوار وصاحب
التذکرۃ الحمدونیہ وصاحب البیان وصاحب البستان وکسانیکہ وقت پسند نبودند
در کتب مصنفہ خودہا مجمل نوشتند کہ فلان فلان مقتدای ما تارک بودند ومی گفتند
کہ نزد ما حرام است مگر در فلان فلان مقام مثل صاحب الہدایہ وشارح الوقایہ
ومصنف الکنز وقاضی خان وصاحب الذخیرہ وغیرہم وطایفہ کہ بعد از این گروه دین شکوه

تصنیف ہا کردانداعراض واسباب آنہا مختلف بود بعضے آن بودند کہ زہد و تقوی بر آنہا
غالب بود و در حفظ شان قصوری راہ یافت و بر کتب حدیث و اصول عند التصنیف
رجوع نکردند حرمت اتقائی را کہ در ذہن راسخ داشتند حرمت مطلقہ نوشتند
و بعضے آن بودند کہ ابتدائً غلط کردہ در آخر عمر خود ہا متنبہ و آگاہ شدند مگر دوست نداشتند
کہ غلطی بآنہا منسوب شود یا خود اعتراف بآن نمایند و بعضے مخالفین مذہب بنا بر نصرت
دین خود در کتب حنفی و شافعی بعض مسائل بر خلاف مذہب آنہا داخل کردہ اند
و نسخ محرفات را شہرت دادہ چنانچہ تفصیل این تصرفات در تحفہ اثنا عشریہ در کید
سی و دوم مسطور است و بعضے بقصد تقرب سلاطین تصنیفہا کردہ اند دران حسب
خواہش سلطان وقت افراط و تفریط ہا نمودہ پروای اینقدر نکردند کہ کلام ناموافق
اصول و کلیات دین باشد یا نباشد این بود منشای اختلاف در کتب فقہا اکنون
سبیل رفع اختلاف و قطع تناقض باید شنید چون در علمای متاخرین نیز اکثر صاحب ورع
و تقوی بودند و بر نیت آنہا علام القلوب آگاہ است لہذا بحکم ظنوا المومنین خیرا کلام
ہمہ را حتی الامکان بر محمل نیک حمل باید نمود و باید گفت کسانیکہ بلا تفصیل حکم حرمت
نوشتہ اند مراد آنہا از غنا غنای خاص است کہ مقترن بملاہی و معازف و مشارب
محرمہ باشد و اصل مطلب و مراد آنہا ہمان است کہ از روی احادیث صحیحہ ثابت
گشتہ و مجتہدین پیروی آن کردہ اند و کسانیکہ تفصیل اباحت در موضع مخصوصہ نوشتہ اند
و در ماورای آن نہی نمودہ اند نظر آنہا برینمعنے است کہ مردم آخر الزمان بسبب
سستی دین و ضعف ایمان از مباحات تشبیہات و از شبہات بمحرمات قدم می نہند
لہذا از جرا و توبیخا سوای مواضع مستثنیات حکم بعدم جواز نوشتہ آمدہ اند چنانچہ اینمعنے

۱۵۰ بعضے مخالفین مذہب بنا بر نصرت مذہب خود در کتب حنفی و شافعی بعض مسائل بر خلاف مذہب آنہا داخل کردہ اند

۱۵۱ سبیل رفع تناقض و اختلاف در اقوال مختلفہ

از شرایط وقیود آنها صاف مستنبط میگردد بیچ لابها حلال و بعض بها حرام و مثل ذالک ۳ مدیم
بر کلام کسانیکه درجانب تحریم افراط نموده من کل الوجوه حرام گفته مجتبی برای اباحت
باقی نگذاشته اند و سامع و مستحل آنرا کافر و نامقبول التوبه و مرتد باین الزوجه نوشته اند
مثل صاحب حمادیه و تاتارخانیه وغیرهم من المفرطین که اصل مستند مدعی سابق الذکر
هستند پس در کلام اینچنین بزرگان غور باید کرد اگر موافق اصول و کلیات دین
تاویل پذیر باشد البته بعد تاویل مقبول باید ساخت و اگر مخالف قوانین اصول
وفروع باشد مطروح و مردود باید داشت هرگاه سبیل رفع اختلاف و قطع نزاع قرار
یافت درینصورت بنقل همه روایات حرمت احتیاج نماند صرف همان دو سه روایت
شدید و غلیظ که نزد مدعی حلوای بے دود و خرمای لذیذ است مشتے نمونه خروارے
نقل میکنم و در توفیق و تطبیق آن با کلیات دین از علما و عقلاء اهل اسلام محاکمه میخواهم
وما توفیقی الا بالله ولا حول ولا قوة الا بالله **محاکمه** فی الفتاوی الحمادیه
من الکتاب الاستحسان والکراهة من سمع الغناء من المغنی وغیره فیحسن ذلک
باعتقاد او بغیر اعتقاد یصیر مرتدا فی الحال بناءً علی انه ابطل حکم الشریعة فلا یکون
مومنا عند کل مجتهد ولا یقبل الله طاعته و احبط الله کل حسناته و بانت منه امرأته
فان تاب لا تقبل انتهی نقول وبالله التوفیق کلام هذا من اوله الی اخره مخالف
کتاب و سنت بل خلاف ما علیه الامة است زیراکه سماع غنا را هیچ کدام از علمای
موافق و مخالف شرک نگفته است و نه کسے در اقسام کفر شمرده غایت الامر انچه
اهل تحریم نوشته اند انه معصیة او کبیرة پس مخالف قرآن لقوله تعالی اذا جاءک الذین
یومنون بایاتنا فقل سلام علیکم کتب ربکم علی نفسه الرحمة انه من عمل منکم

سوءً بجهالة ثم تاب من بعده واصلح فانه غفور الرحيم ولقوله تعالى لا تقنطوا من رحمة الله
ان الله يغفر الذنوب جميعا انه هو الغفور الرحيم ولقوله تعالى ان الله لا يغفر ان يشرك
به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء ولقوله تعالى رحمتى وسعت كل شى پس بجز شرک
ہیچ معصیت وگناه کبیره وصغیره نیست که توبه بران مقبول نباشد ومرتکب آن
فی الحال کافر ومرتد گردد محبوط الحسنات بل توبه از کفر وشرک هم قبل از موت بالاتفاق مقبول
است وہیچ جا در قرآن مجید نیامده که عنایا فلان گناه سبب بینونت زوجه میگردد
اما مخالف سنت پس ازین راه است که در حدیث صحیح آمده من قال لا اله الا الله
دخل الجنة وان زنى وان سرق ثلاثاً وقال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم
من اصل الايمان الكف عمن قال لا اله الا الله لا تكفره بذنب ولا تخرجه
من الاسلام بعمل وعن النبى صلعم التايب من الذنب كمن لا ذنب له از روی
اصول مذکور وبنظر کلیات مندرجه تنبیهات اربعه کتاب وسنت مکذب کلام مذکور
است اما مخالفت جمهور علمای امت پس بدین جهت است که قدوة المحققين
شیخ عبدالحق دهلوی در ترجمه حدیث ثانی مذکور در شرح مشکوة می نویسد سه خصلت
است از جمله اصول ایمان وقواعد آن که اگر نباشد بنای ایمان از پا در افتد واز بیخ
برکنده شود یکے ازان سه خصلت باز ایستادن از کسیکه گفت لا اله الا الله لا تکفره
بذنب بیان کف است یعنی کافر مدان ومگو آنرا که این کلمه گوید بسبب گناهیکه صادر گردد
ازوی اگرچه کبیره باشد ودرین رد است مر قول خوارج را که گویند مومن بارتکاب
معصیت اگرچه صغیره بود کافر گردد ولا تخرجه من الاسلام بعمل وبیرون میاور حکم
مکن به برآمدن او از مسلمانی بهر عملی که بد بکند ودرین رد است مر قول معتزله را که گویند بنده

بارتکاب کبیره بیرون می آید از اسلام اگرچه در نمی آید در کفر و ایشان واسطه اثبات کنند
در ایمان و کفر و گویند که مرتکب کبیره نه مومن است و نه کافر و فاسق را قسم ثالث دارند
غیر مومن و کافر و نیز شیخ رحمة الله علیه در ترجمه حدیث صنفان من امتی لیس لهم فی الاسلام
نصیب المرجئة والقدریة مینویسد بدانکه این حدیث و امثال آن صریحًا در تکفیر قدریه
و مرجیه است لیکن صواب آنست که مسارعت نباید کرد در تکفیر اہل ہوا که براه تاویل
روند زیراکه ایشان اختیار کفر نمی کنند و راضی نیستند بدان بلکه بتاویل می گریزند از کفر
و تمسک میکنند بکتاب و سنت و بذل مجهود می نمایند در اصابت حق و لیکن خطا کردند
و نیافتند آنرا و فرق است میان لزوم کفر و التزام آن و قول مختار از علمای امت
ہمین است و احتیاط ہم درین است و ما نہی کرده شده ایم از تکفیر اہل قبله و ہرچه
در شان ایشان واقع شده است از انچه دلالت دارد بر کفر از باب زجر و تشدید و
مبالغه در تضلیل است و در صحت این احادیث نیز نزد بعضے از علمائے محدثین سخن است
والله اعلم انتهی و صاحب در المختار در شرح تنویر الابصار مینویسد الکفر لغة الستر
وشرعًا تکذیبه صلی الله علیه وسلم فی شئ مما جاء به من الدین ضرورة والفاظه
تعرف فی الفتاوی بل افردت بالتالیف مع انه لا نفتی بالکفر بشئ منها الا فیما اتفق
المشائخ علیه کما سیجئ قال فی البحر وقد الزمت نفسی ان لا افتی بشئ منها انتهی و بجای
دیگر است و در رد المحتار الکفار اصناف خمسة من ینکر الصانع کالدهریة ومن ینکر
الوحدانیة کالثنویة ومن یقر بهما ولکن ینکر بعثة الرسل کالفلاسفة ومن
ینکر الکل کالوثنیة ومن یقر بالکل لکن ینکر عموم رسالة المصطفی علیه السلام
کالعیسویة فیکتفی فی الاولین بقول لا اله الا الله وفی الثالث بقول محمد رسول الله

عبارت در المختار دربیان اصناف کفار ۱۵۵

وفی الرابع باحدهما وفی الخامس بهما مع التبری عن کل دین یخالف دین الاسلام
بید انه ذکر اختیار الدرر وحینئذ فیستفسر من جهل حاله بل عمم فی الدرر
اشتراط التبری فی کل یهودی ونصرانی ومثله فی فتاوی المصنف وابن نجیم وغیرهما
وفی شرح القاری الهدایة کذا افتی علماؤنا والذی افتی به صحته بالشهادتین
بلا تبری لان التلفظ بهما صار علامة الاسلام فیقبل ان رجع ما لم یرد واعلم انه
لا یفتی بتکفیر مسلم امکن حمل کلامه علی محمل حسن او کان فی کفره خلاف ولو کان
ذلک روایة ضعیفة کما حرره فی البحر وعزاه فی الاشباه الی الصغری وفی الدرر
وغیرها اذا کان فی المسئلة وجوه توجب الکفر وواحد یمنعه فعلی المفتی المیل بما یمنعه
ثم لو نیته ذلک فمسلم والا لم ینفعه حمل المفتی خلافه وینبغی التعوذ بهذا الدعاء صباحاً
ومساءً فانه سبب العصمة من الکفر بوعد الصادق الامین صلعم اللهم انی اعوذ بک
من ان اشرک بک شیئا وانا اعلم واستغفرک لما لا اعلم انک انت علام الغیوب
وتوبة الباس مقبولة دون ایمان الباس انتهی من باب الارتداد وفیه ایضا
فی باب الامامة وکل من کان من اهل قبلتنا لا یکفر بها حتی الخوارج
الذین یستحلون دماءنا واموالنا وسب اصحاب الرسول وینکرون صفاته تعالی وجواز
رؤیة لکونه عن تاویل وشبهة انتهی ودر فتاوی سراجیه نوشته است قال حسام الدین
رحمه الله عن ابی جعفر الطحاوی رح قال انه لا یخرج الرجل من الایمان الا جحود
لما ادخله فیه کان السید الامام الاجل الاستاد ناصر الدین رح یقول ما یتیقن
انه ردة یحکم وما یشک فی انه ردة لا یحکم بها لان الثابت لا یزول بالشک مع ان
الاسلام یعلو ولا یعلی فینبغی للعالم اذا رفع الیه هذا ان لا یبادر بکفر اهل الاسلام مع

معرانہ یقضی لبھجۃ الاسلام تحت ظلال السیوف انتہی من باب الفاظ الکفر **روایت**
دوم کہ آنرا بر کفر مستمعین غنا دلیل میگردانند و آنرا اکثر فقہا در فتاوی خود می آرند
اینست کہ در فتاوی تاتارخانیہ واقع شدہ استماع صوت الملاہی کالضرب بالقصب
وغیر ذلک حرام لانہ من الملاہی وقد قال علیہ الصلوۃ والسلام استماع الملاہی
معصیۃ والجلوس علیہا فسق والتلذذ بہا من الکفر وجہ استدلال اینکہ غنا داخل ملاہی
است بمزامیر باشد یا بلا مزامیر و مستمعان ازان متلذذ میشوند و بقول پیغمبر تلذذ بملاہی
کفر است ازین سبب مستمع غنا کافر میشود قطع نظر از ضعف و عدم صحت حدیث مذکور
این کج فہمان معنی قول منقولہ خود را نمی فہمند و نہ در کلام فقہا محققین نظر می کنند
کہ آنہا از کفر چہ معنی مراد داشتہ اند لہذا نقل کردن کلام صاحب در المختار درینجا
ضرور افتاد قال رحمۃ اللہ علیہ وفی السراج ودلت المسئلۃ علی ان الملاہی کلہا حرام
ویدخل علیہم بلا اذنہم لانکار المنکر قال ابن مسعود صوت اللہو والغناء
ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء النبات قلت وفی البزازیہ استماع صوت الملاہی
کضرب قصب ونحوہ حرام لقولہ علیہ الصلوۃ والسلام استماع الملاہی معصیۃ
والجلوس علیہا فسق والتلذذ بہا کفر ای بالنعمۃ وصرف الجوارح الی غیر ما خلق
لاجلہ کفر بالنعمۃ لا شکر فالواجب کل الواجب ان یجتنب کیلا یسمع لما روی
انہ علیہ الصلوۃ والسلام ادخل اصبعہ فی اذنہ عند سماعہ واشعار العرب لو
فیہا ذکر الفسق تکرہ انتہی او لتغلیظ الذنب کما فی الاختیار والاستحلال کما فی الہدایۃ
فایدہ ومن ذلک ضرب النوبۃ للتفاخر ولو للتنبیہ فلا باس بہ اذا ضربت فی ثلثۃ اوقات
لتذکیر ثلاث نفخات من الصور لمناسبۃ بینہما فبعد العصر للاشارۃ الی نفخۃ الفزع

دفعہ جواب روایت تاتارخانیہ و حدیث استماع الملاہی معصیۃ والجلوس علیہا فسق والتلذذ بہا من الکفر

و بعد العشاء الی نفخۃ الموت و بعد نصف اللیل الی نفخۃ البعث و تمامہ فیما علقہ علی المفتی
انتہی من رد المحتار من باب الحذر والا باحۃ صاحب فتاوی برہنہ با وجودیکہ در
تحریم غنا مفرط است از امام تورپشتی نقل میکند بعد نقل اینحدیث روایت میکند
بعد نقل و التلذذ بہا من الکفر یا از جہت تغلیظ گناہ و یا از برای استحلال و علی ہذا القیاس
کتب دیگر علماء مشحون است کہ اطلاق کفر ہر جاکہ در حق اہل قبلہ ورود یافتہ مراد از ان
کفر حقیقی ہرگز نیست بلکہ جای بمعنے کفران نعمت است چنانچہ در ینحدیث تصریح یافتہ
وجای بمعنی نافرمانی است وجای بمعنی معصیت است تشدید او تغلیظا واقع شدہ اکنون بجرای نافہمی کسیکہ بتخیلہ
بتکفیر مسلمانان جسرت میکند روشن ہویدا گردید اول محدثین در صحت اینحدیث سخن دارند و بر تقدیر فرض صحت
مورد آن خاص است یعنی ملاہی محرمہ کہ بارہا تفصیل آن در صدر گذشتہ سوم در پاداش استماع
و تلذذ بملاہی محرمہ نیز حکم بتکفیر نیامدہ چہارم منجملہ علمای محققین مذکورین احدی تصریح نکردہ
کہ مراد از ملاہی در ینحدیث غنا است پس بدون تحقیق حقیقت حال و محاورہ و موارد
استعمال بنظر الفاظ ظاہر از ملاہی محرمہ غنا مراد گرفتن و مستمع غنا را علی الاطلاق کافر
گفتن غیر از بجرای و نافہمی چہ میتوان پنداشت بعد ملاحظہ روایات مذکورہ ہویدا گردید
کہ ارتداد و کفر مستمع الغنا چنانکہ مطلب روایت مقدوحہ بود نہ بطور خوارج و معتزلہ
بہ ثبوت میرسد و نہ بطور اہل سنت و جماعت کما لا یخفی علی المتامل آمدیم براینکہ از روی
ہمین کلیات اصول و فروع کہ در رد روایت مذکورہ ترقیم یافتہ کفر شخصی کہ تمسک
روایت مردودہ مذکورہ بتکفیر مستمع غنا موافق مضمون روایت مرقومہ مصر باشد
ثابت میگردد یا نہ قیاس میخواہد کہ ثابت گردد زیراکہ سماع غنای مطلق بعموم اینکہ
از مغنی باشد یا غیر مغنی از آنحضرت صلعم بالاجماع ثابت است کہ ہیچ فرد از اہل اسلام

سنی باشد یا شیعی خارجی باشد یا معتزلی منکر آن نیست پس در عموم حکم روایت مذکوره
آنحضرت صلعم قطعاً داخل می شوند و نسبت ارتداد و کفر بجناب قدس رسالت صلعم بالاتفاق
موجب کفر است پس در حق مدعی صادق آمد من حفر بیر الاخیه فقد وقع فیه

روایت سوم که بتقلید آن همه اهل فتاوی بادیه تحریم غناهی پیمایند و بسبب عدم
قوت اجتهاد صراط مستقیم تحقیق گم کرده براه خطامی پویند آنست که در باب الکراهیة
کتاب هدایه واقع شده قال ومن دعی الی ولیمة او طعام فوجد ثمه لعباً او غناء فلا
باس بان یقعد ویاکل وقال ابو حنیفه رح ابتلیت بهذا مرة فصبرت وهذا
لان اجابة الدعوة سنة قال علیه السلام من لم یجب الدعوة فقد عصی ابا القاسم
فلا یترکها لما اقترنت به من البدعة من غیره کصلوة الجنازة واجبة الاقامة وان
حضرتها نیاحة فان قدر علی المنع منعهم وان لم یقدر یصبر وهذا اذا لم یکن مقتدی
فان کان مقتدی ولم یقدر علی منعهم یخرج ولا یقعد لان فی ذلک شین الدین
وفتح باب المعصیة علی المسلمین والمحکی عن ابی حنیفه رح فی الکتاب کان قبل ان
یصیر مقتدی ولو کان ذلک علی المائدة لا ینبغی ان یقعد وان لم یکن مقتدی
لقوله تعالی فلا تقعد بعد الذکری مع القوم الظالمین هذا کله بعد الحضور ولو ان
علم قبل الحضور لا یحضر لانه لم یلزمه حق الدعوة بخلاف ما اذا هجم علیه لانه
قد یلزمه ودلت المسئلة علی ان الملاهی کلها حرام حتی التغنی بضرب القصب
وکذا قول ابی حنیفه رح ابتلیت لان الابتلاء بالمحرم یکون بالمحرم جوابش
اینکه ازین روایت هیچ غبی و ذکی نخواهد فهمید که مذهب صاحب هدایه حرمت غنای
مطلق است یا جلوس در مجلس غنا نزد وی رضی الله عنه کفر و معصیت است

زیراکہ این فہم بخلاف عبارت النص کتاب است چہ ترجمہ عبارت متن ہمین است ہر کہ
خوانده شود بسوی مہمانی یا بسوی طعام پس بیاید دران مجلس چیزے لعب یا سرود
پس ہیچ مضایقہ نیست کہ آنجا بہ نشیند و بخورد و باتفاق جمیع فقہا و اصولین لا باس
در جواز مستعمل میشود کما صرح بہ فی الاشباہ والنظایر درین صورت اصل مسئلہ متن
ہمین قدر است ہر کہ در مجلسی مدعو باشد و درانجا غنا یا لعب یابد نشستن و طعام خوردن
آنجا جایز است نزد امام رضی اللہ عنہ و عبارت مابعد براے تصحیح و تائید اصل مسئلہ
است زیراکہ قولہ وقال ابوحنیفۃ رحمہ اللہ ابتلیت بہذا مرۃ فصبرت تا قولہ فلا یترکہا
لما اقترنت بہ من البدعۃ من غیرہ دفع دخل مقدر است تقریر سوال مقدر اینکہ
ماتن بجواز جلوس در مجلس غنا حکم کرده و از امام منقول است ابتلیت بہذا
مرۃ فصبرت و لفظ صبرت بر عدم جواز دلالت میکند زیراکہ صبر بر مصیبت می شود
و در مباح شرعی مصیبتے نیست مطلب شارح از جواب سوال مذکور این است
کہ لفظ صبرت دلیل عدم جواز نیست بلکہ دلیل ترک اولے است چنانچہ وجہ ترک
اولی بیان کرد بقولہ لان اجابۃ الدعوۃ سنۃ الی اخرہ و قولہ کصلوۃ الجنازۃ
واجبۃ الاقامۃ وان حضرتہا نیاحۃ تمثیل مسئلہ بمسئلہ است متن بعد بیان میکند کہ در
صورت پیش آمدن منکر در حق مقتدی چہ می باید تا قولہ فان قدر علی المنع منعہم
والا یخرج بعد ازین بیان حکم ملاہی ممنوعہ میکند بقولہ دلت المسئلۃ علی ان الملاہی
کلہا حرام حتی التغنی بضرب القصب یعنے ہرگاہ بعد علم وجود لعب و غنا کہ از قسم بدعت
است حضور در مجلس جایز نشد این مسئلہ دلالت کرد کہ ملاہی منکرہ معمولہ کفار
حرام باشد و ہمچنین قول امام کہ ابتلیت بہذا فصبرت است بتحریم ملاہی منکرہ دلالت میکند

وقرینہ بر دلالت اینست کہ ابتلا نمیشود مگر در حرام اینست مطلب کلام صاحب ہدایہ
پس کجاست این کلام را دلالت بر حرمت غنای مطلق غایت ما فی الباب اینکہ
ضرب قصب نزد وی حرام باشد چنانکہ بطرف حرمت لے اکثر علما رفتہ اند سوال اگر
کسے گوید کہ تو عبارت شرح و متن را موافق مطلب خود ترجمہ ساختی والا رای صاحب ہدایہ
موافق مذہب امام صاف وصریح در حرمت مطلق غنا است ولہذا شارح غنا را شامل
ملاہی گردانیدہ و تصریح نمودہ ان الملاہی کلہا حرام جواب واہمہ مدعی بر خطا است
چراکہ خود صاحب ہدایہ در باب الغصب مینویسد اما طبل الغزاۃ والدف الذی یباح
ضربہ فی العرس یضمن بالاتلاف من غیر خلاف پس در عرس غنا نزد وی بطریق اولی
مباح شد وہرگاہ در یک مقام ہم مباح شد حکم بحرمت مطلق نمیتوان کرد واگر مطلب
ہدایہ موافق غلط فہمی مدعی گفتہ شود بران ایراد چند وجوہ میشود اول اینکہ اگر لعب
وغنای مطلق نزد وی رضی اللہ عنہ داخل ملاہی محرمہ بودی لا باس بان یقعد
ویاکل نگفتی واستدلال نکردی باینکہ اجابت دعوت سنت است گذاشتہ نخواہد شد
بسبب اقتران بدعتی زیراکہ بر قول مدعی جلوس فی الملاہی وتلذذ بدان کفر است
وارتکاب ہیچ معصیت کہ موجب کفر باشد برای اقامت سنت نزد ہیچکس جائز نیست
استدلال مذکور جاری نمیشود مگر در بدعت مکروہہ دوم اینکہ لفظ فان لم یقدر علی
المنع یصبر دلالت میکند کہ لعب وغنای مذکور نزد شارح حرام نیست والا صبر بر حرام سوای
صورت اکراہ معنے ندارد وامام رحمۃ اللہ علیہ مجبور ومکرہ نبود کہ بعد ابتلا بران صابر میشد
سوم اینکہ شارح در اصل مسئلہ اگر قسم حرام مراد گرفتی برای حکم وعدم جواز حضور مجلس میان
مقتدی وغیر مقتدی فرق نکردی چون فرق بیان کرد معلوم شد کہ مراد ترک اولی است

نفی بہتان مدعی در غلط فہمی بر شرح و بیان مطلب صاحب ہدایہ انجامی دفع

له از مقتدی ترک اولی نمیشود و از غیر مقتدی میشود چنانچه قوله ولو کان ذلک علی المایدة
لا ینبغی ان یقعد وان لم یکن مقتدی بران دلالت میکند زیرا که لفظ لا ینبغی در ترک اولی
مستعمل میشود نه در حرام چهارم اینکه قوله ودلت المسئلة علی ان الملاهی کلها حرام اگر مراد
از ملاهی مطلق لهو ولعب گیرند حمل حرام بران صحیح نیست زیرا که در قانون دوم بسیار
اقسام ملاعب وملاهی مباحه بدلیل شرعی ثابت کرده شده پس حکم کلی حرمت وقتی درست شود
که مراد از کل جمیع افراد ملاهی منکره گرفته شود پنجم اینکه ابتلا را بحرام خصوصیت نیست ابتلا
بفعل حلال وحرام هر دو میشود چه خود امام ابو حنیفه رح لفظ ابتلا را در مباح استعمال کرده
میفرماید ابتلیت بقبول القضاء وضرب السیوط فاخترت الضرب علی القضاء وظاهر است
که قبول قضا از محرمات شرعی نبوده است وسوای آن در کلام الله جا بجا لفظ ابتلا
واقع است ودر آنجا معنی حرمت مراد نیست چنانچه واذا ابتلی ابراهیم ربه بکلمات فاتمهن فلا یعنی قوله
ان الابتلا یکون بالمحرم ششم اینکه اگر کلام صاحب هدایه بر حرمت مطلق محمول باشد واز قول امام
نیز همین معنی مراد گیرند در قول وفعل مجتهد تناقض لازم می آید زیرا که در باب ثانی از روی
کتب معتبره ثابت گردیده است که امام رح بنفس نفیس خود سماع غناء کرده است پس
ضرور است که قول امام مطابق فعل وی باشد هر جا که قول مخالف فعل وارد شده باشد تاویلش
واجب است چنانچه شیخ عبد الحق رحمة الله علیه در مدارج النبوت باینمعنی تصریح فرموده است
کما مر فی الباب الثانی ازین همه وجوهات معلوم شد که مطلب هدایه آنچه مدعی فهمیده بود خطاء فاحش بوده
است وحق همان است که اول توضیح آن کرده شد وبرین تقدیر محمل صحیح قول امام رحمه الله
علیه چنان میتوان شد که امام بنظر اولویت در آخر عمر ترک سماع گفته باشد وبجهت اتقا و جود
تحلیل در حق دیگران بر نفس خودش حرام گردانیده باشد وبعد ازین عزیمت بدعوی

یا تقریبی سماع شنید و بران صابر گردید و از انجا حکایت است ابتلیت بهذا امر ة
فصبرت براین تاویل هیچ قباحتے لازم نمی آید و توفیق میان قول و فعل مجتهد بوجه احسن
میگردد از انجا که از تنبیهات سابق الذکر منشای اختلاف و سبیل قطع نزاع شرو ها معلوم
گردیده و حال استدلال اہل تحریم از محاکمه هر سه روایت مذکوره بوضوح پیوسته انشاء الله تعالی
بیننده این رساله را بصیرتی پیدا خواهد گشت که در مغلطه اہل تحریم نخواهد افتاد و هر دلیل
عقلی و نقلی که بر حرمت مطلق غناء در پیش خواهد آمد مطابقت آن از کلیات و اصول
مرقومه خواهد نمود درینصورت احتیاج نقل دیگر روایت حرمت نمانده و لیکن بنا بر مزید
احتیاط تکمیل باب سوم با نتباهات چند ضرور است **انتباه اول** اگر کسے گوید که قطع نظر
از اقوال فقهیه که از روی محاکمه رد و قدح آن کرده شد بحسب اقوال بعضے صوفیه که علم و
فضل آنها مسلم الثبوت و متفق علیه فریقین است حرمت مطلق غنا و مزامیر ثابت
میشود از انجمله قول حضرت محبوب سبحانی غوث صمدانی شیخ عبد القادر جیلانی قدس سره
است که در غنیة الطالبین در باب آداب اکل و شرب آمده چنانچه عبارت آن بمقام
معه ترجمه آن نقل کرده می آید هذا الذی ذکرنا اذا کان خالیا عن المنکر اینکه یاد
کردم از قبول کردن دعوت ولیمه وغیره وقتی است که باشد طعام خالی از نا مشروع
شرع فان حضر منکرا پس اگر حاضر شود طعام را نا مشروع خدا کالطبل چنانچه دهل
والمزمار والعود و بربط و نای والشبابق والشبابه والرباب نام سازها است والمغانی
و مجلسهای اہل سرود والطنابیر و طنبورها والجبران الذی یلعب به الترک سازیکه
می بازند با و ترکان لا یجلس هناک نه نشیند در انجا لان جمیع ذلك محرم زیرا که همه آن ها
حرام است واما الدف فیجوز استعماله فی النکاح و هر چونکه دف ابیاح است

۱۶۲ انتباه اول در رفع شبهه حرمت غنا که از کلام حضرت غوث صمدانی [illegible]

پس رواست بکار بردن آن در نکاح وسماع القول بالقصب والرقص مکروه وشنیدن سخن بیهوده بازی ورقص کردن مکروه است کما فسر بعض المفسرین چنانچه تفسیر کرده اند بعضے مفسران قوله عزوجل فرموده خدایرا که اینست ومن الناس من یشتری لهو الحدیث و بعضے مردمانند که میخرند سخن بیهوده را فقال پس گفت آن بعض مفسران هو الغناء والشعر آن سخن بیهوده سرود وبیت است وجاء فی بعض الاحادیث عن رسول الله صلی الله علیه وسلم انه قال وآمده است در بعض حدیثها از پیغمبر صلی الله علیه وسلم اینکه گفت پیغمبر صلعم الغناء ینبت النفاق فی القلب سرود میرویاند نفاق را در دل کما ینبت السیل البقل چنانچه میرویاند سیل سبزه را وسئل الشبلی رضی الله عنه عن الغناء پرسیده شد شبلی را از سرود فقیل احق هو پس گفته شده آیا درست است سرود فقال لا گفت شبلی نه فما ذا بعد الحق الا الضلال پس کدام چیز است پس از راستی مگر گمراهی ثم یکفی فی کراهته پس بس میکند در مکروه بودن سرود ما فی ذلک من ثوران الطبع چیزیکه دران است از شورش طبع وهیجان الشهوة و برانگیختن آرزو والمیل الی النسوان وخواهش بسوی زنان واباطیل النفوس بسوی بیهودگیهای نفس ورعونا تها وبیخردیهای نفس والطرب وخوشحالی والسخف وسبکی والدناءة وفرومایگی والاشتغال بذکر الله تعالی اطیب واسلم وشغل گرفتن بیاد خدا خوشتر ودرست تر است لمن امن بالله والیوم الاخر مر کسے را که ایمان آورده بخدا وبروز قیامت انتهی جواب آنچه جناب محبوب سبحانی قطب ربانی غوث صمدانی علی نبینا وعلیه السلام نوشته اند همه حق وراست ومطابق مدعای ماست زیرا که از دیباچه رساله تا آخر این باب کرات ومرات تصریح نموده ایم که غناء مزامیر که بوضع مخصوص کفار واهل جاهلیت است

بالاتفاق حرام است و در کلام اللہ و احادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہر جا کہ مذمت
وحرمت غنا و مزامیر است در آنجا حرمت مقید است بقیود و شروط منکرہ و ہر جا کہ بلا قید
است بموجب قاعدہ اصول کہ مکرر ترقیم یافتہ مطلق محمول بر مقید است پس ہر کہ در کلام
حضرت محبوب سبحانی رضی اللہ عنہ غور خواہد نمود خواہد دانست کہ بیان حرمت در
موضع خاص است چنانکہ عبارت وی رضی اللہ عنہ من قولہ فان حضر منکرًا الی
قولہ والاشتغال بذکر اللہ تعالی اطیب واسلم صراحۃً دلالت دارد بر آنکہ غنا و مزامیر با
حضور منکرات کہ عبارت از لعب و رقص و سماع کہ خالی از یاد الہی است حرام است
و ہمان سماع باعث شورش طبع و برانگیختن آرزو و خواہش بسوی زنان و بیہودگیہای
نفس میشود و تقیید حرمت بقیود و شروط مذکورہ صاف دلیل است بر آنکہ اگر سماع
غنا و مزامیر از منکرات مذکورہ خالی باشد حرام و مکروہ نیست و قطع نظر از سیاق و سباق
عبارت و قراین کلام کہ مذکور شد دلیل قاطع بر اینست کہ مراد آنحضرت رضی اللہ عنہ از
حرمت مذکورہ حرمت سماع و مزامیر مستعملہ صوفیہ کرام نیست آنست کہ محبوب
سبحانی علی نبینا و علیہ السلام در آخر ہمین کتاب غنیۃ الطالبین فصل طولانی در آداب
سماع صوفیہ کرام نوشتہ اند ہرچند نقل آن در خاتمہ منظور بود لکن رغمًا للمنکرین و اثباتًا
للحق والیقین ہمین جا معہ ترجمہ نقل کردہ می آید فرمود رضی اللہ عنہ **فصل** فی اٰداب
فی السماع در بیان ادبہای درویشان در شنیدن سرود من ذلک ان لا یتکلف
السماع ولا یستقبل بالاختیار فاذا اتفق السماع فمن حق المستمع ان یقعد بشرط
الادب ذاکرًا الی ربہ بقلبہ مشتغلًا بحفظ قلبہ من طوارق الغفلۃ والنسیان فاذا
فرغ سمعہ شیء یری القاری للقراٰن کانہ مستنطق من قبل الحق عز وجل فیما یرد

علیه من تعریفات الغیب ایاه مما یوجب ترغیبًا و ترهیبًا و انسًا و عتابًا او زیادة فی قیام
بعبادة عزوجل فعند ذلك بادر الی ما یرد علیه وقابل الاشارة الیه بالله ترجمه
از انجمله اینست که رنج نبرد در سماع و پیش نه آید او را باختیار خود پس اگر موجود شود سماع
پس سزاوار شونده است اینکه بنشیند بشرط ادب یاد کننده پروردگار خود را بدل مشغول
شونده نگاه داشت دل از روندها غفلت و فراموشی پس وقتیکه بگوید گوش او را چیزی
بماند خواننده قرآن را چنانستی که نطق میکند از جانب حقتعالی در انچه وارد میشود برو
از دو انانیدنهای غیب او را از انچه موجب است بر راغب گردانیدن و ترسانیدن
و انس و عتاب را زیادتی در پا داشتن عبادت حقتعالی را پس نزد آن سماع چستی کند
بسوی چیزیکه وارد میشود برو و مقابل کند اشاره را بسوی آن دارد بحسب بجا آوردن
او و ان کان السماع بحیث یصیر لسان القاری لسانه و صار کانه یخاطب و بما
یقرءه القاری فصل ما یحصل مما یجد قلبه فی ذلك بحیث یکون موافق العبودیة
و اداب الشریعة و فی الجملة لا یکون فی الطریقة و لا فی علم الحقیقة شی یخالف
اداب الشریعة و اگر باشد سماع باین حدیث که گردد زبان خواننده زبان حق و
گشت شنونده چنانستی که خطاب میکند او را حق بچیزے که میخواند خواننده بکند انچه
حاصل شود از انچه می آید دل او در سماع بحیثیتے که باشد موافق حق بندگی و آداب شریعت
و مجمل کلام آنکه نیست در راه طریقت که عبارت از سلوک است و در عالم حقیقت
که عبارت از مکاشفه است چیزے مخالف آداب شریعت و اذا کان فی القوم
شیخ حاضر فی السماع فالواجب علی الفقیر السکون ما امکنه و مراعات الشیخ
فان ورد علیه امر غالب فبقدر الغلبة یسلم الیه الحرکة فاذا سکنت الغلبة فالاولی

له المسکون ومراعاة الشیخ ووقتیکه باشد در قوم پیر حاضر وقت در سماع پس لازم است
بر درویش آرام تا آنکه ممکن است او را و رعایت پیر اگر وارد شد بر وی امر غالب پس
باندازه غلبه مسلم داشته شده است باو جنبیدن پس وقتیکه آرام گیرد غلبه حال پس بهتر
او را آرام و رعایت پیر است ولا ینبغی للفقیر ان یقاضی القاری ولا القوال
ان یستبدل القول الذی هو ادنی بالذی هو خیر اعنی الابیات بالقران علی ما هو
عادة اهل زماننا فلو صدقوا فی قصدهم وتجردهم وتصرفهم کما انزعجوا فی قلوبهم و
جوارحهم بغیر سماع کتاب الله عز وجل اذ هو کلام محبوبهم وصفته وفیه ذکره و
ذکر الاولیا الاولین والاخرین والماضین والغابرین والمحب والمحبوب والمرید والمراد
عتاب الله عین محبته ولومهم وغیر ذلک ونباید درویش را این که طلب کند خواننده را
که بدل بکن سخن راکه پست است بسخن نیک یعنی ابیات را بخوان بجای قرآن چنانچه
عادت اہل زمانه ماست پس اگر صادق می بودند در خواہش خود و تجرد خود از علائق و
در تصرف خود ہر آئینه می جنبیدند در دلهای خویش و اعضای خویش بغیر از شنیدن کتاب
خدا تعالی از جهت آنکه او کلام محبوب ایشان است و صفت اوست و در وست
ذکر آن محبوب و ذکر اولیای پیشینیان و پسینیان و گذشتگان و آیندگان و محب و محبوب
و خواهنده و خواسته شده و سرزنش دعوی کنندگان محبت او و ملامت ایشان و غیر آن
فلما اختل صدقهم وقصدهم وظهرت دعوی من غیر بینة ونزعهم وقیامهم
مع الرسم والعادة من غیر غریزة باطنة وصدق السریرة والمعرفة والمکاشفة
والعلوم الغریبة والاطلاع علی الاسرار والقرب والانس والوصول الی المحبوب
والسماع الحقیقی وهو الحدیث والکلام الذی هو سنة الله عز وجل مع علماء الله عز وجل والخاص

من الاولياء والابدال والاعيان وخلت بواطنهم من ذلك كله ووقفوا مع القوال
وللابيات والاشعار التى تسر الطباع وتهيج نايرة العشاق بالطبايع لا بالقلوب والارواح
پس هرگاه که خلل پذیرفت راستی وقصد ایشان وپیدا شد دعوی بے گواه ودروغ ایشان
وایستاده بودن ایشان با رسم درویشی وعادت بغیر طبیعت باطنی وراستی ومعرفت حق
وکشف حقایق وعلوم غریبه ومطلع شدن بررازها نزدیکے حق والنس ورسیدن محبوب
وسماع حقیقے وآن حدیث وکلام است که طریقه وعادت حق تعالے است باکسانیکه عالم
اندباو وخلص اند از اولیای وابدال واشراف وخالی است درونهای ایشان ازان
چیزها همه وایستاده اند با گوینده بیتها وشعرها که می برانگیزند طبیعتها را ودرشورش می آرند
آتش عاشقان طبیعتهای نفسانی را نه عاشقان دلها وارواح را فینبغی للفقیر الذی
هو فقیر الی الحق عز وجل لا الخلق هو فقیر الغنی وفقیر الصورة هو فقیر من الدنیا
والاخرة ان لا یقاضی القاری والقول بالتکرار والاعادة بل یمیل ذلك الی الحق
سبحانه ان شاء قبض من ینوب عنه فی التقاضی او یلهم القوال بالتکرار اذا کان
الفقیر المستمع صادقا وله فی التکرار دواء ومصلحة پس می باید مرد درویشی را که او درویش
حق نه درویش خلق است مراد ازان درویش توانگر بے صورت است او فقیر است
از دنیا وآخرت چه در دل او جاے هیچ کدامین ازینها نیست اینکه طلب نکند خواننده
وگوینده را بتکرار وبازگردانیدن انچه میخوانند بلکه بسپارد این را بسوی حق تعالے اگر
خواهد بکمارد کسے را که باشد ازان درویش در طلب یا الهام کند خدا تعالے گوینده را
بتکرار وتنبیکه باشد درویش شنونده راست ومراو را در تکرار دارو ومصلحت ولا ینبغی
للفقیر ان یستعین لغیره فی حال السماع وان سال الفقراء منه المساعدة علی الحرکة

فلیساعدهم وذلك ضعف فی الحال وبناید درویش را از ینکه یاری جوید بغیر خود در حال
سماع پس اگر خواهند درویشان از دیاری را بر جنبش پس باید یاری دہد ایشا نرا
واین سستی است درحال واذاکان سمع الفقیر ایتًا او بیتًا فلا یجب ان یزاحمه
احد ویجب ان یسلم له وقته اگر بشنود درویش آیتے یا بیتے را پس مزاحم نشود اورا
ہیچ یکے و واجب است که مسلم دارند برای او وقت او وان خولف فزاحم
فالاولی للمزاحم له التسلیم واگر مخالفت کرده شد مزاحمت رسانیده شد اورا
پس بهتر برای مزاحمت رسانیده شده تسلیم است واذا تحرك الفقیر علی ایة
او بیت فیجب علیهم ان یسلم وقته واگر جنبید درویش بر شنیدن آیتے یا بیتے پس واجب
است بر و اینکه مسلم داشته شود اورا وقت او وان وقع للحاضرین علیه اشراف ورائهم
منه تقصیرا و نقصًا فالواجب علیهم الستر علیه والعمل منه فان اقتضی الوقت تنبیه
فینبههم بالرفق او بالقلب لا باللسان وههنا یحتاج الی قوة حال وصفاء باطن وعلم
دقیق واطلاع وادب کامل ومحافظة شدیدة حمیدة واگر واقع شد حاضران را
اطلاعی و دیدند از ان درویش تقصیر یا نقصانی پس واجب است بر ایشان ستر برو
وتحمل از و پس اگر تقاضا کرد وقت آگاہانیدن او پس بیا گاہانند اورا بنرمی یا بدل
نه بزبان واینجا بذل احتیاج میشود بسوی قوت حال وصفای باطن وعلم باریک
وواقف شدن بهر را ز دیگرے و آداب درست ونگاه داشت سخت نیکو انتهی
سوال اگر کسے گوید در صورتیکه نزد حضرت محبوب سبحانی رضی الله عنه سماع جایز
بودی بایست که بنفس نفیس خودش می شنیدند و سماع آنحضرت در کتب منقول
میشد حالانکه نیست جواب دفع این اعتراض بچند وجوه است اول اینکه گفته ایم که

جواب متضمن اینکه در قول وفعل حضرت محبوب سبحانی علی نبینا وعلیه السلام تناقض نیست ١٦٥

سماع غنا فرض و واجب یا از ضروریات دین است تا شنیدن آن هر کسے را ضرور باشد
بل در دیباچه نوشته شده است که هر که موفق بمزید تقوی باشد و عزیمت نماید که از مباحات
شرعیه نیز آنچه اختلافی است ترک کرده عمل بمتفق علیه اختیار کند احوط در حق اینچنین
کس نسبت که از سماع و مزامیر مطلقاً پرهیز کند دوم اینکه چیزیکه حلال و مباح است
اگر آنرا در تمام عمر خود شخصے بعمل نیارد نزد وی حرام نخواهد بود چه جا که وی آداب آن
بطور عبادات بیان کرده باشد سوم اینکه از کدام دلیل ثابت شد که حضرت محبوب
سبحانی رضی الله عنه بعد حضوری سماع آنرا نشنیدند سکوت مردم از نقل آن دلیل
عدم ثبوت نشود چهارم اینکه سماع وی رضی الله عنه در کتب نیز منقول است غایت ما
فی الباب اینکه بروایت ضعیف باشد لیکن بعد ثبوت جواز از قول مجتهد برای
ثبوت فعل مجتهد روایت ضعیف هم معتبر می باشد پس اعتراض منکر بسبب لا علمی
او ست چنانچه صاحب اقتباس الانوار که از اجلهٔ مشائخ چشتیه است در کتاب
مذکور می نویسد که قصهٔ ملاقات خواجه بزرگ در قصبهٔ چیپال با حضرت غوث اعظم
این کاتب حروف از زبان بعضے ثقات چنان شنیده که چون خواجه بزرگ در قصبهٔ چیپال
تشریف آورد حضرت غوث اعظم برای وی قوالان را طلبید و مجلس ترتیب داده حضرت
خواجه بزرگ بودند و سماع در آمد و حضرت غوث اعظم عصائے دست مبارک گرفته ایستاده
بود و اشک از چشم مبارکش میریخت ناگاه سر عصای وی رضی الله عنه بجنبش در آمد
خادم گفت که چگونه باشد که سر عصای شما بجنبید آنحضرت فرمودند یعنی عارفی کامل در
سماع و در رقص است و از عرش تا ثرے همه اشیای عالم بمتابعت وی در رقص اند
منکه تمامی عالم را بقوت ولایت نگاه میدارم و الا در بحالت وقتی روی داده است

نقل عبارت اقتباس الانوار در سماع حضرت غوث سبحانی

کہ کونین زیر و زبر گردد و ہمہ اشیا از عرش تا ثری از مقام خویش انتقال کردہ برقص در آیند
و ہمراہ این عارف کامل بگردند و فتنہ و غوغای عظیم در عالم واقع شود چون مجلس سماع
آخر شد ہر دو آفتاب عالمتاب در یک برج حجرہ خاص حضرت غوث اعظم سہ روز و شبہ
با یکدیگر صحبت خاص و محرمانہ داشتند و نسبت محبوبیت و شغلے کہ بہ امتیازیت وی این
نسبت حاصل می آید از سید عبدالقادر جیلانی رضی اللہ عنہ بخواجہ بزرگ رسید و شغل
سیر وجود و ہفت علم و سرپایہ چشتیہ از خواجہ بزرگ بآنحضرت رضی اللہ عنہ رسید و بعضے
میگویند کہ ترتیب خاص اسم اعظم کہ حضرت سید محی الدین ابو محمد عبدالقادر جیلانی را
رضی اللہ عنہ از رسول خدا سینہ بسینہ رسیدہ بود بخواجہ بزرگ تلقین فرمود و ترتیب
مخصوص اسم اعظم کہ حضرت خواجہ بزرگ را از رسول خدا سینہ بسینہ رسیدہ بود از وی
بحضرت غوث الاعظم رضی اللہ عنہ رسید انتہی این بود جواب شبہہ کہ معترض را از کلام
حضرت محبوب سبحانی رضی اللہ عنہ ناشی شدہ بود اشتباہ ثانی مزلۃ الاقدام دیگر برای
منکرین باب بست و سوم عوارف المعارف است کہ دران جمع حضرت شیخ شہاب الدین
سہروردی قدس سرہ العزیز القول فی السماع رداً و انکاراً نوشتہ اند نقل آن بخوف
اطناب گذاشتہ می آید جوابش ہمین قدر بس است کہ معترض پردہ غفلت از چشم
برداشتہ عنوان ہر باب را مطالعہ نماید کہ وی رضی اللہ عنہ درینباب رد و انکار از سماع
منکر و غنای مذموم و مذمت رقص و وجد زور و کذب میکند و اول ازانکہ باب بست و دوم
است فی القول فی السماع قبولاً و ایثاراً و دران بعد نقل آیات و احادیث و اقوال صحابہ
و فقہا کہ در باب اباحت سماع و غنا آمدہ است ہرچہ در حق منکر نوشتہ اند نقلش درینجا
لازم افتاد اما وجہ منع لا انکار فی السماع و ہو ان المنکر للسماع علی الاطلاق

من غير تفصيل لا يخلوا من احد امور ثلثة اما جاهل بالسنن والآثار واما مغتر بما ابتهج له من اعمال الاخيار واما جامد الطبع لا ذوق له فيصر على الانكار وكل واحد من هولاء الثلثة يقابل بما سوف يقبل اما الجاهل بالسنن والآثار فيعرف بما اسلفنا من حديث عايشة رضی اللہ عنہا والاخبار والآثار الواردة فی ذلك ونحركة بعض المتحركين بعرف رخصة رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم للحبشية فی الرقص ونظر عايشة اليهم مع رسول اللہ صلعم هذا اذا سلمت الحركة من المكاره التی ذكرناها وقد روی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لعلی رضی اللہ عنہ انت منی وانا منك فحجل وقال لجعفر اشبهت خلقی وخلقی فحجل وقال للزيد انت اخونا ومولانا فحجل وكان حجل جعفر فی قصة ابنة حمزة لما اختصموا فيها علی وجعفر وزيد واما المنكر المغرور بما ابتهج له من اعمال الاخيار فيقال له يقربك الی اللہ تعالی بالعبادة بنيتك ولا يشغل جوارحك بها ولا ينتقل قلبك ما كان لعمل جوارحك قدر فانما الاعمال بالنيات ولكل امرء ما نوی والنية نظرك الی ربك خوفا اورجاء فالسامع من الشعر بيتا يأخذ منه معنی يذكر الآخرة وربما فرحا وشوقا وحزنا وانكسارا وافتقارا كيف تقلب قلبه فی انواع ذلك فالمريد لو سمع صوت طاير طاب له ذلك الصوت وتفكر فی قدرة اللہ تعالی وتسوية حنجرة الطاير وسعة حلقه ومنشاء الصوت وتاديه الی الاسماع كان فی جميع ذلك الفكر مسبحا ومقدسا فاذا سمع صوت آدمی وحضره مثل ذلك الفكر وامتلاء باطنه ذكرا وفكرا كيف ينكر ذلك حكی بعض الصالحين قال كنت معتكفا فی جامع جدة علی البحر فرأيت يوما طايفة يقولون فی جانب منه شيئا فانكرت ذلك بقلبی وقلت فی بيت من بيوت اللہ تعالی

یقولون الشعر فرایت رسول الله صلعم فی المنام تلک اللیلة وهو جالس فی تلک الناحیة
والی جنبه ابوبکر اذا ابوبکر رضی الله عنه یقول شیئًا من القول والنبی علیه السلام یستمع
ویضع یده علی صدره الکریم کالواجد بذلک فقلت فی نفسی ما کان ینبغی لی ان
انکر علی اولئک الذین یستمعون وهذا رسول الله صلی الله علیه وسلم یستمع وابوبکر
الی جنبه یقول فالتفت الی رسول الله صلعم وهو یقول هذا احق بحق او حق من حق
وقال شیخنا بلی اذا کان الصوت من امرد تخشی بالنظر الیه الفتنة او من امراءة غیر
محرم وان وجد من الاذکار والافکار ما ذکرناه غیر مساعد لخوف الفتنة لا لاجل
الصوت ولکن یجعل سماع الصوت حریم الفتنة ولکل حرام حریم ینسحب علیه
حکم المنع لوجه المصلحة کالقبلة للشاب الصایم حیث جعلت حریم الحرام الوقاع وکالخلوة
بالاجنبیة وغیر ذلک فعلی هذا قد یقتضی المصلحة المنع من السماع اذا علم حال السامع
وما یؤدی به سماعه الیه فیجب المنع حریم الحرام هکذا وقد ینکر السماع جامد الطبع
عدیم الذوق فیقال له العنین لا یعلم لذة الوقاع والمکفوف لیس له بالجمال البارع
الاستمتاع وغیر المصاب لا یتکلم بالاسترجاع فما ینکر من محب یری باطنه
بالشوق والمحبة ویری الخناس روح الطیارة فی مضیق قفس النفس الامارة بالسوء
بما یوحیه لنسیم الانس الاوطان ویلوح له طوالع جنود العرفان وهو لوجود النفس فی
دار الغربة یتجرع کاس الهجران یاءن وتحت اعباء المجاهدة فلا یروح عنه نسائم
المشاهدة وکلما قطع منازل النفس بکثرة الاعمال لا یقرب من کعبة الوصال
ولا یکشف له السبل من الجمال فیستروح تنفس الصعداء ویتألم بالالم من شدة
البرحاء ویقول مخاطبا للنفس والشیطان وهما الغاران شعر

ایا جبلی نعمان بالله خلیا	نسیم الصبا یخلص الی نسیمها	فان الصبا ریح اذا ما تنسمت
علی قلب محزون تجلت همومها	اجد بردها او تشف منی حرارة	علی کبد لم یبق الا صمیمها
الا ان اوجاعی بقلبی مقیمة	واقبل داء العاشقین قدیمها	لعل المنکر یقول هل المحبة

الا امتثال الامر وهل یعرف غیر هذا وهل هنالک الا الخوف من الله تعالی وینکر المحبة الخالصة التی تختص بالعلماء الراسخین والابدال المقربین ولما تقرر فی فهم القاصر ان المحبة یقتضی مثالاً وخیالاً واجناساً واشکالاً ینکر محبة القوم ولا یسلم ان القوم یلفون ریب الایمان الی اتم من المحسوس وجادوا من فرط الکشف والعیان بالارواح والنفوس انتهی ومینویسد شیخ رضی الله عنه درین باب فوایدی که اگر احصای آن کرده شود کلام بطوالت می کشد لاجرم براینقدر اکتفا نموده بعض فواید باب بست چهارم درخاتمه ترقیم خواهد یافت انشاء الله تعالی **انتباه ثالث**

علی هذا القیاس بعضی مردم حجت میکنند که از سلطان المشایخ محبوب الهی حضرت نظام الدین اولیا قدس سره العزیز درفواید الفواد حرمت غنا ومزامیر منقول است جوابش اینکه درکتاب مذکور از حضرت شیخ المشایخ چندجا ذکر مسئله سماع وغنا منقول شده است وهرجا جواب بمقتضای حال سایل داده اند یعنی هرکه درسوال تفصیل کرده جواب مفصل یافته وهرکه باجمال سوال کرد وراه خصومت وتعصب پیمود آن طبیب حاذق وپیر مخبر صادق بنا براصلاح قلب فاسد سایل شرایط مزید تقوی امری داشته بمقتضای حال سایل از بدعت ومزامیر مجرد ممانعت نموده اعلام ساخته اند وچنانکه دیگر صوفیه کرام شرایط سماع بیان کرده اند مطابق آن حضرت ایشان نیز فرموده اند بلکه از کلام ایشان یکسان بودن مزامیر وغیر مزامیر برای صاحب ذوق واهل درد وشوق

۱۶۹ [illegible] سلطان المشایخ حضرت نظام الدین اولیا قدس سره [illegible]

سماع ورقص در مسجد از بعضے مشائخ عظام ہمچو حضرت شیخ فریدالدین علی نبینا وعلیہ السلام
ثابت و متحقق میشود و دو سہ مقام کتاب مذکور نقل کردہ می آید ہر کہ عاقل و منصف است
غور نمودہ خواہد دریافت کہ در کلام مذکور چیزی خلاف تفصیل مرقوم الصدر نیست
ومطابق مدعای ماست در دیباچہ سوم بوقایع دوم صفر مینویسد شخصی بیامد و
حکایت بدعتی تقریر کرد کہ ہم اکنون در فلان موضع از یاران شما جماعتی کردہ اند و
مزامیر درمیان بود خواجہ ذکرا اللہ بالخیر ازین معنی حکایت پسندیدہ فرمود کہ من منع
کردم کہ مزامیر و محرمات نباشد ہرچہ کردند نکو نکردند درین باب بسیار غلو میفرمود
تا بغایتے کہ گفت اگر امامی در نماز باشد و جماعتی در عقب او مقتدی دران جماعت
عورات ہم باشند پس اگر امام را سہو افتد از مردان کہ اقتدا کردہ باشند یکے تسبیح
اعلام دہد بگوید سبحان اللہ و اگر نگوید و زنے بران خطا واقف شود او امام را چگونہ
آگاہاند سبحان اللہ نگوید تا آواز نشنوند پس چہ کند بر دست نزند و لیکن کف دست
نزند کہ آن بلہو میماند پشت دست زند الغرض تا این غایت از ملاہی و امثال آن
پرہیز آمدہ است پس در سماع بطریق اولے کہ ازین باب نباشد یعنی در منع دستک
چندین احتیاط آمدہ است در منع مزامیر بطریق اولے بعد ازان فرمود کہ اگر یکے از
مقامی بیفتد باری در شرع افتد مبادا اگر از شرع بیرون افتد پس چہ ماند بعد ازان
فرمود کہ سماع مشائخ کبار شنیدہ اند و آنانکہ اہل انکار اند و نیز آنکس کہ صاحب
ذوق است و درد دردی ہست بیک بیت کہ از گویندہ بشنود و او را رقتی پیدا آید
اگر مزامیر درمیان باشد و یا نباشد اما آنکہ از عالم ذوق خبر ندارد اگر پیش او گویندگان
باشند و از ہر جنس مزامیر باشد چہ سود دارد چون او از اہل درد نیست پس معلوم شد

که این کار تعلق بدرد دارد نه بزاهد و غیر آن بعد ازان فرمود که مردم را همه روز حضور کجا میسر است اگر در روزی وقتی خوش دریافت اوقات تفرقه آن روز در پناه آن وقت باشد و اگر در جمعی شخصی صاحب ذوق و صاحب نعمت باشد و جمله اشخاص در پناه آن شخص بعد ازان فرمود که در ایام ماضی قاضی بود در اجودهن دایم با خدمت شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز منازعت نمودی تا وقتی از غایت خصومت در ملتان رفت با صدور و ائمه گفت که کجا روا باشد که یکی در مسجد نشیند و آنجا سماع فرماید و گاه گاه رقص هم باشد ایشان گفتند اینکه تو میگویی بگو که واقعه کیست و این را که میکند گفت شیخ فرید الدین قدس الله سره العزیز ایشان گفتند با او هیچ نتوانیم گفت بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من هر بار که سماع و هر صفت از گویندگان در سماع شنیده ام الی یومنا بحق خرقه شیخ که آنهمه را بر اوصاف شیخ حمل کرده ام تا وقتی در حالت حیات شیخ قدس الله سره العزیز در جمعی بودم گوینده این بیت میگفت شعر

مخدوم بدین صفت مبادا | کز چشم بدت رسد گزندی

مرا اخلاق پسندیده و اوصاف شیخ و کمال بزرگی و غایت فضل و لطافت ایشان یاد آمد چنان رقت درگرفت که در صفت نباید قوال خواست تا ابیات دیگر گوید من همین گویانیدم خواجه ذکره الله بالخیر چون بدین حرف رسید در گریه شد فرمود که بعد ازان خبر بیامد که ایشان رحلت فرمودند بعد ازان در تحمیل و تاویل این معنی حکایت فرمود که فردا قیامت یکی را فرمان در رسد که تو در دنیا سماع شنیده گوید شنیده ام فرمان رسد که هر بیتی که می شنیدی آنرا بر اوصاف ما حمل میکردی گوید آری فرمان رسد

که آن اوصاف حادث بر قدیم چگونه روا باشد گوید خداوند از غایت
محبت می کردم فرمان رسد که چون از محبت میکردی بر تو رحمت کردیم
انتهی بمقام دیگر می نویسند یعنی سخنے در سماع افتاد یکے از حاضران گفت
که مگر درین وقت حکم شده است که خدمت مخدوم را هر وقت که باید سماع
بشنود او را حلال است خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چیزی که حرام است بحکم کسی حلال
نشود و چیزیکه حلال است بحکم کسے حرام نشود آمدیم در مسئله مختلف مثلاً همین حکم سماع
امام شافعی رحمة الله علیه سماع را مباح میدارد با دف و چغانه بر خلاف علماء ما اکنون
درین اختلاف بر هرچه حاکم حکم کند همان باشد یکے از حاضران گفت که درین روزها
بعضے از درویشان آستانه دار در مجمعی که چنگ و رباب و مزامیر بود رقصها کرده اند
خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که نیکو نکرده اند و آنچه نامشروع است ناپسندیده است
بعد ازان یکے گفت که چون آن طایفه ازان مقام بیرون آمدند با ایشان گفتند که
شما چه کردید دران مجلس مزامیر بود سماع چگونه شنیدید و رقص کردید ایشان جواب
دادند که ما چنان مستغرق سماع بوده ایم که ندانستم که اینجا مزامیر هست یا نه
خواجه ذکره الله بالخیر چون آن سخن بشنید فرمود که این جواب هم چیزی نیست آن سخن
در همه معصیتها باید بنشست درین میان بنده عرضداشت کرد که صاحب مرصاد در نسخه
نظمے نوشته است و این هر دو مصراع عرض افتاده

گفتی که بنزد من حرامست سماع	گر بر تو حرامست حرامست بادا

خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری آن گاه این رباعی را تمام بر زبان مبارک راندند رباعی

دنیا طلبا جهان بکامت بادا	وان جیفه مردار بدامت بادا	گفتی که بنزد من حرامست سماع

ف ۱۹۱ [illegible]

اگر بر تو حرامست حرامت بادا | باز بنده عرضداشت کرد اگر علماء درین باب بحث کنند در
نفی سماع سخنی گویند نیکو می آید اما آنکه در جامه فقر باشد او چگونه نفی کند و اگر هم نزدیک
او حرام باشد آن قدر کند که خود نشنود اما با دیگران خصومت نکند که بشنود خصومت
صفت درویشان نیست خواجه ذکره الله بالخیر تبسم کرد و ملایم اینمعنے حکایت فرمود
که چندین علماء هستند و چیزے می گویند و یکے نادانسته عربده میکنند انتهی دیگر هر جا که
در کلام علما و عرفا ذکر حرمت یا مذمت غنا و سماع یافته شود آنرا بر صور خاص موافق
کلیات سابق الذکر محمول باید کرد لهذا نقل دیگر ضرور ندانسته باب سوم اختتام یافت
الحمد لله علی التوفیق خاتمه در آثار و فواید سماع و شرایط و آداب آن و آن مشتمل است
بر تذکرات اربعه تذکره اولی در آثار و فواید سماع که در نفس مستمع پدید می آید و موجب
تغیر حال وی میگردد بدانکه سماع سبب اصلاح طبع و موجب جمعیت حال سامع
است و جنبش آنکه آدمی را نفسے است و هواے و عقلی و روحی و هر یکے را ازین
چهار غذاے باید و هر چه با دمی میرسد ازان بیرون نیست که غذای یکے ازین چهار
باشد و هرگاه غذای یکے میسر آید حال دیگران بوحشت انجامد و در عالم وجود
پریشانی پیدا شود اما چون نغمتے برسد که هر چهار را دران نصیبے باشد و هر یک غذای
خود ازان بردارند دران حال خصومت از میان برخیزد و هر یک بغذای خود مشغول
گردند و با یکدیگر توافق سازند و اینچنین حال سماع دست می دهد زیراکه چون سخن با آواز
خوش شنونده آید هر یک ازین چهار محظوظ می شوند اولا نفس در راستی و درستی و کجی صوت
نظم و نثر و صنایع و بدایع آن شخص محظوظ میگردد و هوا در استقامت و انحراف اصول
موسیقی و ترتیب و تنسیق نغمات مایل شود و عقل با اصل معانی و لطافت سخن ملتفت گردد

تذکره اولی در آثار و فوائد سماع که در نفس مستمع پدید می آید

ور روح باواز خوش که اشارت آنست از عالم ارواح میل کند و از استماع هر یک بغناے
خود لذت و جمعیت و ذوق و شوق حاصل آید که در هیچ نغمتے از نغمای آلی میسر نباشد لهذا
گفته اند که سماع وارد حق است و تنزکیه جسد از هزل و لهو و هیچ حال طبع مبتدی قابل
حدیث حق نباشد مگر بود و اینغمه ربانی مرطبع را اثری باشد بجذبت و قهر چنانچه گروهی
اندر سماع بیهوش شوند و گروهی هلاک گردند و هیچکس نباشد که طبع او از حد اعتدال
بیرون نشود و این دعوی محتاج دلیل و برهان نیست بل امر وجدانی است هر ذیروح
که صحت عقل و سلامت حواس میدارد آنرا ادراک میکند هر که ازین لذت محروم
است بداند که طبع او جامد و عقل و روح وی علیل است و او را بهره از آن نغمات
نداده اند

	براحوال آنکس بباید گریست	

چنانچه مولوی معنوی قدس سره باین معنی اشارت می فرماید

مومنان گویند که آثار بهشت ۔ نغز گردانید هر آواز زشت ۔ ما همه اجزاے آدم بوده ایم
در بهشت آن لحنها بشنوده ایم ۔ گرچه بر ما ریخت آب و گل شکے ۔ یاد ما آید از انها اندکے
ناله سرنای و تهدید دهل ۔ اندکے مانند بدان ناقوس کل ۔ نشنود آن نغمه را خود گوش حس
گر شود گوش حس باشد تجسس ۔ پس حکیمان گفته اند این لحنها ۔ از دوار چرخ بگرفتیم ما
بانگ گردشهای چرخ است آنکه خلق ۔ می سرایندش بطنبور و بحلق ۔ پس غذاے عاشقان باشد سماع
که درو باشد خیال اجتماع ۔ قوتے گیرد خیالات ضمیر ۔ بلکه صورت گیرد آن بانگ صفیر

چون خاصیت مطلق سماع دریافت گردید اکنون باید دانست که سماع محرک آن معنی
بود که در دل سامع باشد چنانچه تایب هر چه شنود او را بدو حسرت و ندامت بود و مشتاق را

مایه شوق وحیت ومعوق تا تاکید یقین محب را باعث انقطاع علایق و بے لوا از آساس نومیدی
ازخلایق ومهجور را در مهاجرت وواصل را لذت مواصلت وگفته اند که مثال سماع
چون آفتاب باشد که بر هر چیزی می تابد اما هر چیز را بمقدار مرتبه وی ازان ذوق ومسرت
باشد یکی را می سوزد ویکی را می فروزد ویکی را می نوازد ویکے را می گدازد پس آثار سماع
بقدر اختلاف طبایع وتفاوت استعداد مستمعان مختلف ومتفاوت می باشد و
هرچند مراتب مستمعان بسیار اند لیکن بمقتضیات غلبه نفس وهوا وعقل وروح از چهار
نوع بیرون نیستند یکی آنکه صرف بشنیدن آواز خوش محظوظ شوند از گلوی انسان
باشد آن آواز خواه نغمه آلات وساز ومسموع بصوت حسن عام است ازانکه مهمل باشد
یا موضوع یا موزون وقطع نظر ازانکه مسموع مذکور مفهوم گردد یا نگردد واین ادنے تاثیر
سماع است زیراکه درینقدر اثر هر ذی روح شریک انسان است حتی که گاو وشیر
ومار ومور نیز وانیعنی بجهت مناسبتے است که عالم ارواح را با عالم حسن وجمال در
ازل افتاده است دوم آنکه طبع بالحان ونغمات موزونه بوزن موسیقی مناسب
باشد انچنین مستمع صرف از نسبت تالیفی اصوات که فیمابین سُر وتال وسم می باشد
متلذذ می شود برابر است که ادائے آن نسبت با آواز خوش باشد یا نا خوش از انسان
باشد یا از چوب وتار وغیره آلات وقطع نظر ازانکه مسموع مذکور با معنے باشد یا بے معنے
ومضمونش مفهوم گردد یا نگردد مستمعان هر دو قسم مذکور صرف از حسن آواز وحسن ادائے
آن بوضع موسیقی حظ می بردارند مساوی است در دل آنها معنی از عشق مجازی
یا حقیقی باشد یا نباشد سوم آنکه در قلب سامع نسبت عشقیه باشد ومقصود او از
سماع فهم مسموع وانطباق مضمونش بر مراد خویش بود وچون اهم مراتب در سماع فهم مسموع است

ومراتب فہم متفاوت لہذا نوع سوم مذکور منقسم میگردد بدو قسم قسم اول سماع عوام است
وآن اینکہ ہرچہ بشنوند وبفہمند آنرا منطبق سازند بصورت مطلوب خود کہ از جنس مخلوق
است مثلاً اگر ذکر خال وخط وزلف وابرو بشنوند آنرا بمعشوق مجازی خود معین یا
یا غیر معین فرود آرند واگر ذکر ساقی ومی ومیخانہ بشنوند از ان معنی ظاہری آن مراد گیرند
اگرچہ این قسم مذموم ترین اقسام سماع است اما در عشق مجازی نیز آتش سماع
بتدریج سوز وگدازی پیدا میکند وطبع عاشق مجازی را آمادہ قبول عشق حقیقی میگرداند
قسم دوم سماع خواص است وآن نیز منقسم میگردد بدو قسم یکی سماع مبتدیان است و
آن اینکہ بعد فہم مضمون مسموع را بر احوال خویشتن فرود آرند ونسبت عشقیہ کہ با
خدای سبحانہ دارند آتش شوق الٰہی را در دل آنہا بجنبانند وہر مرید لامحالہ مرادی
دارد واورا در طریق سلوک حالی وواردی در پیش است چون سالک مذکور
بشنود وبفہمد کہ مسموع مشتمل است بر چیزی کہ مناسب حال اوست البتہ سماع در معاملہ
وی خواہد افزود واورا از جا خواہد بود مثلاً سالک طالب لقاست یا مبتلای ولا
در شوق وصل است یا در سوز ہجر ومسموع مشتمل است بر ذکر عتاب یا خطاب بر قبول
یا رد بر وصل یا ہجر بر قرب یا بعد بر اقرار یا انکار وغیر ذلک من المضامین المناسبۃ
لحالہ پس ضرور است کہ وی مضمون مسموع را بر حسب مراد خویش فرود آرد واز ان
محظوظ گردد قسم دوم سماع منتہیان است وآن اینکہ سامع طے کردہ باشد ہمہ مقامات
وحالات مبتدیان را وفارغ شدہ باشد فہم او از ما سوی اللہ وبعد فنای نفس و
انعدام معاملات نفسی مستغرق شدہ باشد بمشاہدہ حق حالت این قسم مستمع مشابہ
است بحالت زنان کہ در مشاہدہ جمال یوسف علی نبینا وعلیہ السلام مبہوت ومستغرق الحواس شدند

ذکر اقسام سماع نسبت متعینین قسم اول سماع عوام

قسم دوم سماع مبتدیان

سماع منتہیان

و در راندن کار دبر دست و تسبیح فرق نکردند این گروه چه شنوند از حق شنوند و بحق شنوند فبشر عبادی الذین یستمعون القول فیتبعون احسنه اولئک الذین هدیهم الله و اولئک هم اولوا الالباب در شان ایشان است ایضاح چون دانستی که اهم در سماع فهم مسموع است و فرود آوردن سامع مسموع را بر حالات خود موقوف است بر آنکه مستمع بمعنی و مراد اصلی الفاظیکه بیشتر در کلام نظم و نثر سرائیده می شوند آگاه باشد زیراکه اکثر الفاظ که در اشعار و دوهره و کبت و خیال و ٹپه و هولی و ٹهمری وغیره مستعمل اند مصداق ظاهری آن در معشوق حقیقی یافته نمی شود مثلاً زلف و خال و خد و رخسار و لب و دندان و چشم و گوش و دست و پا و سر و گردن و سرین و میان و ناز و کرشمه و سحر و جادو و مخصوصات معشوقان مجازی و شراب و کباب و می و میخانه و ساقی و پیمانه و ساغر و مینا و صنم و بتخانه وغیره یافته نمیشود مگر در عیش دنیاوی و نزد اصحاب شریعت شرط مسموع آنست که تاویل پذیر باشد بمجامل مباحه و در پیشگاه ارباب طریقت نیز التفات بچیزیکه از معشوق حقیقی تعلق ندارد گناه و بزه کاری است و درین شک نیست که هزارها اولیا و صدیقین در سماع همین اقوال و اشعار که مشتمل بر الفاظ مذکوره می باشد جان داده اند و حظی وافر و نصیبی متکاثر یافته اند پس معلوم شد که نزد این گروه حق پژوه هریک را از الفاظ ظاهری در معنی مرادی دیگر است که بذکر هریک ازان بمعشوق حقیقی پی می برند و از نخل مراد معنوی بر میخورند

وحدت را با تو نسبتی است درست		بر در هر که رفت بر در تست	

اگر اندیشه اطناب کلام زنجیر پای قلم نبودی محامل و معانی جمیع الفاظ مستعمله شعرای عرب و عجم می نوشتمی اما چون بیشتر مردم را می بینم که شایق غنا هستند و در مجالس صوفیه

حاضر میشوند و طبع ہم سلیم میدارند معہذا بجهت ناواقفیت بہ اصطلاحات صوفیہ فہم مسموع
کردن نمیتوانند و از حظ آن صحبت محروم میباشند و بحقیقت کار نارسیده مصدر
اشکال و اعتراض میشوند لہذا حسبۃً للہ و استرضاء لعشاق اللہ واجب افتاد کہ بعض
مصطلحات صوفیہ کرام کہ در کلام مسموع بیشتر مستعمل اند درینمقام ثبت کرده آید و بخصوص
بنقل لطیفہ ہیجدہم از لطایف اشرفی کہ از ملفوظ شریف مقتدای انام و پیشوای
مشایخ عظام شیخ الاسلام و المسلمین وارث الانبیا و المرسلین حافظ الشریعہ
حامی الملۃ جامع الطریقہ و الحقیقہ سیدنا و سندنا و مولانا العارف باسرار الربانی
حضرت سید اشرف جہانگیر السمنانی قدس سره السامی مشہور است اکتفا میکنم و از
برکت انفاس وی رضی اللہ عنہ و یمن ہمت جمیع خواجگان چشت اہل بہشت علی نبینا
و علیہم السلام اجمعین توقع آن دارم کہ مستمعان را بسماع ما ہو المذکور فہم ما بقی
عن المذکور ہم نصیب گردد لطیفہ ہیجدہم در بیان معانی زلف و خال و
امثال او قال الاشرف اسرار المشایخ در اسرار اشعار الشعر اء احد اقرباء حضرت
قدوۃ الکبرا میفرمودند چون بصالحیہ دمشق بشرف ملازمت حضرت شیخ کبیر الدین
ابن فخر الدین العراقی مشرف شدیم و بانواع فواید عارفانہ و اصناف موائد محققانہ
بہره مند گشتیم دیدیم بعضی از اصحاب را کہ دیوان حضرت مولوی درس می گفتند تطبیق
اصطلاح صوفیہ بخلاف معانی متعارف کہ بخد و خال عروس معنی آراستہ اند و غنج و دلال
بزیور مقال پیراستہ و موجب اختفای غرایب اسرار و سبب انطوای عجایب اثمار
درصورت الفاظ شعر آنست کہ اکابر روزگار از غایت نفاست اسرار و امافرنا مدار
از نہایت غرابت اطوار غیرت برده اند کہ چشم ہر نامحرمی بر رخساره حالات ایشان

ونظر بہر نافہمی بر عذارہ واردات شان افتد پس اولے آنست کہ عرایس معانی در حجلہ الفاظ مصطلح جلوہ گر بود واجرای آن نمودہ کہ نفایس وجدانی در درج عبارات نشرح دیدہ گردد مثنوی

درون حجلہ الفاظ رنگین	فراز منصۂ اشعار شیرین
بجلہ در عروس معنوی خویش	در آرندش نہ از بیگانہ ی خویش

ازان روی معانی خاص رابعبارت خدوخال وکشف عیانی اختصاص را باشارت غنج ودلال بر آوردہ اند تا عام ازو بہرہ مند نگردد شروع تطبیق نقات شعرا بر وفق عبارات فضلا کردہ شد تا طالب صادق بموقف مقصد بسعیت برسد بالنبی واٰلہ الامجاد الف کلیسا عالم حیوانی را گویند چلیپا عالم طبایع را گویند ترسا معانی حقایق را گویند وقتیکہ دقیق وقیق باشد لقا لو سشوق است چنانکہ عاشق را یقین حاصل گردد کہ اوست وفا عنایت ازلی را گویند بے واسطہ عمل خیر واجتناب از شر جفا پوشانیدن دل سالک را گویند از معارف ومشاہدات شب یلدا نہایت الوان را گویند کہ سواد اعظم است نما عشرت یا فتن را گویند چشم شہلا ظاہر کردن احوال وکرامات وعلو مرتبہ سالک است وغیرا ورا منع وشہرت ازین مقام نیز دواین اند مکر واستدراج خالی کم باشد ب محب صاحب محبت را گویند عام تر از انکہ طلب مقارن آن باشد یا نہ محبوب حق تعالی را گویند وقتیکہ مستغنی از دوستی داند او را مطلقا بے قیدی طلب جستن حق را گویند اعم از انکہ دوست دارند یا نہ بیشتر از عبدیت ومعبودیت بود طالب جویندہ حق است از راہ عبودیت ومحبت کمال نہ از روی دوستی مطلوب حق است وقتیکہ جویندہ عام تر از ان باشد کہ بدوستی منسوب بود قریب استدراج

حروف الالف

حروف الباء

آلهی را گویند حجاب مانعی باشد که عاشق را از معشوق باز دارد بنوعی از انواع از جهت
عاشق نقاب مانعی باشد که عاشق را از معشوق باز دارد بحکم ارادت معشوق طرب
انس با حقتعالے و سرور دل دران شراب غلبات عشق بود با وجود اعمالی که مستوجب
ملامت باشد واین اهل کمال را بود که اخص اند در نهایت سلوک مست خواب
استغراق بود و نظر داشتن بر استغراق خود کباب پرورش دلست در تجلیات شب
عالم غیب بود قبل عالم جبروت واین عالم خطی است ممتد میان وجود و عدم قبل
میان خلق و امر قبل میان عالم ربوبیت و عبودیت مطرب آگاهنده بود لب
کلام را گویند غبغب اقتران ملاحظه و لذت علم بود شباب سرعت سیر بود بشیوه
از معرفت دقایق مقامات واین هرچه بحکم جذبه وچه بحکم سلوک در اعمال و ریاضات
و تصفیه پاک بود سخن خواب اشارت واضح در ماده و غیر ماده خواب فنای اختیاری
بود دوست محبت دوستی بود بے سببی و علاقه و بے محرک بحق سبحانه و تعالی ملاحت
بے نهایتے کمالات آلهی بود که هیچ کس بنهایت آن نرسد تا سلطنش شود ظرافت ظهور
انوار است از حضرت آلهی در ماده شوخی کثرت التفات بود غارت جذبه آلهی بود دوست
شیوه محبت آلهی بود قامت سزاوار پرستش بود که بجز حق را این سزاوار نیست
چشم مست ستر کردن آلهی بود بر تقصیر و خورده که از سالک در وجود آید و خبر او
چنانکه هیچکس را اطلاع نیفتد و آن عفو بود عشرت لذت است با حق سبحانه و شعور
آگاهی از لذت خرابات خرابی بود بت مقصود و مطلوب بود عبادت اجتهاد سالک
بود زکوت ترک و ایثار بود و تصفیه هم طامات معارف بود دست صفت قدرت
بود انگشت صفت احاطت بود سبابت هیئت عالم آلهیت صفت ربوبیت صفت الهم بود

کہ از سبب معشوق بعاشق رسد اختیاری و غیر اختیاری راحت وجود امری بود کہ
موافق ارادت دل باشد رویت عدم قدرت از ادای عبودیت بسراے
آنحضرت سعادت خواندن ازلی شقاوت راندن ازلی غیبت مقام ثنینیت بود
حج حج سلوک الی اللہ بود تاراج سبب اختیار سالک در جمیع احوال و اعمال
ظاہری و باطنی رنج وجود امری را گویند قدح وقت را گویند صلح قبول اعمال
و عبادت و وسایط قرب صبح طلوع وقت و احوال بود کہ برخلاف ارادت دل بود
تلخ تجلیات محض را گویند تلخ محل لذات زنان تلخ امری را گویند کہ
موافق طبع سالک نباشد سبب تلخ علم لذات از مشاہدہ چاہ تلخ مشکلات اسرار
مشاہدہ دال ساعد صفت قدرت و قوت را گویند قد استوای الٰہی بود حالتے
باشد کہ بعد از فراق ظاہر گردد و باعث طلب بود فریاد ذکر جہر را گویند در حالتے بود
کہ از حیثیت طاری شود کہ طاقت حمل آن نہ بود محب را شاہد تجلی حق باشد عید
تہ ہم ہیچ را گویند تہ اعراض از زیادتی و فضولی بود بامداد مقام گشتن موہومات را
گویند راہ مہر میل باصل خود است با وجود علم و آگاہی از یافت لذت و دریافت
مقصد سر جذبہ الٰہی بود کہ گاہ سلوک بر و مقدم بود با عکس مکر غرور دادن معشوقست
عاشق را گاہ بطریق لطف و موافقت و گاہ بطریق قہر و مخالفت جور باز داشتن
سالک بود از عروج امر ارادت الٰہی سالک جاری داشتن است بر سالک تکبر
بے نیازی است از اعمال سالک را شہر جو و مطلق بود در طاعت بود یار صفت الٰہی را گویند
کہ ضروریست کافہ موجودات را ہیچ اسم موافق تر ازین نیست سالک را چہ کلمۂ توحید
برین اسم وا ایست غم گسار صفت رحمانی بود کہ شمولی و عمومی دارد غم خوار صفت

صفت رحیمی حق بود که خصوصیت دارد دلدار صفت باسطی را گویند سرور و محبت در دل
دلبر صفت قابضی بود بانده و محنت در دل سیر صفت ارادت آلهی بود دور
ہدایت سلوک بود خمار رجعت از مقام وصول بقہر نہ بطریق انقطاع شب قدر بقاء
سالک بود در عین استهلاک بود حقیقتا لی کفر تاریکی عالم و تفرقہ بود دیر عالم انسانی کافر
صاحب اعمال تاثیر مقام خمور بہار مقام علم گلزار مقام کشف اسرار مطلقاً بہرچہ اطلاق کنند
بآن اضافت کرده باشد و بآن بار خوانند ابر حجابی که سبب وصول بود و حصول شهود بواسطہ
اجتهاد که بنمایند جویبار مجاری عبودیت بود نالہ زار حسن محب نالہ زیر الطاف محبوب محب را گویند
گوهر سخن اشارت واضح باشد سخن چون گوهر اشارت در که کنار دریافت اسرار و دوام بود حضور مقام وحدت
بود شہر انسانیت را گویند قطار عبارت نوعیہ اوست زر ریاضت بود گوهر معانی صفات
را گویند صبر قہر و مجبوری بود تقدیر آلہی کبر تسلط صفات قہر را گویند بر عاشق زنار
قوت دادن معشوقست عاشق را از ترکتاز جذبہ آلہی وقتیکہ سلوک مقدم باشد
و بر ہمت و مجاہدہ بسیار کاری کشاده نشود ناگاه جذبہ در رسد و کردار او را قبول کند و باقی
احوال او تمام کند بمقصد رساند ناز قوت واردات معشوقست عاشق را روز تابان
انوار نور و ز مقام تفرقہ نماز مطاوعت خط سبز عالم برزخ مجلس آثار و اوقات
حضور حق باشد ناقوس یاد کردن و ذکر مقام تفرقہ بود نرگس نتیجہ علم را گویند که در
دل پیدا شود چشم نرگس ستر احوال و کمالات علو مرتبہ سالک چنان خود که مردم
او را دانند که ولی است ولی او خود نداند که ولی ست و ولایت خود را داند لیکن او را
ندانند و این دو قدم از یک جنبش بود دستک عیش و دوام حضور است و فراغت آن تمامی
قلاش معاشر و مباشر اعمال است چنانکہ اقتضائے احوال است او باش ک

بہم ثواب است ہم از معصیت ہم از عبادت در غلبہ محبت دوش صفت کبریاء حق را گویند
در عالم ازل و محل تکثیر اسماء بنا گوش دقیق را گویند ع شمع نور اللہ بود سماع مجلس را گویند
قطع ترک الم ف لطف پرورش دادن عاشق را گویند زلف غیبت ہویت را
گویند تاب زلف اسرار الٰہی بود پیچ زلف اشکال الٰہی بود ز ف طلب معشوق
مر عاشق را گویند علف شہوات نفس است و ہرچہ دران نفس را حظی بود ق عشق
محبت مفرط را گویند معشوق حق تعالی بود وقتیکہ طالب بجد تمام بجوید از انجہت کہ مستحق
دوستی است من جمیع الوجوہ عاشق جوینده حق را گویند شوق انزعاج و طلب حق بعد از انکہ یافت
و باز در زمان فقدان بشرط آنکہ اگر دریابد معشوق را انزعاج ساکن شود و لیکن عشق
ہمچنان باشد باقی از دوام یافت نقصان نہ پذیرد بلکہ زیادہ شود در عشق اشتیاق
کمال انزعاج در میل کلی و طلب تمام و عشق مدام بطریق یافت و نایافت یکسان بود
فراق غیبت را گویند فرق صفت حیات را گویند ک شنک احکام طوالع
و لوامع انوار است از حضرت اللہ در مادہ شوخی جنگ امتحانات الٰہی را گویند بانواع بلاہای
ظاہری و باطنی میان باریک حجاب وجود سالک وقتیکہ حجاب دیگر نماندہ باشد ل میل
رجوع بود باصل خود بے شعور و آگاہی از اصل و مقصد ہمچون رجوع طبیعی جمادات طبایع از
کہ بے اختیار مایل اند اصل راو ہمچو رجوع عناصر باصل خود اعمال متابعت او امر است
نیل دوستی حق بود با وجود طلب وجد تمام جمال ظاہر کردن کمالات معشوق است
جہت زیادت رغبت و طلب جلال ظاہر کردن بزرگی معشوق است از جہت استغنا
از عاشق و نفی غرور عاشق و اثبات بیچارگی او و بزرگی معشوق شکل وجود حق تعالی را گویند
شمایل امتزاج جمالیات و جلالیات و سرعت روا کردن عقل عالم تمیز را گویند وصال مقام

وحدت را گویند مع الله سرّا و جهرًا کاہل بطی السیر بود و این گاہ باشد کہ بسبب دانستن
طریق باشد سالک را و کمال سالک باشد و اینچنین سیر اکمل سیر ہای بود کہ رجعت محتاج
نبود و گاہ باشد کہ بسبب تقصیر سالک بود محل جای آرام و تکلیف بود نقل کشف معانی
و اسرار را گویند سیل غلبہ احوال ولی را گویند کہ فرح و ترح باشد کل نتیجہ عمل را گویند
لب لعل بطون کلام را گویند قم فہم آلت دریافتن را گویند رام محل تجلیات کہ از
عالمیان پوشیدہ بود حاکم اوامر شرع کہ بر سالک جاری دارند تظلم استعانت بنسبت بود
بحضرت الٰہی از شیطان و نفس اماره از تقصیر خود نسیم باد با د آورد عنایت بود
بام محل تجلیات را گویند چشم صفت بصیری را گویند شراب خام عیش ممزوج را گویند
جام احوال بود اسلام متابعت دین بود و اعمال متابعت و ام مقادیر بی اختیاری
را گویند سلام درود صحبت بود پیام اوامر و نواہی کہ خلایق بآن امتثال نمایند غم
بند و اندوه و محنت و طلب معشوق را گویند سیم تصفیہ ظاہری و باطنی بود خم قفل
بود خشم ظہور صفات قہری را گویند بجود سہم پرورش سالک توان کمین
تسلط صفات قہری بود تا ختن القان ایتان الٰہی بود آستان اعمال عبادت
بود مہربان صفت ربوبیت را گویند جانان صفت قیومی کہ جملہ موجودات قیام
بدو دارد اگر آن رابطہ بموجودات پیوستہ نشود قیام عالم ممکن نبود دین اعتقاد
را گویند کہ از مقام تفرقہ سر بر زند بیابان وقایع طریق را گویند فروختن
ترک تدبیر و اجتہاد بود گرو کردن تسلیم وجود است بحکم مقادیر و ترک تدبیر اجتہاد بذل
کردن عدول بود از چیزی بچیزی و غرضی باغراضہ در باختن محو کردن احوال ما ہنیہ از نظر باطن
ترک کردن قطع اعمال از ہر چیزی خاستن قصد و عزیمت بود نشستن سکینہ بود

حرف المیم

حرف النون

رفتن عروج بود از عالم سفلوی بعلوی آمدن رجعت بود بعالم بشریه از عالم ارواح
یا از استغراق وسکر درون عالم ملکوت بود برون عالم ملک تابستان مقام معرفت بود
زمستان مقام کشف بود بستان محل کشادگی ای صفت بساطت عام تر ازانکه
مخصوص بود ریحان نوری بود که از غایت تصفیه وریاضت حصول شده بود باران
نزول رحمت بود آب روان فرح دل بود پاچی کوفتن تواجد دست زدن محافظه
ومراقبه اوقات بود چهره گلگون تجلیات که در غیر ماده بود در خواب ویا بیداری یا بعالم
بیخودی لب شکرین کلام منزل که انبیارا بواسطه ملک واولیارا بواسطه تصفیه باشد
لب شیرین کلام بواسطه بشرط ادراک وشعور دهان صفت متکلمی بود دهان شیرین
صفت متکلمی بطریق تقدیس خارج از فهم ووهم انسانی سخن اشارت وانتباه آلهی بود
سخن شیرین مطلقات آلهی بود انبیارا بواسطه وحی واولیارا بواسطه الهام ودر سخن
مکاشفات واسرار واشارات آلهی در ماده وغیر ماده محسوس ومعقول گوهر سخن اشارت واضح
را گویند در ماده وغیر ماده معقول ومحسوس زبان اسرار آلهی بود زبان شیرین امری
را گویند که موافق تقدیر باشد میان سابقه که درمیان طالب ومطلوب مانده باشد از مقام حجاب یعنی میان
نظر سالک بقطع محبت از خود وغیر حسن جمعیت کمال معشوقست سلطان حریان احوال
بر عاشق چنانچه ارادت اوست هجران التفات بغیر حق از درون وبیرون
پیر مغان اشارت برشد محقق کلبه احزان وقت حزن بود میدان مقام شهود را
گویند چوگان تقدیر جمیع امور بطریق صبر وقهر فغان ظاهر کردن احوال درون مردن
ظرف دور اندیشی از حضرت حق ساربان راه نمای بود ایمان مقدار دانش بود حسن
جمعیت کمالات را گویند آوآرزو میل است باصل خود بانگ آگاهی وعلم بعضی

از اصل و مقصد گیسو طریق طلب را گویند سرو علو مرتبہ بود کمان ابرو عرض سقوط بر سالک
بسبب تقصیر و باز بحکم عنایت ساقط نا کردن از درجہ مقام جفت ابرو سقوط سالک
از درجہ و مقام بسبب کردن تقصیر و باز تقصد او بحکم جذبہ و عنایت بمقامی و درجہ کہ بود
طاق ابرو اہمال کردن است در سقوط سالک از درجہ و مقام بسبب تقصیر گذاشتن را
دران تشوتی بود نشست و شور برداشتن خردہا را گویند کہ از تقصیر در وجود آمدہ بود و صفای
حضور عاشق و معشوق جست و جو خردہ گیری را گویند از ہر طرف کہ باشد گفتگو عتاب
محبت انگیز باز و اہمال مثبت است کرشمہ التفات بود شیوہ اندک جذبہ
الٰہی کہ گاہ باشد و گاہ نہ کہ موجب غرور و غفلت نہ بود خانہ خودی بود کنہ ماہیت الٰہی
بود بیرون از ادراک کافہ عالمیان دستگاہ حصول جمیع صفات کمال با وجود قدرت
بر ہر صفتے حجلہ متصف شدن بصفت کمالات دیدہ اطلاع الٰہی بود غمزہ اہمال اعمال
است مر سالک را سر او جبراً بحکمت الٰہی تیر غمزہ اہمال نا کردن سالک سر او جبراً چشم آہوانہ
ستر کردن الٰہی تقصیرات سالک را از عین سالک ولیکن آگاہ کردن سالک را از تقصیر کہ
کردہ باشد و از ان نیز کہ از غیر او سر زدہ عین معرفت بود شراب پختہ عیش صرف بود
شرابخانہ عالم ملکوت بود میخانہ عالم لاہوت بود میکدہ قدم مناجات بود خم خانہ
غلبات و مہبط غلبات کہ از عالم دلست بادہ عشق و فتیلہ ضعیف بود و این عوام را
نیز بود جبہ عم اسرار و مقامات و احوال بود کہ در سلوک از سالک پوشیدہ بود شبانگاہ
ملکہ شدن احوال بود توبہ باز گشتن از چیزی ناقص بسوی کمال زکوۃ ترک و ایثار بود
کعبہ مقام وصول خرقہ صلاحیت را گویند و صورت سلامت سجادہ سد باطن را گویند
یعنی ہر چہ نفس دران باشد لالہ نتیجہ معارف بود کہ مشاہدہ کنند شگوفہ علو مرتبہ بود

بنفشه نکته را گویند که قوت ادراک دران نکند ترانه آئین محبت را گویند چهره تجلیات بود
که قابل اطلاع سالک باشد خال سیاه عالم غیب باشد خط سیاه غیب الغیب سلسله
اعتصام خلایق سینه صفت عالم الهیت را گویند بهیه ولایت بود که به نوع باشد از اجتهاد و صفا
بوسه استعداد قبول کیفیت کلام را علمی و عملی صوری و معنوی شکده مقام مستوری
دهو دیه وجود مستعار بود آه علامت کمال عشق که زبان از بیان قاصر بود پرده
موانع که میان عاشق و معشوق بود مستوری تقدیس تبری رد کردن اعمال عباد را
سرکشی مخالفت اراده و مراد سالک بود بندی صفت قهاری چنانکه تقاضای الهی بود توانائی
صفت فاعل مختار را گویند توانگری حصول جمیع کمالات متواری احاطت و استیلای
الهی بود آشنائی تعلق حقیقه ربوبیت بمخلوقات کلیه و جزئیه چون تعلق خالقیه بمخلوقے
بیگانگی اشتغال عالم الهیه که هیچ وجه مماثلت و مشابهت ندارد کوی مقام عبادت
دلکشائی صفت فنای در مقام انس در دل جان افزای صفت باقی ابدی بود
که فنای را بدو راه نبود موی ظاهر هویت یعنی وجود که همه کس را بمعرفت او علم حاصل است
و باو راه نه پیشانی ظهور اسرار الهی چشم خمارے ستر کردن تقصیر سالک را گویند
لیکن کشف آن بر ارباب کمال بود که از و اکمل و اعلی و اجلی باشد حی غلبات عشق با وجود
اعمال که مقارن سلامت باشد و این خواص را باشد ساقی شراب رساننده باشد یعنی
مفیض اسرار الهی در دل صراحی مقام مستے فرو گرفتن عشق جمیع صفات درونی و بیرونی
را و آن سکر اولست نیم مستے آگاهی در استغراق و نظر داشتن باستغراق هشیاری
افاقات از غلبه عشق صفات درونی و بیرونی را و این صحو اولست زندگی قطع نظر است
از انواع اعمال و طاعت لاابالی باک نداشتن از هر نوع که باشد پیش آید بگوید و بکند

صبوحی مجاهده راگویند صبوحی مسافرت راگویند زردی صفت سلوک سرخی قوت سلوک
سبزی کمال لطف راگویند باقی گلها را قیاس کند باین رنگها که گفته شد از هر قبیلے که باشد
تاویل ازان گیرند سپیدی یکرنگے راگویند بتوجه تمام کند کبودی تخلیط محبت راگویند
بوی آگاهی از مساعدات او پیوستگی دل راگویند نامی پیغام محبوب روی
مرات تجلیات راگویند ماه روی تجلیات در ماده وقتیکه درخواب یا درحالت بیخودی
باشد گوی مجبوری و مقهوری سالک پیش چوگان تقدیر الٰهی بیماری قلق و
انزعاج درونی راگویند زندگی قبول و اقبال است تندرستی برقرار ماندن دل راگویند
افتادگی ظهور حالت راگویند خرابی تصرفات و تدبیرات عقل را بیهوشی مقام طمس
بود دیوانگی ظفر احکام عشق را گویند مدهوشی استهلاک ظاهری و باطنی بندگی مقام
تکلیف آزادی مقام حیرت لی نوائی ناتوانے بود فقیری عدم اختیار که علم و عمل ازو
مسلوب بود دوری شعور بمعارف کیفیات عالم تفرقه و دقایق آن راگویند کاهلی بطی السیر بود
یاری توجه خالص که از اعمال امید ثواب نداشته باشد سردی برفنس گرمی حرارت
محبوب راگویند بیداری عالم صحو پاکبازی توجه خالص که از عمل نه ثواب خواهد نه علو مرتبه انتهی
اگرچه مزید ایضاح میخواست که درینمقام تفصیل اصطلاحات مذکوره از کیمیای سعادت
حجة الاسلام امام محمد غزالی رحمة الله علیه که بکمال شرح و بسط مرقوم است نیز نقل کالم لیکن
این مختصر گنجایش آن ندارد هرکرا خواهش مزید تحقیق باشد بکتاب مذکور رجوع نماید
تذکرهٔ ثانیه دربیان وجد و وجود و تواجد که از آثار سماع است و این تذکره مشتمل است
بر تحقیقات چند تحقیق اول در معنی لغوی و اصطلاحی وجد و بیان فرق میان وجد و وجود
و تواجد تحقیق دوم دربیان اقوال و احادیث که درباب وجد و جبل وارد گشته دربیان

تحقیق اول در معنی لغوی و اصطلاحی وجد و بیان فرق میان وجد و وجود و تواجد ۱۸۰

تحقیق اول اکتفا کرده می آید بانچه قدوة المحققین علی ابن عثمان در کشف المحجوب نوشته است گفت رحمة الله علیه

باب سی ششم فی الوجد و الوجود و الواجد و التواجد و مراتبه بدانکه وجد و وجود مصدر اند یکے بمعنے اندوه و دیگر بمعنے یافتن و فاعل هر دو چون یکے باشد خبر بمصدر فرق نتوان کرد میان آن چنانچه گویند وجد یجد وجوداً چون یافت وجد یجد وجوداً چون اندوهگین شد و نیز وجد یجد جدةً چون توانگر شد وجد یجد وجودةً چون درخشم شد و فرق انجمله بمصادر بودنه بافعال و مراد این طایفه از وجد و وجود اثبات دو حال باشد که مر ایشانرا پدید آید اندر سماع که یکے مقرون اندوه باشد و دیگر بوصول یافت مراد و حقیقت اندوه فقد محبوب و منع مراد باشد و حقیقت یافت حصول مراد و فرق میان حزن و وجد آن بود که حزن نام اندوهی بود که اندر نصیب خود باشد و وجد نام اندوهی بود که بنصیب غیر باشد بر وجه محبت و این تغیرات جمله صفت طالب است والحق لا یتغیر و کیفیت وجد اندر تحت عبارت نیاید از انچه آن الم است اندر معاینه والم را بقلم بیان نتوان کرد پس وجد سرے باشد میان طالب و مطلوب که بیان اندر کشف آن عیب بود کیفیت وجود بہ نشان و اشارت درست نیاید از انچه این طرب است اندر مشاهده و طرب را بطلب اندر نتوان یافت پس وجود فضلی باشد از محبوب بمحب که اشاره آن از حقیقت مقرون بود نزدیک من وجد اصابت المی باشد مر دل را یا از فرح یا از طرح یا از تعب یا از طرب و وجود ازالت غمی از دل و مصادقت مراد آن و صفت واجد اما حرکت بود اندر غلیان شوق اندر حال حجاب و اما سکون اندر حال مشاهدات اندر حال کشف اما زفیر و اما نفیر و اما حنین و اما انین و اما عیش و اما طیش اما کرب و اما طرب و مختلف اندر مشایخ تا وجد تمامتر است یا وجود گروهی گویند که وجد صفت مریدان است

دو وجد و نعمت عارفان و چون درجه عارفان از مرید بلندتر بود که وصف این از ان وی
کاملتر بود از انچه هر چیزی که اندر تحت یافت اندر آمد آن مدرک شد اندر و آن صفت
جنس است زیرا که ادراک حد اقتضا کند و خدایتعالی بیحد است پس انچه بنده یافت
بجز مشرب نبود و انچه نیافت طلب او اندر آن منقطع شد و از طلب آن عاجز و عجز از
حقیقت حق باشد و از طلب عاجز گروهی گویند که وجد حرقت مریدان بود و وجود تحفه
محبان و درجه محبان بلندتر از درجه مریدان باید تا آرام یا تحفه تمامتر باشد از حرقت
اندر طلب اما تواجد تکلف بود اندر ایشان و جد این عرض کردن انعام و شواهد حق باشد
بر دل و اندیشه اتصال و تمنی روش مردان و گروهی اندر آن مترسمند که تقلید کرده اند بحرکات
ظاهر و ترتیب رقص و تزیین اشارات ایشان و این حرام محض باشد و گروهی محقق اند
که مرادشان اندران طلب احوال و درجه ایشان است نه حرکات و رسوم و پیغمبر گفت ع
من تشبه بقوم فهو منهم و نیز گفت اذا قرأتم القرآن فابکوا و ان لم تبکوا فتباکوا و این
خبر ناطق است مر اباحت تواجد را و ازان بود که آن پیر گفت رض هزار فرسنگ بدروغ
بروم تا یک قدم از ان صدق آید و سخن اندرین باب بیش از انست اما من برین اختصار
کردم و بالله التوفیق انتهی کلامه و نیز مفید و مناسب مقام است که انچه حجت الاسلام
ابوحامد محمد ابن محمد ابن احمد الغزالی رحمة الله علیه در کیمیای سعادت باب دوم در آثار
سماع و آداب آن نوشته در اینجا نقل نموده آید فقیر مسعود رحمة الله علیه باب دوم در آثار
سماع و آداب آن بدانکه در سماع سه مقام است اول فهم انگاه وجد انگاه حرکت
و در هر یکی سخنی است مقام اول فهم است کسیکه سماع بطبع و غفلت کند یا بر اندیشه مخلوقی
کند خسیس تر از ان بود که در فهم و حال وی سخن گویند اما آنکه غالب بر وی اندیشه دین

باشد و حسب حقتعالی این هر دو وجه باشد اول درجه مرید باشد که وی را در طلب و سلوک راه خویش احوال مختلف بود از قبض و بسط و آسانی و دشواری و آثار قبول و رد و وصل و هجر و قرب و بعد و رضا و امید و نومیدی و فراق و وصال و خوف و امن و دو فنا و آنچه بدین ماند سپاس احوال خویش تبدیل کند و آنچه در باطن وی باشد افروختن گیرد و احوال مختلف در وی پدید آید و وی را در آن اندیشها مختلف افتد و اگر قاعدهٔ علم و اعتقاد وی محکم نبوده باشد اندیشها افتد وی را در سماع که آن کفر باشد که در حق حق تعالی چیزی سماع کند که آن محال باشد چنانکه این بیت شنود ؎

اول بمنت میل بدان میل کجا است	وامروز ملول گشتن از بهر چرا است
ای دوست بدوستی که معلوم کنی	کان میل چه بود و این ملامت ز چه خاست

هر مریدی که وی را بدایتی تیز و روان بوده باشد پندارد که حق را بوی عنایتی و میلی بوده است و اکنون بگردید و این تغیر در حق حقتعالی فهم کند این کفر بود بلکه باید که بداند که تغیر را بحق راه نبود که وی مغیر است نه متغیر باید که بداند صفت وی نگردید بلکه آن معانی که گشاده بود در حجاب شد اما از آنجانب خود هرگز منع و حجاب و ملال نباشد بلکه درگاه گشاده است بمثل چون آفتاب که نور وی مبذول است مگر کسیکه در پس دیواری شود از وی در حجاب افتد انگه تغیر در وی آمده باشد نه در آفتاب باید که بگوید ؎

خورشید برآمد ای نگارین دیر است	بر بنده اگر نتابد از ادبیر است

باید که حوالت حجاب با دبار خویش کند و مقصود ازین مثالیست که باید که هر چه صفات نقص و تغیر است در حق خویش و نفس خویش فهم کند و هر چه جمال و جلال وجود است در حق حقتعالی فهم کند اگر در علم این سرمایه ندارد زود در کفر افتد و بداند که ازین سبب است که خطر سماع بر دوستی حقتعالی عظیم است

درجۂ دوم آن باشد که از درجۂ مریدان درگزشته باشد و احوال و مقدمات بازپس کردہ باشد و بنہایت آن حال رسیدہ باشد کہ آنرا فنا گویند و نیستی گویند چون اضافت کنند با ہر چہ غیر حق است و توحید گویند و یگانگی گویند چون بحق اضافت کنند و سماع این کس بر اہل معنی باشد بلکہ چون سماع بوی رسد آن حالت پیشین و یگانگی بروی تازہ شود و بکلیت از خویشتن غایب شود و ازین عالم بے خبر شود و باشد کہ اگر مثلا در آتش افتد خبر ندارد چنانکہ ابوالحسن نوری در سماع بجای در دوید کہ نی کشتہ بودند درودہ وہمہ پای وی می بریدند و وی بے خبر و سماع این تمامتر اما سماع مریدان بصفات بشریت آمیختہ بود و این آن بود کہ وی بکلی از وی بستانند چنانکہ آن زنان کہ یوسف را دیدند ہمہ خود را فراموش کردند و دست خود را بریدند و نباید کہ این نیستی را انکار کنی و گوئی کہ من وی را می بینم چگونہ نیست شدہ است بدانکہ وی نہ آنست کہ تو می بینی کہ آن شخص است و چون بمیرد ہم می بینی و وی نیست گشتہ است و حقیقت وی آن معنی لطیف کہ محل معرفت ست چون معرفت ہمہ چیزہا از وی غایب شدہ ہمہ در حق وی نیست شد و چون از خود نیز بیخبر شد خود در حق خود نیست شد چون خبر حق تعالی و ذکر وی نماند و ہر فانی بود شد و ہر چہ باقی بود ماند و لیس معانی یگانگی آن بود کہ چون خبر حق را نہ بیند گوید ہمہ خود اوست و من نہ ام یا گوید کہ من خود اویم و گروہی ازینجا غلط کردہ اند و ازین بحلول عبارۃ کردہ اند و گروہی باتحاد عبارت کردہ اند و این ہمچنان باشد کہ کسیکہ ہرگز آئینہ ندیدہ باشد در وی نگرد و صورت خویش ببیند پندارد کہ وی در آئینہ فرود آمدہ است یا پندارد کہ خود آن صورت خود و صورت آئینہ است کہ صفت آئینہ خود ہم بنست کہ سرخ و سفید شد اگر پندارد کہ در آئینہ فرود آمد این حلول بود اگر پندارد کہ آئینہ خود صورت وی شد

این اتحاد بود و هر دو غلط ست بلکه هرگز آئینه صورت نشود و نه صورت آئینه لیکن چنان
نماید و چنان پندارد کسیکه کارها تمام نشناخته باشد و شرح این در چنین کتاب دشوار
بود زیرا که این علم دراز است مقام دوم چون از فهم فارغ شد حالت که پدید
آید که آنرا وجد گویند و وجد یافت بود و معنی آنست که حالتی یافت که پیش ازین
نبود و در حقیقت آن حالت سخن بسیار است که آن چیست و درست آنست که آن
یک نوع نبود بلکه انواع بسیار بود اما دو جنس باشد یکی از جنس احوال باشد و
دیگر از مکاشفات اما احوال چنان بود که صفتی از ان غالب شود وی را چون مستی گرداند
و آن صفت گاه شوق باشد و گاه خوف و گاه آتش عشق بود و گاه طلب و گاه اندوه و گاه
حسرت بود و اقسام این بسیار است اما چون آن آتش در دل غالب شود و دود آن بدماغ
رسد و حواس وی را غلبه کند تا نبیند و نشنود چون خفته و اگر ببیند و شنود از ان غایب و غافل
بود چون مست نوع دیگر مکاشفات است که چیزها نمودن گیرد از انکه صوفیان را باشد
بعضی در کسوت مثال و بعضی صریح و اثر سماع در ان از ان وجه است که دل را صافی
کند و چون آئینه باشد که گردی بروی نشسته باشد که چون پاک کنند صورت در وی
پدید آید و هر چه از ان معنی در عبارت توان آورد علمی باشد و قیاسی و مثالی و حقیقت
آن خبر آنکس را معلوم نبود که بدان رسیده بود آنگاه هر کسی را قدمگاه خود معلوم بود اگر
در دیگری تصرف کند بقیاس قدمگاه خویش کند و هر چه بقیاس بود از ورق علم بود
نه از ورق ذوق اما این مقدار گفته می آید تا کسانیکه ایشانرا این حال ذوق نباشد
باری باور کنند و انکار نکنند که انکار ایشان را زیان دارد و سخت ابله کسی بود که پندارد
که هر چه در گنجینه وی نباشد در خزینه ملوک نیز نباشد و ابله تر از وی کسی بود که خویشتن را

با مختصری که هست پادشاهی داند و گوید که من همه پرسیدم و همه را گشت و هر چه مرا نیست خود نیست و همه انکارها ازین دو نوع ابلهی خیزد و بدانکه وجد باشد که بتکلف بود و آن عین نفاق بود مگر آنکه بتکلف اسباب آن فرا دل می آرد تا باشد که حقیقت وجد پدید آید و در خبر است که چون قرآن شنوید بگریید و اگر گریستن نیاید تکلف کنید یعنی آنست که بتکلف اسباب آن فرا دل آورید و آن تکلف را اثر است و باشد که بحقیقت ادا کند سوال اگر کسی گوید که سماع ایشان حق است و برای حق ست پس باید که در دعوتها مقریان نشانندی و قرآن خواندندی نه قوالان که سرود گویند که قرآن کلام حق است و سماع از وی اولی تر بود جواب آنست که سماع بر آیات قرآن بسیار افتد و وجد از آن بسیار پدید آید و بسیاری بود که از سماع قرآن بیهوش شوند و بسیار کس بوده است که در آن جان بداده است و حکایت آن بیاوردن دراز شود و در کتاب احیا بتفصیل گفته ایم اما سبب آنکه بدل مقری قوال نشانند و بدل قرآن سرود پنج سبب است اول آنکه آیات قرآن همه بحال عاشقان مناسبت ندارد که دران قصه کافران و حکم معامله اهل دنیا و چیزهای دیگر بسیار است که قرآن شفا همه اصناف خلق ست چون مقری مثل این آیت بر خواند که مادر را از میراث شش یک بود و خواهر را نیمه بود یا آنکه زنی را که شوهرش بمیرد چهار ماه و ده روز عدة باید داشت و امثال این آتش عشق را تیز نگرداند مگر کسیکه بغایت عاشق بود و از هر چیزی ویرا سماعی باشد و اگر چه از مقصود دور بود و آنچنان نادر بود سبب دوم آنکه بیشترین مردم قرآن یاد دارند و بسیار خوانده باشند و هر چه بسیار شنیده باشد آگاهی فرا دل ندهد در بیشترین احوال تا بینی که کسے بیشین بار شنود و بران حال کند بار دوم آنحال حاضر نیاید هر دو بر

توان گفت و قرآن تو بر تو نتوان خواند و چون عرب می آمدند در روزگار رسول صلعم
و قرآن تازه می شنیدند می گریستند و احوال بر ایشان پدید می آمد ابوبکر گفت کنا
کما کنتم ثم قست قلوبنا گفت ما نیز همچون شما بودیم و اکنون دل ما سخت گشت یعنی
بقرآن قرار گرفت و خو فرا کرد پس هر چه تازه بود اثر آن بیش بود و برای این
بود که عمر رضه حاج را فرمودی تا زود بشهرهای خویش باز شوند و گفتی ترسم که چون
خوی فرا کعبه کنند آنگاه حرمت از دل ایشان برخیزد و سبب سوم آنکه بیشترین دلها
حرکت نکند تا ویرا بالحان و وزن فرا جنبانی و برای اینست که بر حدیث سماع
کم افتد و بر آواز خوش افتد چون موزون بود بالحان بود و آنگاه هر دستانی و رای
اثری دیگر دارد و قرآن نشاید که در الحان افگنند و بر دستان راست کنند و در وی
تصرف کنند و چون بی الحان بود سخن مجرد نماید مگر آتشی گرم باشد که بدان برافروزد
سبب چهارم آنکه الحان را نیز مدد باید داد بآوازهای دیگر تا اثر بیشتر کند چون قصب
و دف و طبل و شاهین و غیر آن و این صورت هزل دارد و قرآن عزیز است و برا صیانت
باید کرد ازانکه با چیزی یار کنند که در چشم عوام آن صورت هزل دارد چنانکه رسول صلعم در خانه
ربیع بنت مسعود شد و کنیزکان دف میزدند و سرود میگفتند و یکی بدیه ثنای وی بشعر گفتن
گرفتند فرمود خاموش باشید الا بهانکه میگفتند میگوئید که ثنای وی عین جد بود بر دف
گفتن که صورت هزل دارد نشاید سبب پنجم آنکه هر کسی را که حالتی باشد حدیثی بود
بر آنکه بیتی شنود موافق حال خویش چون موافق نبود آنرا کاره باشد و باشد که گوید
این را مگوی دیگری را بگوی و نشاید قرآن را دران معرض آوردن که ازان کراهیت
آید و باشد که همه آیتها موافق هر کسی نباشد پس اگر بیت موافق وی نباشد وی بر وفق

حال خویش تبدیل کند که واجب نیست که از شعر آن فهم کنی که شاعر خواسته است اما قرآن
نشاید که تبدیل کنند به اندیشهٔ خلایق و از معنی قرآن بگردانند پس سبب اختیار مشایخ قوال
را این بوده است که گفته آمد و حاصل این معنی بدو سبب باز آید یکی صفت شنونده
و دیگر بزرگ داشتن حرمت قرآن تا در تصرف و اندیشه نیفتد مقام سوم در سماع
حرکت رقص و جامه دریدنست و هر چه در آن معلوم باشد و بی اختیار باشد بدان ماخوذ
نباشد و هر چه باختیار کند و فرا مردم نماید که وی صاحب حالت ست و نباشد آن حرام بود
که عین نفاق بود ابو القاسم نصیرآبادی گفت من میگویم که این قوم چون بسماع مشغول
باشند بهتر از آنکه بغیبت و ابو عمرو بن وحید گفت اگر سی سال غیبت کنند بهتر از آنکه
در سماع حالتی فرا نمایند بدروغ و بدانکه کامل ترین آن باشد که سماع می شنود و ساکن
میباشد که بر ظاهر وی پیدا نیاید و قوت وی چنان باشد که خویشتن را نگاه تواند داشت
که حرکت و بانگ و گریستن از ضعف بود و لیکن چنین قوی کمتر باشد و معنا معنی آنکه ابوبکر
گفت کنا کما کنتم ثم قست قلوبنا آن بود که قویت قلوبنا یعنی که سخت و بقوت شد
دلهای ما که طاقت آن داریم که خویشتن را نگاه داریم و آنکس که خویشتن را نگاه
نتواند داشت باید که تا بضرورت نرسد خویشتن نگاه میدارد و جوانی در صحبت جنید
چون سماع بشنیدی آواز آمدی گفت اگر تو چنین کنی در صحبت من نباشی پس وی
صبر میکرد تا بحد عظیم رسیدی تا یکروز چندان خویشتن را نگاه داشت که یکجا بانگ بزد
و شکمش بشگافت و فرمان یافت اما اگر کسی از خویشتن حالتی اظهار میکند و رقص کند با
خویشتن را فرا گریستن آورد آن روا بود و رقص مباح ست که زنگیان در مسجد رقص
میکردند که عائشه رض نظاره شد و رسول صلی الله علیه السلام گفت که تو از منی و من از تو

ارشادی این رقص کرد و چند بار پای بر زمین زد چنانکه عادت عرب باشد که در نشاط
و شادی کنند و فرا جعفر گفت تو بمن مانی بخلق و خلق وی نیز شادی کرد و زید بن حارثه
را گفت تو برادر ما و مولای مائی او نیز از شادی رقص کرد پس کسیکه گوید این حرام است
خطا میکند بلکه نهایت این آنست که بازی باشد و بازی نیز حرام نیست و کسیکه بدان
سبب کند که تا آن حال که در دل وی پیدا می آید قوی تر شود آن خود محمود بود اما
جامه دریدن باختیار نشاید که آن ضایع کردن مال بود اما چون مغلوب بے باختیار
روا بود و هر چند که جامه باختیار دریدن باشد لیکن باشد که دران اختیار مضطر باشد که
چنان شود که اگر خواهد که نکند نتواند که ناله بیمار باختیار بود لیکن اگر خواهد که نکند نتواند
و نه هر چه بارادت و قصد بود آدمی دست ازان بتواند داشت به وقتے چون چنین
مغلوب بود ماخوذ نبود اما آنکه صوفیان خرقه خرقه کنند باختیار و پارها قسمت کنند
گروهی نیز اعتراض کرده اند که این نشاید و خطا کرده اند که کرباس نیز پاره کنند تا پیرهن
دوزند لیکن چون ضایع نکنند و برای مقصود پاره کنند روا باشد چون پارها چهار سو کنند
برای آن غرض تا همه را ازان نصیب بود و بر سجاده و مرقع دوزند روا باشد که اگر کسی
یک کرباس پانصد پاره کند و فرا صد درویش دهد مباح بود و چون هر پاره چنان باشد
که بکار می خواهد آمد انتهی تحقیق ثانی دربیان اقوال و احادیث که در باب وجد و
تحمل در رقص وارد گشته بدانکه درما سبق مقرر شده که تحقیق نزد اهل اصول اینست که
اصل در امور اباحت است مادامی که در حرمت آن نص خاص ثابت نشود و بدون ورود
نص تحریم قیاساً حرام گفتن ممنوع است و در حرمت رقص و وجد نص ثابت نشده
بلکه فعل آن از رسول و صحابه کرام علیهم الصلوة والسلام ثابت گشته باحادیث مفصله ذیل جاء

دربیان اقوال و احادیث که در باب رقص و وجد وارد [illegible]

فی روایۃ لمسلم انہ جاء حبش یرقصون فی یوم عید فی المسجد ای یرقصون و یقولون محمد صالح
واخرج البیہقی عن علی ان رسول اللہ صلعم قال یا علی انت منی و انا منک فحجل و قال
لجعفر اشبہت خلقی وخلقی فحجل و قال صلی اللہ علیہ وسلم لزید بن حارثۃ انت
اخونا ومولانا فحجل انتہی وکان ہذہ القصۃ فی عمرۃ القضاء ولما دخل النبی صلی اللہ
علیہ وسلم مکۃ فتبعتہ عمارۃ بنت حمزۃ تنادی یا عم یا عم فتناولہا علی فاختصم فیہا علی
وزید وجعفر فاعطاہا لجعفر قال ابن ماجۃ حدثنا ہشام بن عمار ومحمد بن الصباح
قالا حدثنا عبد العزیز بن ابی حازم حدثنی ابی عن عبد اللہ بن مقسم عن عبد اللہ بن عمر
وانہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وھو علی المنبر یقول یاخذ الجبار سمواتہ
وارضہ بیدہ وقبض بیدہ فجعل یقبضہا ویبسطہا ثم یقول انا الجبار این الجبارون
این المتکبرون قال ویمیل رسول اللہ صلعم عن یمینہ وعن یسارہ حتی نظرت
الی المنبر یتحرک من اسفل حتی انی اقول اساقط ھو برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہشام
بن عمار من رجال الستۃ غیر مسلم صدوق و محمد بن الصباح بن سفیان ابو جعفر التاجر صدوق
ابن ابی حازم سلمۃ بن دینار صدوق فقیہ من رجال الستۃ وابوہ فقیہ عابد من رجال الستۃ
وعبد اللہ بن مقسم ثقۃ فقیہ مشہور من رجال الستۃ غیر الترمذی قال الشیخ العارف
باللہ الشیخ شہاب الدین السہروردی فی العوارف اخبرنا ابو زرعۃ طاہر عن الدہ
الی الفضل الحافظ المقدسی قال اخبرنا ابو منصور محمد بن عبد الملک المظفری بسرخس
قال انبانا ابو علی الفضل بن منصور بن نصر الکاغذی السمرقندی اجازۃ قال حدثنا
الہیثم بن کلیب قال حدثنا ابو بکر عمار بن اسحق قال حدثنا سعید بن عامر عن شعبۃ
عن عبد العزیز بن صہیب عن انس قال کنا عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا

ینزل علیه جبرئیل علیه السلام فقال یا رسول الله ان فقراء امتک یدخلون الجنة

قبل الاغنیاء بنصف یوم وهو خمسمائة عام ففرح رسول الله صلی الله علیه وسلم وکان رسول الله

صلعم امر بما تم صحابی فقال فیکم من ینشدنا فقال بدوی نعم یا رسول الله فقال هات فانشد

البدوی شعر

قد لسعت حیة الهوی کبدی فلا طبیب لها ولا راق + الا الحبیب الذی قد شغفت به فعنده رقیتی وتریاقی

فتواجد رسول الله صلی الله علیه وسلم وتواجد الاصحاب معه حتی سقط رداءه عن منکبه فلما فرغوا اوی

کل واحد منهم الی مکانه قال معاویة بن ابی سفیان ما احسن لعبکم یا رسول الله فقال مه یا معویة لیس

بکریم من لم یهتز عند سماع ذکر الحبیب ثم قسم رداء رسول الله صلی الله علیه وسلم علی من

حاضرهم باربعمائة قطعة ثم قال هذا الحدیث اوردناه مسندا کما سمعناه ووجدناه وقد تکلم

فی صحته اصحاب الحدیث ویختلج فی سری انه غیر صحیح انتهی ورمی الخرقة الی الحادی

لا ینبغی ان یفعل ذلک الا اذا حصر ترنیة یجیئ منها التکلیف والمرایات بالقاء الخرقة الی

الحادی فقد روی ان کعب بن زهیر دخل علی رسول الله صلی الله علیه وسلم المسجد وانشد

بانت سعاد فقلبی الیوم مقبول . حتی انتهی الی قوله فیها — ان الرسول لسیف یستضاء به

مهند من سیوف الله مسلول + انبئت ان رسول الله اوعدنی + والعذر عند رسول الله مامول

فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم من انت فقال اشهد ان لا اله الا الله وان محمدا

عبده ورسوله انا کعب بن زهیر فرمی رسول الله صلی الله علیه وسلم بردة کانت

فلما کان زمن معویة بعث الی کعب بن زهیر بعنا بردة رسول الله صلی الله علیه وسلم

بعشرة الف فقال ما کنت لاوثر ثوب رسول الله صلعم احدا فلما مات کعب بعث معاویة

الی اولاده بعشرین الف واخذ البردة کذا فی العوارف انتهی هذا کله فی کشف القناع عن

اباحة السماع للمحدث العالم الفاضل مولانا سلام الله ابن شیخ الاسلام الدهلوی **تذکرۂ**
ثالثہ در شرائط سماع و اسباب محرمۂ آن انچہ از کلام اہل شریعت مستنبط میشود اینکہ
درین رسالہ مکرر ترقیم یافتہ کہ فعل مباح الاصل بل قربت و طاعت ہم بعوارض
محرمہ ممنوع و حرام میگردد چنانچہ حرمت نماز در اوقات مکروہہ و کراہت عبادت
بہ نیت ریا و سمع معروف و مشہور است پس غنا کہ حال اباحت و استحباب و وجوب
آن دریافت کردی ہم باسباب و عوارض محرمہ حرام می شود چنانچہ بحرمت غنای مقترن
بمنکرات کرات و مرات بالاجمال تصریح رفتہ است اکنون تفصیل اسباب محرمۂ غنا و
منکرات شرعیہ آن باید شنید و واضح باد کہ محرمات غنا بر چند اقسام است **قسم اول**
آنکہ وجہ حرمت در مغنی و مستمع باشد ہمچو سرائیدن زن اجنبیہ جوان سال روبروی
نامحرمان کہ آنہا را بخوف فتنہ دیدن صورت و شنیدن آواز وی جائز نباشد بحکم
حدیث صحاح کہ در ہدایۂ سادسہ گذشتہ مثل حدیث ابی امامہ عن رسول الله صلی الله علیہ
وسلم ان الله حرم القینة و بیعها و ثمنها و تعلیمها و الاستماع الیها پس اگر زن جوان اجنبیہ
در پس پردہ یا منکوحہ خواہ مملوکہ یا زن عجوزہ کہ نظر بروی حرام نیست بلا حجاب نیز
بسرایند سماع آن حرام نخواہد بود بدلیل روایاتیکہ در فصل اول باب ثانی گذشتہ کما
نقل من تبیان البیان عن عثمان رضی الله تعالی عنہ کانت عندہ جاریتان تغنیان فلما
کان وقت السحر قال امسکا هذا وقت الاستغفار و ہم از کتاب مذکور نقل گذشتہ سوی
اصحابنا بین سماع الغناء من الرجال و المرأة و ان صوت المرأة لیست بعورة کوجهها
و نقل من المنافع انہ قال یجوز استماع التغنی عن الزوجة و الجاریة المملوکة انتہی و مطابق
ما قلنا است انچہ مولوی سلام الله محدث در کشف الاقناع عن اباحة السماع بعد روایت

حدیث مذکور الصدر از ترمذی نقل نموده اند هکذا قال الترمذی وحدیث ابی امامۃ
انما نعرفه من هذا الوجه وقد تکلم بعض اهل العلم فی علی بن زید وضعفه وهو شامی
انتهی وعلی تقدیر صحته فالمراد بالقینة الجاریة التی تغنی للرجال فی مجلس الشرب لما
ماذکروا فی سبب النزول انه کان نضر بن الحارث یشتری القینات ویحملهن علی معاشرة من
اراد الاسلام ومنعه ولا کلام فی غناء الاجنبیة للفساق ومن یخاف منه الفتنة فانه
حرام واما غناء الجاریة لمالکها وکذا غناء الاجنبیة عند عدم الفتنة فلا قایل لهذا
بتحریم مطلق السماع انتهی سوال اگر کسی گوید که در مجالس صوفیه امارد وقوالان خوبرو
وبے ریش می سرایند والامرد کالنساء مشهور است پس باید که غنای آنها نیز حرام
باشد جواب گوییم الامرد کالنساء در حکم تحریم نظر بشهوت است یعنی چنانکه نظر بطرف
نساء حرام است همچنان نگاه بد بطرف امرد ممنوع اما نهی از استماع آواز وغنای امارد
وخوبرویان جائی وارد نشده بلکه مولوی جامی قدس سره السامی در نفحات الانس
مینویسند که شیخ روزبهان بقلی قدس الله سره در کتاب الانوار فی کشف الاسرار آورده
است که قوال باید که خوبروی بود که عارفان در مجمع سماع بجهت ترویح قلوب بسه چیز
محتاج اند روائح طیبه ووجه صبیح وصوت ملیح وموافق مرقوم الصدر است آنچه امام محمد غزالی
رحمة الله علیه در کیمیای سعادت نوشته اند که آواز زنان عورت نیست همچو روی
کودکان لیکن نگریستن در روی کودکان بشهوت وجائیکه هم فتنه باشد حرام است
انتهی قسم دوم آنکه وجه حرمت در مسموع باشد یعنی کلامیکه سرائیده شود مشتمل بود
بر چیزیکه شرعاً حلال نیست همچو مدح زن حسینه جمیله مغنیه ووصف شراب که
هیجان رغبت انگیز بسوے آن ووصفت دیر وبتخانه ومیخانه چنانکه رسم کفار است

و هجو مسلم یا ذمی باراده ایذا و مذمت خواه مشعر باشد مسموع مذکور یا باهانت دین و سوء ظن
نسبت انبیا و اولیا نعوذ بالله منها بحکم روایتے که در فصل اول در باب ثانی گذشت
کما نقلنا من فتح القدیر ان التغنی المحرم هو ما کان فی اللفظ ما لا یحل کصفة المرأة
المعینة الحیة و وصف الخمر المهیج الیها والدیریات والحانات والهجاء لمسلم او
ذمی اذا اراد المتکلم هجاءه لا اذا اراد انشاد الشعر للاستشهاد او لیعلم فصاحته
و بلاغته انتهی قسم سوم آنکه وجه حرمت در مستمع باشد یعنی سامع هوای نفسانی
که شرعاً روا نباشد سماع غنا کنند تا بقوة سماع آن هوای حرام در نفس وی بیفزاید
زیرا که خاصه سماع است که هرچه در دل آدمی می باشد غنا محرک آن می شود و هوای
محرم نفسانی انواع و اقسام می باشد چنانچه شاربان خمر بذوق شراب و زانیان
بشوق جماع و عشاق بیاد معشوقان فجار و کفار و مشرکین در مجالس شرب
و معابد کفر بنا بتقلید آبا و اسلاف خود را می شنوند و بطرف شرب و فسق و فجور و تعصب
دین باطل می شوند و علی هذا القیاس حکم غناییست که مخنثان و زنان و بازیگران و
طفلان کنکک و غنا گران بنا بتحصیل مال در کوچه و بازار و مجلسها سر دکان می گویند
و مسلمانان نماز و روزه و مشاغل حسنه را گذاشته بنا بر تماشابینی و استماع سرود آنها
تضییع اوقات میکنند و در لهو و لعب و بازی مشغول میشوند در احادیث و فقه هرجا که نهی
یا مذمت غنا بلفظ لهو و لعب و ملاهی و منکر آمده مراد از آن همین انواع ملاهی و منکرات
است چنانچه از روایات فقه فصل اول باب ثانی و احادیث عشره که در همه ایشان
گذشته است ظاهر و واضح است بنا بر تذکیر آن مضامین و تنبیه غافلین اعادت چند روایت
در ینجا کرده می آید فی شرح البزدوی المسمی بالتحقیق اعلم ان الغناء الذی یختلف

علمائنا فی حقہ وھو ما کان علی سبیل اللھو واللعب کما یسمع الفساق وشاربی الخمر وتارک الصلوۃ
فاما من یسمع الغنا وھو صالح دائم الصلوۃ لاتارک الورد وقراءۃ القرآن فلہ حلال
بلاخلاف بین علمائنا رحمھم اللہ فی **شرح الکافی** المسمی بالمحمدی لمحمد بن
علی الشافعی واعلم ان المکروہ من السماع عند علمائنا رحمھم اللہ ما کان علی سبیل اللھو
ارادۃ العصیان بان یجمع الفساق علی ذلک ویترکون الصلوۃ وقراءۃ القرآن اما من کان من
اھل الصلوۃ واھل القرآن من جملۃ الصالحین فسماعہ حلال بلاخلاف بین علمائنا رحمھم اللہ
افلا یرون بذلک السماع الا وجد اللہ وحضورہ بذکر من اللہ وخوف الآخرۃ وکل ذلک محمود غیر مذموم

قسم چہارم آنکہ در استعمال آلات غنا وجہ حرمت باشد و آن بدینطور متصور است کہ
رباب وچنگ وطنبور وبربط وسارنگی وغیرہ مزامیر بغیر غنا نوازند چنانکہ رسم کفار ومشرکین
از عابد عرب در ابتدای اسلام بودہ است کہ بوقت طعام وشراب خواری صرف معازف
مینواختند والحال نیز در نصاری وسلاطین ہند مروج است چنانچہ روشن چوکی
عبارت از ہمین است موجب حرمت اینکہ ہمین ہیئت کذائی در زمان نبوت علت
حرمت مزامیر ومخالفت ظروف شرابخواری بجہت اہتمام در تحریم خمر شدہ بود پس
اگرچہ محفل شرب نباشد لیکن بنابر تشبیہ بہیئت مذکورہ زدن مزامیر بلا غنا حرام کردہ
اند وبہ مزامیر منحصر نیست بلکہ جملہ افعال مخصوصہ ایشان ومشرکان ممنوع وحرام
است حتی کہ اگر شیر یا شربت وغیرہ مشروبات مباحہ در گیلاس وجام ہا انداختہ
مسلمانان ہمدیگر بنوشند والفاظ مخصوصہ می پرستاران بمیان آرند مشروبات مباحہ
مذکورہ نیز بنابر تشبیہ بوضع میخواری حرام خواہد بود وتفصیل روایات آن در
نغمۂ اول گذشتہ مثل قول الحاوی من ان الملاھی ما حرام کعود وطنبور ومعزف فھو

بیان وجوہ حرمت مزامیر وغیرہ آلات غنا

ہدایہ جلد ۳

وطبل ومزمار وما الهى بصوت مطرب اذا تفرد او مكروه وهو ما يزيد به الغناء طربا ولم يطرب منفردا كالصنج والقصب يكره مع الغناء لا وحده انتهى وكذا من قول العمرانى المحرم هو ما يطرب من غير غناء كعود وطنبور وطبل ومزامير ورباب نات وما اشبهها او اما انچه مشهور گشته که سماع غنا با مزامیر اگرچه خالی باشد از منکرات مطلقاً واتفاقاً حرام است وطرب وما یزید به الغنا علت حرمت است این گمان غیر محققین است وقابل اعتماد نیست بوجوہات مندرجہ نغمہ اول از قانون سوم وبدلائلے که صاحب امتناع در کتاب خود نقل کرده وشیخ عبدالحق ترجمہ آن در مدارج النبوت آورده ومن عبارت مدارج را بجنسہ نقل نموده ام واز روی بر اہینے که مولانا الکریم عیسے بن عبدالکریم رضی الله عنهما در رسالہ خویش نوشته اند از انجا که این مقام مزلة الاقدام است نقل عبارت مولانا الکریم عیسی بن عبدالرحیم درانیجا واجب افتاد وآن اینست واما الالات فهى فيها ايضا مع اختلافهم فى الغناء وقد اشتهر فى كتب المتاخرين نقل الاتفاق على حرمة المزامير والاوتار وهذا النقل ليس بصحيح فقد ذكر الحافظ ابن حجر فى شرح البخارى ان بعض العلماء نقلوا الاتفاق على اباحة الالات وهو بظاهره يشمل المزامير والاوتار وغيرهما من جميع الالات والنقلان متعارضان فكلاهما ساقطان والحق ثبوت الاختلاف فيها والذى يقتضيه فعل المتقدمين كعبد الله بن جعفر وابن عمر وابراهيم بن سعد وغيرهم الاباحة ومن المتاخرين ايضا جماعة صرحوا باباحة المزامير والاباحة جميع الالات كالشيخ عز الدين بن عبد السلام وغيره وكان الشيخ يحضر ويفعل ذلك بمجلسه وهو فقيه مجتهد متفق على ديانته وورعه وكالجنيد والغزالى رضى الله تعالى عنهما وامثالهما من السادة وان استمر وا باسم الصوفية لم يخرجوا عن زمرة المجتهدين بل زادوا فى مرتبة الكمال

برعاية التقوى واتباع السنة وتحصيل سنى الاحوال وهم اشد اهتمامًا بالتحرى والاحتياط
واكثر اجتنابًا عما فيه شائبة الريبة والاختلاف فالمزامير والاوتار ايضًا مجتهد فيها و
المجتهد فيه ليس بمحل للانكار على ما هو الصحيح المختار ثم المذكور فى تعليل حرمة المزامير و
الاوتار فى المشهور انها من شعائر اهل الشرب فحرمت لذلك قلنا غير مختص بهم وما قيل
انها تذكر الخمر وتدعو اليها قلنا فى حرمتها اذن لعارض تذكر الخمر لكونه حرامًا واوانى الخمر الان
فلما زالت حرمة الاوانى بتقادم العهد وتقرر حرمة الخمر فكذلك تزول حرمة المزامير
والاوتار بزوال هذا العارض وما يقال من ان العلة فى التحريم الطرب ممنوع فقد
نقل عن جماعة من الصحابة وغيرهم الطرب لصفة المدح وقال معوية ان الكريم
طروب بحضرة عبد الله بن جعفر وعمرو بن العاص وروى الغزالى عن الشافعى رحمهما الله
انه قال ليونس لما قال له لا يطرب تأمل مالك حسن صحيح ونقل ابو هلال العسكرى انهم قالوا
من لم يطرب فليس بكريم وروى ابن قتيبة بسنده عن اسمعيل ابن علية انه قال
الطرب عقل وكرم فمن لم يطرب فليس بعاقل ولا كريم وبالجملة فليس الطرب بمذموم
لا عقلًا ولا شرعًا ولم يقم دليل على حرمته فلا يكون حرامًا ولا علة لحرمة شئ اخر هذا
وقد كنت برهة من الزمان منكر الغناء والالات اشد الانكار ووقفت على بعض السنين الا انا
ظهر لى رجحان اباحته بلا اختيار ثم بعد على ان فى اباحته براءة فعل النبى صلى الله عليه وسلم
وليطهر لساحة قدسه عن نسبة ما لا يليق به وهو حق على كل مومن وفى القول بحرمته
تسجيل على شارع الاحكام بانه قد ارتكب الحرام وهو امر صعب لا يجترى عليه مسلم
فاختر لما شئت بعد ما بدا لك انه الصواب ودع عنك ما فيه القلق وشائبة الارتياب انتهى
قسم پنجم که بسبب آن سماع مباح حرام میگردد اینست که هرگاه سماع بر آیات قرآن و احادیث

نبوی باشد همراه آن مزامیر و معازف نواخته شود موجب حرمت اینکه قرائت قرآن و
ذکر احادیث نبی آخر الزمان از قسم طاعت و قربت است و مزامیر اگرچه اباحت آن علی
اختلاف الاقوال ثابت گردیده اما در چشم عوام صورت تهزل دارد همراه قربت و طاعت
نواختن آن مکروه دانسته اند نقل قول شیخ الاسلام امام محمد غزالی در تخصیص فرزند که
ثانیه گذشته است اگرچه شیخ الاسلام رحمة الله علیه بسبب پنجم حرمت آنرا شمرده که عامی
بعادت سماع کند بطریق عشرت و بازی و بران مواظبت سازد لیکن این قسم
را مباح گفته لهذا در اسباب محرمه مندرج نکردم تذکره رابعه در آداب اینکه اهل طریقت
بنابر استفاده سماع بدان تاکید فرموده اند مجموع آن آداب در رعایت زمان
و مکان و اخوان منحصر است اما زمان پس مراد از ان وقت ست که فارغ باشد از
فکر نماز و تلاوت قرآن و مراقبه و ورد و غیره واجبات و ملتزمات و خالی باشد از علایق ضروریات
بشری مانند وقت خوردن طعام و حاجت بول و براز و زمان افکار یکه بسبب آن پراگندگی
دل با بود که در اینچنین اوقات سماع فایده نخواهد بخشید بل وقت سماع جمعیت دل و فراغ
خاطر از تعلق ماسوی الله ضرور است تا قلب سامع مستجلب رحمت الٰهی بود اما مکان
پس مراد از ان آنست که محل سماع کوچه و بازار و رهگذر عام و مجمع تماشائیان زن
و مرد نباشد و جای تنگ و تاریک و موقع نجاسات و مزبلات نبود و هم مکان امیر ظالم
و سلطان و وزیر ظالم که در آنخانه قلوب صوفیان خطرناک بوساوس اهل دنیا و اندیشه باشد که
در این چنین جا با وقت ضایع و سماع بیفائده گردد اما اخوان عبارت است از انکه هرکه
در صحبت سماع حاضر شود باید که اهل آن باشد و مراد از اهل آنست که دلش خالی از عشق
و محبت نبود و با اهل الله حسن عقیدت داشته باشد و بغفلت و افکار نشنود و در خصوصیت

اگر در محفل سالکان هم طریق مانند چشتیان و قادریان وغیرهم مجتمع باشند و مجلس از اغیار
خالی بود تاثیر صحبت تیزتر و فیض محفل بیشتر جلوه ظهور خدا هر گرفت و هرگاه اهل غفلت
وهوی و دنیاداران بے ادب و متکبر یا بعضی سالکان منکر و متعصب با درویشان
که بصیرت ایشان باشند شریک صحبت شده بتکلف حال کنند و بدون تقاضای غیب
برای نمایش مردم جوش و خروش نمایند از حضوری اینچنین کسان هابت تاثیر مسدود میگردد
و رنگ صحبت دگرگون میشود پس ضرور است که صحبت از نااهلان و اغیار مذکورین
خالی باشد هرگاه اهل سماع نشستند ادب آنست که امام محمد غزالی در کیمیای سعادت
می نویسد بدین عبارت چون کسانیکه اهل باشند بسماع نشستند ادب آنست که
همه سر در پیش افگنند و در یکدیگر ننگرند و هر کسے بحالے خویش بدان دیده و در میان سماع
سخن نگویند و آب نخورند و از جوانب ننگرند و دست و سر نجنبانند و بتکلف هیچ حرکت نکنند
بلکه چنانکه در تشهد نماز نشینند و همه دل با حق تعالے دارند و منتظر آن باشند که چه فتوح
پدید آید از غیب بسبب سماع و خویشتن نگاه دارند تا باختیار برنخیزند و حرکت نکنند
و چون کسے بسبب غلبات وجد برخیزد با وی موافقت کنند و اگر دستارش بیفتد دستارش
بنهند و این همه اگرچه بدعت است و از صحابه و تابعین نقل کرده اند اما نیکوست
که نه هرچه بدعت بود نشاید که بسیاری بدعت نیکوی باشد که شافعی رح می گوید جماعت
در تراویح وضع عمر است و بدعتی نیکوست پس بدعت مذموم آن بود که مخالف
سنتے باشد اما حسن خلق و دل مردم شاد کردن در شرع محمود است و هر قومے
را عادتے باشد و با ایشان مخالفت کردن در اخلاق ایشان بدخوی بود و رسول ص
فرموده است خالقوا الناس باخلاقهم با هر کسے زندگانی بر وفق عادت وے

وخوش وقتی کن چون این قوم بدین موافقت شاد شوند وازین مخالفت مستوحش
شوند موافقت ایشان کردن از سنت بود وصحابه رسول را بر پای نخاستندی که
وی آنرا کاره بودی لیکن چون جای عادت شد که برناخاستن مستوحش میشوند برخاستن
برای دلخوشی را اولے بود که عادت عرب دیگر است وعادت عجم دیگر انتهی بقیه آداب
وشرایط که مریدان ومعتقدان را نسبت پیر ومرشد وشیخ وقت عند السماع می‌شاید
درکلام شیخ الاسلام قدس سره ودر عبارت غنیة الطالبین که در ما قبل نقل کردیم
مندرج است دراعادت آن تطویل للاطایل بود هر که راغب باشد در آخر باب
ثالث وتذکره اولی خاتمه این رساله به بیند آداب قوالان باید که قوال میخوار وبدکار
نباشد بل نمازگزار واهل نیاز باشد یعنی با بزرگان وصوفیان عقیدتمند بود واجرت
سرود خود مقرر ومعین نسازد بلکه تنشیط خاطر مستمعان مقصودش باشد وهر چه
بطور انعام وصله از دست شیخ وقت یا صوفی صاحب حال بیابد آنرا تبرک پندارد
ودر محفل صوفیان با طهارت نشیند وآغاز واختتام سماع بر کلام ربانی وآیات قرآنی
کند اگر قوال را چیزی از قرآن یاد نبود از اهل محفل هر که قاری وحافظ باشد چیزی
تبرکا اول بخواند بعده قوال را باید که از صفت خدا ورسول ومدح بزرگان دین آغاز
سرود کند پس ازان حسب رغبت اهل صحبت برعایت وقت وراگ وراگنی ولحاظ
فهم مستمعان بسراید یعنی چیزیکه در فهم صوفیان واکثر مستمعین نیاید نسراید بل برای
مردم تازی کلام عربی وبرای ترکی ترکی وپیش زبان دانان فارسی فارسی و
پیش هندیان هندی بسراید وآن چنان آهنگ اختیار نکند که الفاظ ومضمون
مسموع بفهم اهل محفل نیاید وتداخل مضامین نیز نسازد یعنی هرگاه کلام شعر

شروع کرده باشد دران کلام دیگر متضمن وصل را خلط ننسازد و بالعکس آن نیز نکند تا موجب
توحش خاطر مستمعان نگردد و دیگر چیزیکه کلام صوفی را ذوق دست دهد به تکرار آن کلام
دو چهار بار مضایقه ننسازد و از مزامیر چیزیکه مخصوص باهل شرک و اهل هوی است
درمیان نیارد مثل سنکه و ناقوس که مخصوص هنود و کفار میباشد و جهانجه و طبل مخنثان
که آنرا در هندی ڈهولک گویند و مزامیر اعنی بانسلی و کوپینه و مرزنگ که درخصوص آن
از شارع نهی آمده در محفل صوفیه صافیه که برای ازدیاد عشق و محبت الهی و تحصیل ذوق
و شوق آخرت و زهد و بیزاری دنیا موضوع و مرتب میشود ننوازند و کمال آداب
شریعت و طریقت نگاه دارند زیراکه سماع با آدابه و شرائطه مستجلب رحمت است
از پروردگار تعالی شانه و مستوجب ازدیاد نسبت است در حق صوفیان علیهم الرحمة
اهتمام بزم چون از تحقیقات مرقومة الصدر متحقق گردید که سماع بشرائطه و آدابه

اهتمام بزم سماع

مستجلب رحمت و مستوجب ازدیاد عشق و محبت است و شعلهٔ جانسوز سرود
آتش ذوق در دل می افروزد و نایرهٔ دل افروز نی و مزمار پردهای غیر و غیریت
می سوزد و مطرب خوش نوا بال و پر هستی از سالک میریزد و مغنی خوش ادا نشاط
طرب و مستی در طالب می انگیزد علی الخصوص صوفی را که در ساغر دلش از خمخانه ساقی توحید
پیاپی می هوشربا میرسد و جام دماغش از پیر مغان تجرید و مدام مستی روح فزا میکشد
بادهٔ عشقش جوش میزند و سینه پر گنجینه اش خروش میکند و هم ثابت است که بدون
این ساز و سامان زنگ هوا و هوس از آئینهٔ دل نمی زداید و بغیر بیخودی و بیهوشی
حدیث حق بگوش جان نمی آید و بلا ناخن زنی تار طنبوره عقدهٔ دل نمی کشاید و فی هذا

صراحی و مینای ساقی حل مشکل نظر نمی آید پس

وقت آن آمد کہ من عریان شوم | جسم بگذارم سراسر جان شوم

ساقی نامہ

مخمور جام عشقم ساقی بدہ شرابی
خاک بر سر کن غم ایام را
بیا ساقی آن جام صافی صفت
کہ بر دل کشاید در وقت خوش
بیا ساقی آن آب اندیشہ سوز
کہ راست فزاید کمال آورد
بیا ساقی آن می کہ جان پرور است
کہ دل را بفردوس باشد دلیل
بیا ساقی از می ندارم گزیر
کہ بے مے ندیدیم آرام دل
بمے تو ان در اسرار سفت
دمی از کدورت برون آورم
بدہ ساقی آن جام چون مہر و ماہ
کہ با گنج قارون دہد عمر نوح
بمن دہ کہ بدنام خواہم شدن
بمی رہن کن ہر دو را و السلام
بیا د آور آن خسروانی سرود

در دہ قدح کہ بی می مجلس ندارد آبی
گرچہ بدنامی ست نزد عاقلان
کہ بر دل کشاید در معرفت
بیا ساقی آن ارغوانی قدح
کہ گر شیر نوشد شود بیشہ سوز
بیا ساقی آن می کہ تیزی کند
دل خستہ را ہمچو جان در بر است
بیا ساقی آن می کہ حور بہشت
بیک جام باقی مراد دستگیر
گر از وصل جان دل صبوری کند
کہ در بیخودی راز نتوان نہفت
بدہ تا بگویم ز آواز نے
بدہ تا زنم بر فلک بارگاہ
بمن دہ کہ از غم خلاصم دہد
خراب می و جام خواہم شدن

احتشام مغنی

بمستان نوید سرود فرست

بیا ساقیا بر خیز و در دہ جام را
نمی خواہیم ننگ و نام را
بیا ساقی آن جام یاقوت وش
کہ دل زو فرح یابد و جان فرح
بیا ساقی آن می کہ حال آورد
بیا رغ دلم مشک بیزی کند
بیا ساقی آن جام چون سلسبیل
عبیر ملایک در آن می سرشت
بیا ساقی از می طلب کام دل
دل انجمے تواند کہ دوری کند
بیا تا صفائی درون آورم
کہ جمشید کے بود و کاؤس کے
بدہ ساقی آن کیمیای فتوح
نشان رہ بزم خاصم دہد
ز تسبیح و خرقہ ملولم تمام
مغنی کجائی بہ گلبانگ رود
بیاران رفتہ درودی فرست

مغنی بزن چنگ در ارغنون
ز بلبل چمن‌ها پر از غلغل است
بیک نغمه در ده مرا چاره ساز
بهشته بازم آتش بدل بر زنی
مغنی کجائی نوائی بزن
کفی بر دفی زن گرت چنگ نیست
مغنی تو ستر مرا محرمی
دمی دم بدل دم که عالم دمیست
چو غم لشکر آمد بیار آصفی
بیا ساقی از باده پر کن بطی
که تا وجد را کارسازی کنیم

ببر از دلم فکر دنیای دون
مغنی دف و چنگ را ساز ده
دلم نیز چون خرقه صد پاره ساز
برون آری از فکر آن یکدیم
بهای نوایان صلائی بزن
مغنی بگو قول و بردار ساز
زبانی بسینه زن دم بهر سحری
مغنی بیا بشنو و کار بند
بچنگ و رباب و نایی و دفی
مغنی نوائی طرب ساز کن
برقص آئیم و خرقه بازی کنیم
که یک جام می بهر کاؤس کے

مغنی کجائی که وقت گل است
بیاران خوش نغمه آواز ده
مغنی چه باشد که لطفی کنی
بهم بر زنی خان و مان غمم
مغنی بیا باست چنگ نیست
که بیچاره گانرا توئی چاره ساز
بنی دور کن در دلت گر غمیست
ز قول من این پند دانا پسند
مغنی کجائی بزن بربطی
بقول غزل قصه آغاز کن
بیا ساقی این نکته بشنو زمی

اختتام هر چند مطالب و مضامین بوقلمون این نسخهٔ نادرة الوجود ظاهراً از قلم این شکسته رقم چکیده اما در حقیقت جواهر آبدار است که از بحر من لدن در صدف سینهٔ پر گنجینهٔ حضرت پیر و مرشد برحق رسیده صرف بهمت علیای آن ساقی خمخانهٔ توحید و آن سرشت میخانهٔ تجرید و تفرید رشحهٔ از آن رشحات برین خاک پریشان ریخته و نفحه از آن نفحات بمشام جان ناتوان

بیت

جمال همنشین در من اثر کرد — وگرنه من همان خاکم که هستم

والا هیچمدان کجا و خوش سرائی مطرب طبعم کے داشت و این چنین نغمات جانسوز

وز نغمات دل فروز لب و دهانم کجا یافت ع

نی که هر دم نغمه آرائی کند	فی الحقیقت از دم نایی کند

ولهذا محض همین انفاس مقدسه آن سر حلقهٔ مشایخ صاحب پیر و مرشد نغمهٔ قدوسی تاریخ اختتام نغمهٔ عشاق در سینه دلم رسیده و صرف از فیض و تائید روح القدس برای بیانش قطعه بذا بهم رسیده قطعهٔ تاریخ

زین نغمهٔ عشاقم بانگی چو بگوش آید — بیرون بکشد صوفی آن خرقهٔ سالوسی
بر چرخ رسد از وی آهنگ طرب گردد — هر شعلهٔ آواز وی چون شعلهٔ فانوسی
در نه چمن گردون که گل شگفد از وی — در رقص شود زهره با جلوهٔ طاوسی
احیای دل مرده زین نغمه بسی سهل است — از معجزهٔ عیسی تو بهر چه مایوسی
در وجد در آ ای دل مستانه درین محفل — زنجیر بپا تا چند از قید بناموسی
نی بزم عزا ایست این نی محفل خورسند — از مرگ نه خوف اینجا بازیست نه مانوسی
نی کعبه نه بتخانه نی باده نه میخانه — نی بانگ صلوة اینجا نه نالهٔ ناقوسی
اینجاست دم احیا اینجاست ید بیضا — کو معجزهٔ عیسی کو معجزهٔ موسی
این زمزمهٔ وحدت بشنید ملک گفتا — تاریخ ختام او شد نغمهٔ قدوسی
لیکن بی تکمیلش لاگشت از و بیرون — تا هستی ناهید اند دره جا سوسی
یک الف دو صد هجری با چهل و چهار آمد — چون کلک قلم سر را فرسود بپابوسی

۱۲۴۴ هجری

والحمد لله علی حسن الاختتام والصلوة والسلام علی نبیه خیر الانام و آله و اصحابه الکرام و اولیائه العظام ع

ما ان بعدت عن بانة البان ریح صبا	و اطرب العیش هادی العیش بالنغم

تکمله چون از تحقیقات مندرجهٔ نغمهٔ عشاق بوضوح پیوست که سماع منتهیان همین است

که سماع طی کرده باشد همه مقامات و حالات مبتدیان را و فارغ شده باشد هم او از ماسوی الله و بعد افنای نفس و انعدام معاملات نفسی مستغرق شده باشد بمشاهده حق این چنین کس هر چه شنود از حق شنود و بحق شنود و در اهتمام بزم ترقیم یافته که سماع بشرایط و آداب مستجلب رحمت و مستوجب عشق و محبت است و شعله جانسوز سرود آتش ذوق در دل می افروزد و نایرهٔ دل افروز نی و مزمار پرده های غیر و غیریت می سوزد اما این محو و فنا بی کیفیت نشاء وحدت و بلا انکشاف حقیقت توحید حاصل نمیشود و علم و فهم توحید که بطور حکماست بصراط مستقیم حق نمیرساند بل در توهمات حلول و اتحاد و شبهات کفر و الحاد گمراه میگرداند درینصورت سماع غنا و سالک راه فنا را بدون تحصیل توحید که بوراثت انبیا باولیای موحدین رسیده و کتاب و سنت بدان ناطق گردیده گزیر نیست و انچنین توحید که موافق عقل و نقل و مطابق شهود و کشف اهل حق باشد بجز رساله عدیم النظیر کاسرة الاصنام تصنیف سلالة المتقدمین و خلاصة المتاخرین سراج وهاج علم و یقین مصباح زجاج ملت و دین هادی المسترشدین خاتم الموحدین رهنمای دارین حامی الحرمین قطب زمان حضرت مولانای شاه عبد الرحمان دامت برکاته ما دام الملوان امکان حصول ندارد لاجرم انضمام آن رساله عرفان بنیان شکن در آخر نغمهٔ عشاق واجب و متحتم افتاد تا از دیدن و فهمیدن آن اهلیت سماع غنا و حصول مقام فنا بسالکان راه خدا حاصل گردد اللهم ارزقنا و لسائر الطالبین بحق محمد و آله و اصحابه اجمعین

این سطور انهار السرور تقریظ ریختۂ کلک گہرسلک محب و مقبول رسول الثقلین حافظ مولوی محمد غلام حسین اعزہ اللہ فی الدارین است

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ترانہ سنجی عنادل اقلام درخور مقام حمد معشوق حقیقی کہ بکلید نغمہ عشاق حجاز قفل گوش اہل ہند و عراق مفتوح گردانید و ورود دگاہ شام و پگاہ ترنم ثنای خود بلبلان کوچک و بزرگ اصناف امم رسانیدہ و درود با ساز و نوا شایان جناب سرور انبیا کہ زمان دین ہمایونش نور روز عرب و ضیای ہدایتش بہ گلستان چارگاہ ارکان سرمایہ الوف طرب آما بعد برآرای ہمم ضیای فاتحان حصار اشکال و طالعان مساعد اوج کمال مختفی و محتجب نماند کہ چون در سنہ یکہزار و دو صد و چہل و چہار کشاف دقایق معقول و منقول حلال معاقد فروع و اصول رابض علم و حکم جامع رموز محامد شمیم سباح صحاری معانی صبح بحار نکتہ دانی مدرس مدارس علوم عربیہ محقق حقایق فنون عجیبہ مصباح مشکوۃ حق و یقین سراج زجاج ملت و دین غارس نہال نباہت غائص ابحار کیاست بوح مضئ فلک دانش دری درخشان سپہر بینش رہنمای متبعان بطلیموس و ارسطاطالیس ہدایت فرمای مستفیدان شیخ الرئیس متکئے ارائک فضائل کسبیہ طراز ندۂ نمارق محامد وہبیہ مستجمع کمالات صوری و معنوی مستکمل شرایف ظاہری و باطنی دقایق و حقایق آگاہ معارف و حقایق انتباہ مولوی محمد نور اللہ الچشتی الصابری القدوسی الرحمانی نور اللہ قلبہ کتاب ازالۃ القناع عن وجوہ السماع الملقب بنغمہ عشاق و المورخ بنغمہ قدوسی در تحقیق حل و حرمت غنا و مزامیر و معازف و ملاہی بالوف تحقیقات و صنوف تدقیقات تصنیف و تالیف فرمودند ہذا الکتاب فیض نصاب کہ در حقیقت بحری است مشحون بلالے متلالے علمیہ و معدنی است

محلو بیواقیت متشارقہ حکمۃ المدنیہ ہر بالش چون باب جنت بنور حسن حور العین معانی
منور و ہر فصلش بسان فصل بہار بہ گلہای نکات رنگین منفرد بروج تحریر آتش مصفی
بنجو ثواقب آیات مبین و شبستان تقریر آتش روشن بمصابیح احادیث متین
اقوالش مدلل بدلایل اقاویل سلف و مطالبش مبرہن ببراہین عمدہ ہاے
خلف سبحان اللہ باغی است بے نظیر و روضہ ایست دلپذیر کہ در ہر چمنش چمن چمن
غنچہ ہای سربستہ نکتہ ہاے برجستہ با ہتزاز نسایم تحقیق متبسم و ریان و گلشن گلشن
ریاحین مضامین دلنشین در ہر خیابانش شگفتہ و خندان لہذا دوستدار آل
رسول ثقلین حافظ مولوی محمد غلام حسنین نبیرہ مرزا محمد فیاض مرحوم ساکن
بلدہ خانسدہ مصطفی آباد عرف رام پور فہرست کتاب مذکور بدین دستور
مسطور ساختہ ۵

ذکر جمیل حضرت مولوی نور اللہ صاحب نور اللہ مرقدہ

مستجمع کمالات انسانی مصدر آیات رحمانی چراغ افروز بزم توحید مصباح شبستان تجرید شارح نور مطلق قابل کلمۃ الحق عارف باللہ جناب مولوی محمد نور اللہ صاحب عبد الغفوری نسباً دالاعظم پوری ملکاً والبجہوری مسکناً والحنفی مذہباً والچشتی الصابری مشرباً والقدوسی الرحمانی مسلکاً قریب دس برس کے رام پور مین تحصیل علوم افضل العلما مفتی شرف الدین صاحب سے کی — اور چنتالیس ۴۵ برس اکتساب جاہ ومال وتحصیل کسب کمال ظاہری مین مصروف رہے۔ اسی زمانہ مین مفتی الٰہی بخش صاحب کاندہلوی سے اور پھر لکھنؤ مین مرزا حسن علی صاحب ہاشمی محدث سے تکمیل حدیث فرمائی منجملہ چنتالیس برس کے سترہ برس سرکار انگریزی مین بخدمت انشاء کورٹ اپیل ذائرہ ساگر بریلی جس سے باون ضلع ممالک مغربی وشمالی کے متعلق تھی اور دو تین برس سررشتہ داری سپرنٹ ضلع میرٹھ اور تحصیلداری ضلع مظفر نگر پر اور نو برس کامل لکھنؤ مین غازی الدین حیدر شاہ اودھ کے عہد دولت مین پانچسو روپیہ ماہواری پر ملازم رہے چند سال سیاحت شرقی وغربی کلکتہ سے شاہجہان آباد تک دا پر وسایر رہے اور اکثر کتب ورسایل ہر فن مین تصنیف کیے چنانچہ محمود الصرف واخلاق ناظمی وہدایت المعلمین تعلیم الاطفال کہ بطرز عجیب مملو بہ فوائد غریب اور ازالۃ القناع عن وجوہ السماع ملقب بہ نغمۂ عشاق جالب سماع وغنا ہین اور نور مطلق شرح کلمۃ الحق تفسیر کلمہ طیبہ اور وحدت وجود مین اور ہدایت الوہابین تردید مذہب نجدیہ یعنی فرقہ ضالہ وہابیہ مین مشتمل بر تحقیق مسائل استعانت وامداد وزیارت قبور وغیرہ مین بدلائل عقلی ونقلی اور انوار الرحمان تنویر الجنان ملفوظ شریف ہادی جملہ حالات شریف حضرت پیر ومرشد برحق قطب زمان مولانا سید شاہ عبد الرحمن صاحب قدس سرہ العزیز کا تالیف فرمایا کتاب نغمۂ عشاق کو پیشگاہ ظل سبحانی خلیفۃ الرحمانی حضرت محمد اکبر بادشاہ غازی دہلی کے حضور مین پیش کیا اور جب علماے دہلی نے اوسکو مقبول وپسند کیا تو پیشگاہ ظل سبحانی سے فرمان واجب الاذعان مع

خطاب عنایت ہوا جسکی نقل ذیل میں درج ہی اور اصل فرمان اونکی اولاد کے پاس موجود ہے۔

نقل فرمان شاہی

متصدیان حال و استقبال ممالک محروسہ دار الخلافت شاہ جہان آباد بدانند
دریں اوان میمنت اقتران کتاب ازالۃ القناع عن وجوہ السماع الملقب بہ نغمۂ عشاق تصنیف حقائق
و معارف آگاہ مولوی محمد نور اللہ اعظم پوری بملاحظہ انور گذشت و مطالب مندرجۂ آن مشروحًا
بوضوح پیوست از انجا کہ مصنف مذکور جامع فروع و اصول و مدلل بدلایل معقول و منقول است
رتبہ پسند فضلاء و قبول عقلاء زمان یافتہ و احدی از علماء این دیار برد و قدح آن عبارت نساختہ
بنا بران منظور بندگان ثریا مکان گشتہ کہ بنا بر تکثیر و ترویج این نسخۂ نادر الوجود منطبع گردد
و بلحاظ اینکہ مخدوم دایم الحضور شیخ عبد الغفور قدس سرہ المبرور اعظمپوری و دیگر اسلاف
مصنف پر نور از حیثیت علم و فضل ظاہر و باطن ہمیشہ ذی المجد و الشان لایق الرحمت و
الاحسان سلاطین ماضیین بودہ اند معزی الیہ نیز از پیشگاہ حضور پر نور ما بدولت بخطاب
زبدۃ الموحدین مشیر الدولہ محقق الملک مفتی محمد نور اللہ خان بہادر مناظر جنگ
مخاطب گردیدہ واجب و متحتم بر خواص و عوام رعایا و برایا این سلطنت ابد مدت آنکہ اعزاز و احترام
مفتی سابق الذکر بر خود ہا لازم دانستہ ایشان را ہموارہ مورد مراحم خسروی و مطرح انظار
تفضلات شاہی شناسند و حسب المسطور بعمل آرند فقط المرقوم ۴ رجب المرجب سنہ ۱۲۴۹ ہجری
مطابق سنہ ۱۸۳۴ عیسوی۔

با این ہمہ تعلقات جاہ و مال دنیاوی بحکم من سعد سعد فی بطن امہ — بہ اقتضای سعادت عشق
جبلی باطنی لگاؤ بھی چلا جاتا تھا اور یہ محض ذاتی ہی نہ تھا آبا و اجداد سے اسکا شوق طلب اور
اسکی طرف توجہ داخل سرشت تھی حضرت مخدوم دایم الحضور بندگی شیخ عبد الغفور اعظم پوری جو

آٹھوین پشت مین آپکے اجداد مین تھے خلیفہ اجل حضرت قطب العالم عبد القدوس گنگوہی حنفی فاروقی کے تھے جنکا ذکر خیر ترک دنیا و ترک جاہ وغیرہ کا اقتباس الانوار و مفتاح العارفین وغیرہ کتب سیر مین درج ہی اور فرمان شاہی اوسکی تصدیق کرتا ہے جسکی نقل اوپر درج ہو چکا ننہال آپکا اولاد امجاد حضرت شیخ المشائخ والاولیاء بابا فرید الدین مسعود گنج شکر اجودھنی قدس سرہ العزیز مین تھا نانا آپکے پیرجی مقبول عالم صاحب خلیفہ حضرت مولانا فخر الدین محمد صاحب دہلوی رحمۃ اللہ علیہ کے تھے غرض نسبت عشقیہ اور طلب صادق صلب و بطن والدین سے چلی آئی تھی چنانچہ خاتمہ ہدایت المعلمین مین جو بعض تعلیم صبیان لکھی تھی بداعیہ کیفیت قلبی علم ظاہر سے طرف علم باطن کے رجوع کیا اور بمصداق حال اپنے یہ شعر لکھا ہی

روح پدرم شاد کہ میگفت باوستاد
فرزند مرا ہیچ بجز عشق نیاموز

وہ ہی اثر تھا کہ دنیاوی کامون کے ساتھ تلاش کاملین وقت کی بھی چلی جاتی تھی بحالت چاکری عدالت دیوانی سایر دورہ مین پھرنا پڑتا تھا جب تابیدا آئی قصبہ منگلور ضلع سہارنپور مین اتفاق ہوا تب حضرت مولانا شاہ نور الہدی صاحب قدس سرہ العزیز ابن حضرت مفتی محمد سلیم صاحب رحمۃ اللہ علیہ سے بیعت کی مگر نسبت تعلق نوکری اتفاق درک صحبت و اخذ فیض و برکت کا حضرت ممدوح سے نہوا اس تھوڑے روز بعد حضرت ممدوح کا وصال ہوگیا سنہ ۱۲۳۳ ہجری مین بیت السلطنت لکھنؤ مین دولت پابوس قطب دوران مقبول النبی آخر الزمان حضرت مولانا سید شاہ عبد الرحمن صاحب قدس سرہ الاقدس کے حاصل ہوئی چونکہ سرکار شاہی لکھنؤ مین تعلق ہوگیا تھا اسوقت حسب مراد استفادہ نہو سکا۔ سنہ ۱۲۳۹ ہجری مین قصد وطن کیا پانچ برس اس طرف رہکر پھر لکھنؤ حاضر ہوئے اور حضوری شبانہ روزی مین مستفید و مستفید رہی۔ مثنوی شریف من اولہ الی آخرہ صرف ایکبار نہین بلکہ متواتر حضور سے خود ہی پڑھی اور اوروںکی سماعت فرمائی اور جو نکات و فوائد بزبان فیض ترجمان سے سنے انکو ہر موقع پر قلم بند کیا اور بطور حواشی اپنی مثنوی مین داخل کیے چنانچہ اشعار

کشکلہ کی شرح ملفوظ شریف مین بھی درج کی ہو اور علاوہ اسکے کتاب اقتباس الانوار و کشکول حضرت شاہ کلیم اللہ صاحب حرفاً حرفاً و سبقاً سبقاً بسمع عالی حضرت مولانا صاحب گذرانکر اونکے اعمال کی اجازت اور دعای تائید الہی سے شرف حاصل کیا چنانچہ ان دونون کتب آخر الذکر کے ختم پر عبارت ذیل مرقوم ہو اوس مین جسقدر حضرت کے قلم خاص سے تحریر ہے وہ بقلم سرخی منقول ہے آخر کشکول مین یہ عبارت مرقوم ہے۔

انچہ درین کتاب ست و اجازت آن از مولوی محمد عظیم قدس سرہ و ایشان را از حضرت مولوی فخر الدین قدس سرہ و ایشان را از حضرت مولوی نظام الدین اورنگ آبادی و ایشانرا از حضرت شاہ کلیم اللہ صاحب جہان آبادی مصنف رسالہ ہذا حاصل شدہ است اذن آن ہمہ اذکار و افکار و مراقبات علماً و عملاً اجازت شاملہ کاملہ تامہ بہ مولوی نور اللہ داد فقیر عبد الرحمان اللہم ایدہ بروح القدس۔

نقل عبارت جو اقتباس الانوار کے خاتمہ پر تحریر ہو

خادم الفقرا محمد نور اللہ این کتاب مستطاب کہ مشتمل بر احوال خجستہ مآل پیران اوست من اولہ الی آخرہ بسمع اقدس حضرت پیر و مرشد برحق مولانای شاہ عبد الرحمان دامت برکاتہم رسانید انچہ از اذکار و اشغال وغیرہم و اسمای پیران کہ درین مندرج است اجازت آن ہمہ فقیر را عنایت کردند

نقل عبارت فرمان واجب الاذعان مشعر اجازت جمیع سلاسل و اوراد برای ذات خاص و عیال و اطفال اطو فال ہمشیال

ہو الرحمن

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہم صل علی سیدنا و مولانا محمد النبی الامی الکریم الذی ارسلہ رحمۃ للعالمین حمیاً للفقرا و المحتاجین

رحیماً للضعفاء والمساکین وعلی آله الطیبین واهل بیته الطاهرین آمین آمین آمین یا رب العالمین

اما بعد اجازت سلسلهٔ قادریه چشتیه نظامیه صابریه سهروردیه نقشبندیه کبرویه طیفوریه قلندریه وغیره

که باجازت خلافت از واسطه حضرت شاه نور الهدی قدس سره واز واسطه میان محمد عظیم

خلیفه مولوی فخر الدین قدس اسرارهم واز اجازت میان پیربخش سجاده نشین شاه قدرت الله خاندان

مخدوم شاه مینا قدس اسرارهم مع دیگر اجازت ها بتفصیل اسامی های اهل سلسله وغیرهم فقط

اجازت داد این سلسله ها علیه فقیر عبدالرحمن مولوی صاحب مولوی محمد نور الله صاحب مع عیال و اطفال ایشان را اجازت عامه شامله کامله

علاوہ اون ظاہری تعلیمات واستفادہ کے جو تعلیم اشغال و اُمور باطنی کے ہوئی اوس کا علم حضرت مرشد مسترشد کو ہوگا چند سال کے بعد سنہ ۱۲۳۹ ہجری میں قصد وطن کیا پانچ برس اسطرف رہ کر پھر لکھنؤ حاضر ہوے اور حضرت کی ہمنشینی اور فرمانبرداری میں بطیب و طوع خاطر ہمہ تن مصروف رہے اور حضرت کی عنایت شفقت آپکے حال پر روز افزون رہی۔

چنانچہ چند سال پیش از وصال حضرت مولانا رحمۃ اللہ علیہ جب حضور نے حضرت خلیفہ شیخ فتح علی صاحب کو امامت نماز پر مامور فرمایا اور بعد عشا حضرت خلیفہ صاحب نے اپنی کسر نفس کا اظہار کیا اور حضور نے جواب دیا کہ جو ہمکو پوچھیگا وہ تمکو بھی پوچھیگا اسپر مولوی صاحب نے عرض کیا جو حضرت کا تابع ہے وہ آپکا بھی تابع رہیگا اور سب سے پہلے مولوی صاحب نے نذر جانشینی پیش کی حضور نے اوسے دست مبارک سے اوٹھا کر خلیفہ صاحب کے ہاتھ میں دیدی اور مولوی صاحب کو نہایت تحسین و آفرین کر کے فرمایا کہ مولوی صاحب بہت دانا ہیں بہت دانا رحمۃ للعالمین پھر اور حاضرین کی نذریں گذریں اور مبارکباد ہوئی۔ اکثر مجالس سماع ماہ شوال سنہ ۱۲۴۸ ہجری روز جمعہ جب حضرت کو کیفیت ہوئی اخر سوزش دل چہرہ مبارک پر طاری و آنسو رخسارہ منور پر جاری ہوے سب لوگونکو اوس کا لطف ہوا حضور نے فرمایا کہ نور اللہ کہاں ہیں آگے آؤ مولوی صاحب قریب تر حاضر ہوے

فرمایا کہ ایک گوہر بے بہا تمکو دیتا ہون عرض کیا کہ عنایت ہے - ارشاد ہوا کہ حضرت گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ نے
حضرت محبوب الٰہی نظام الدین اولیا رحمۃ اللہ علیہ کو جو بشارت دی تھی ہم بھی تم سے وعدہ کرتے ہین کہ بغیر
تمھارے اور سب مریدین مخلص و تمھاری اتباع کے جنت مین نہ جاوینگے - مولوی صاحب نے قدوم
مبارک مین سجدہ تہنیت ادا کیا اور عرض کیا ؎

برین مژدہ گر جان فشانم رواست ٭ شکر کردن کے توانم درخور آلاء تو ٭ شکر نعمت ہای تو چندانکہ نعمت ہای تو

جب روز سہ شنبہ کو تین روز قبل از وصال تغیر حال معلوم ہوا تو مولوی صاحب نے عرض کیا کہ حضور کو خوب معلوم ہے
کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم نے مرض الموت مین بتوسط حضرت جبرئیل علیہ السلام خالق سبحانہ سے کس قسم کے
سوال وجواب فرمائے تھے اور جبتک آپنے امت کیطرف سے اطمینان کلی حاصل نکیا اس عالم سے اقبال
نقل نہ فرمایا پس قبلہ و کعبہ بھی قدم بقدم رسول مقبول صلعم کے ہین بدون اطمینان نجاح و فلاح
جملہ متوسلان اس جہان سے اقبال حالت نفرماوین بعد تامل ارشاد ہوا کہ اپنے متوسلونکے اور دوستون
کے بلکہ دشمنونکے واسطے بھی مولوی صاحب نے عرض کیا کہ ؎ دوستان را کجا کنی محروم ٭ تو کہ با دشمنان نظر داری ہا
اوسی روز جب مولوی صاحب نے نبض دیکھی تو حضور نے فرمایا کہ مولوی صاحب ہو نگے آپنے عرض کیا کہ ہان
غلام کا قصور ہی از راہ شفقت ارشاد ہوا کہ مثل مولوی صاحب کے کہان پیدا ہونگے رحمت للعالمین ہین بہت دنا
رحمۃ للعالمین مولوی صاحب نے عرض کیا - ترا ہچو بندہ بسیست ہمرا چون تو خواجہ نباشد کسے - یہ سنکر حضرت چشم پر آب
ہوئے اور مستغرق ہو گئے - اوسی روز مابین مغرب و عشا مولوی صاحب کو یاد فرما کر ارشاد کیا کہ افوض امری
الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد - تین مرتبہ زبان مبارک سے خود فرمایا اور تین مرتبہ مولوی صاحب سے
کہلایا وہ تسلیمات بجا لائے چونکہ کامل کی تعلیم تھی اسکا یہ اثر ہوا کہ وقت آخر بھی یہی کلمہ مولوی صاحب کی زبان پر جاری
رہا - آخر روز پنجشنبہ جب حضرت کو غسل دیکر مسہری پر بٹھایا اور اذن عام زیارت کا دیا گیا تو تمام شب
جوق جوق خلائق عورت و مرد سنی شیعہ زیارت و بیعت کے لیے آتے تھے اور نگل شہر فی الاتے تھے

حضرت مین طاقت ایجاب وقبول وقت بیعت نہتھی حضرت خلیفہ صاحب ومولوی صاحب حضور کا دست شریف مرید کے ہاتھ مین دیکر ایجاب وقبول کراتے تھے بروقت افاقت حضور اپنی زبان مبارک سے لفظ مبارک یاد فرمادیتے تھے۔

چونکہ اوس رات مین گیارہ سو مرتبہ درود شریف صلی اللہ علی حبیبہ محمد وآلہ وصحبہ وسلم حضور کا معمول تھا مولوی صاحب نے اس خیال سے کہ آج بھی قضا نہو دکا لئے اوا کرانا چاہا چنانچہ حضرت خلیفہ صاحب اور خود مولوی صاحب اور حضرت میان محمد غوث صاحب حضور کے گرد پیش تسبیح لیکر بیٹھ گئے اور درود پڑھتے رہے۔

چند عرصہ بعد وصال حضور کے مولوی صاحب نے بوجہ عیال واطفال وتعلقات خانہ داری وغیرہ آمد ورفت وطن وغیرہ فرمائی اور آستانہ ہای شریف ردولی اور پیران کلیر چھپہ سے بائی اور استفادہ کیا ایک مرتبہ چھ مہینے اور دوسری بار ایک سال کامل جاروب کشی آستانہ شریف حضرت پیران کلیر کی کرتے رہے برابر صایم الدہر رہے اور ترک حیوانات صرف کھچڑی مونگ بلا روغن ونمک غذا مین اختیار کی اوس زمانہ مین زیارت شریف کے گرد بہت بڑا بن تھا شیر وغیرہ درندہ اوس مین رہتے تھے آبادی کلیر جو کسی قدر فاصلہ پر واقع ہے اوس مین ضروریات خوردنی اکثر بہم نہ پہونچتی تھین دیہات قریب وجوار سے منگا کر کارروائی کرتے تھے اور صادرین اور واردین کے لیے کھانا تیار کراتے تھے علی حسین خان صاحب خالص پوری بھی آخر مین ہمراہ رہے وہ راوی ہین کہ بعد نماز عشا جب مصلی مسجد سے آبادی کو گئے اور خانقاہ کے دروازے بند کرنے کا وقت آیا تو آپ صحن مسجد مین آئے وہان ایک شیر بیٹھا ہوا تھا تاریکی مین یہ خیال ہوا کہ کسی کی رضائی رہ گئی ہے اوسکو اوٹھانا چاہا تو شیر اٹھ کھڑا ہوا اور کھڑکی کی طرف چلا آپ بھی لوٹا اور ڈھیلہ لیکر اوسکے پیچھے چلے گئے اور کچھ دیر بعد

اسلئے اوسی زمانہ مین ہنگامہ عرس شریف واقع ہوا آپ روضہ شریف مین جاتے تھے
ایک عورت روضہ شریف کے سرہانے کی طرف چبوترہ کے نیچے چولہا بناتی تھی آپنے
اوسکو کہا کہ یہ جائے ادب ہے ذرا فاصلہ سے یہ کارروائی کرو۔ اگلے روز مہاجر الی اللہ
حاجی امداد اللہ صاحب یا حاجی ولی محمد صاحب پانی پتی کو حضور مخدوم العالم سے
ارشاد ہوا کہ مولوی صاحب سے کہدو کہ تمکو انتظام کے واسطے نہین ٹھہرایا گیا
اس قسم کے انتظام اگر منظور ہون تو ہم خود کر سکتے ہین حاجی صاحب نے آپسے
کہا آپکو اپنی حرکت پر بہت ملال اور دو تین روز ندامت سے روضہ شریف مین
حاضر نہین ہوئے پھر حاجی صاحب کو حکم ہوا کہ مولوی صاحب سے کہدیا جاوے کہ یہ حکم
براہ عتاب نہین تھا بلکہ تمکو ادب سکھایا گیا تھا بدستور اپنا کام کرتے رہو اس وقت
ادائے شکر کیلیے روضہ شریف مین حاضر ہوئے اور بفراغ خاطر اپنی خدمات مین مصروف
رہے اور عنایات مخدوم پاک سے مالا مال۔ پیران کلیر شریف سے جلدی اوٹھنے کا قصد نہ تھا
چنانچہ وہان کے زمانہ قیام کو جب طوالت ہوئی تو حضرت شاہ مسعود احمد صاحب صاحبزادہ
ردولی شریف نے بذریعۂ محبت موروثی وہان سے اُٹھنے اور ردولی شریف آنے کو کہا
اسکے جواب مین آپ نے تحریر فرمایا کہ ؎

آفرین اس دام کو اور مرحبا صیاد کو	قید بھی بیان کچھ نہین اور چھوٹ بھی سکتے نہین

جب بخانہ مظہر اللہ امید ولادت ہوی تو آپ نے چھ مہینے پیشتر اپنے خط مین اطلاع
دی کہ لڑکا پیدا ہونے والا ہے اُسکا نام حاجی ظہور اللہ رکھا جاوے چنانچہ
ایسا ہی ہوا۔
جب آپکے صاحبزادہ مولوی محمد ضیاء اللہ صاحب اور اُنکے فرزند محمد مظہر اللہ کا اصرار زیادہ ہوا

تو وطن شریف آئے اور کچھ عرصہ یہان رہ کر لکھنؤ مین آستان برکت نشان حضرت مولانا رحم
پر حاضر ہو کر طلبا و ماوا اختیار کرکے اور بطور مستقل حاضر باش رہ کر ملفوظ شریف کی تکمیل
فرمائی اور اوراد و وظائف وغیرہ مین اکثر تقلید و اتباع حضرت مولانا صاحب رحمہ کا تھا ۲ بجے
شب سے بعد فراغ تہجد قصیدہ بردہ شریفہ و دیگر معمولات اداکرکے بعد نماز فجر حرز یمانی
وحزب سیفی وغیرہ اوراد تا اشراق پڑھتے تھے اور عصر سے تا عشا مصروف وظایف و نوافل
رہتے تھے ترتیب بھی بعد نماز عشا آپکے معمولات سے تھی دوپہر کو جو قیلولہ فرماتے اسمین
اکثر کتاب دیکھتے چاشت کے بعد دوپہر تک اور پھر ظہر سے عصر تک اکثر تصانیف مین
مصروف رہتے اور جو مثنوی شریف یا اور کتب سلوک پڑھتے اُنکے سبق ہوتے چنانچہ
ہر شش دفتر مثنوی شریف و رسالہ کاسرۃ الاسنان وغیرہ حضرت مولوی حاجی سید
شمس الدین صاحب نے اور رسائل مصنفۂ حضرت مولانا و نغمۂ عشاق و ہدایت الوہابین
و مثنوی شریف مولوی انور علی صاحب نے آپ سے پڑھین۔ سفر کلکتہ مین جو بذریعۂ
کشتی ہوا زکوۃ قصیدہ بردہ شریفہ و حزب البحر و دعای حیدری وغیرہ ادعیات و اعمال
کی متواتر ادا کین۔ چنانچہ ایک روز اُنکے نبیرہ محمد مظہر اسد نے جو کشکول مین سے
ایک عمل دردسر کی اجازت چاہی تو اُسپر فرمایا کہ ہمارے جسقدر اعمال ہین اسوقت
اُن سب کی اجازت عام دیجاتی ہی جسکو چاہو عمل مین لاؤ اور ان مین جن اعمال کی زکوۃ
لکھی ہی اُنکی زکوۃ دینے کی کچھ حاجت نہین ہم تمھاری اور تمھارے والد کی طرف سے
وکالۃً سب کی زکوۃ دے چکے ہین چندسال علی الاتصال معتکف آستانہ رحمانی رہ کر
بالآخر ۱۳ رمضان المبارک سنہ ۱۲۹۶ ہجری کو بحیلہ خلیدگی خار جو پاے مبارک مین بمقام
ایٹھی لگا تھا داعی اجل کو پیک اجابت کہکر وجود نورانی نے جو گنجینۂ معارف و معانی تھا

نقاب خاکی مین مونہ چھپایا اور بمقام لکھنو بیت الرحمان مین تحت اقدام مرشد عالی مقام متصل برآمدہ مقبرہ شریف جانب غرب جگہ پائی نور اللہ مرقدہ -

رویش از گلزار حق گلگون بود	زمین او اندر مقام افزون بود
جسم او ہمچون چراغے بر زمین	نور او بالاے سقف ہفتمین
لوح محفوظ ست او را پیشوا	ارچہ محفوظ ست و محفوظ از خطا
مومنان مطربہ نور اللہ شدی	از خطا و سہو ایمن آمدی

بعد انتقال بھی آپ کا فیض جاری رہا - چنانچہ حافظ فضل الرحمن صاحب ردولوی مرید حضرت میان محمد غوث صاحب جو بنارس مین وکیل تھے اونھون نے اطلاع فرمائی تھی کہ مین نے بہت عرصہ تک حضرت مولوی صاحب کے فیض صحبت سے فائدہ اٹھایا اور ایام غدر مین جب مین بعلت بغاوت ماخوذ ہو گیا تو خواب مین مولوی صاحب نے فرمایا کہ کچھ تردد مت کرو تمھاری رہائی ہو جاویگی چنانچہ صبح کو رہائی ہو گئی فقط -

از نتیجہ فکر رسا زیب وسادہ کمال جناب مولوی احمد حسن صاحب وکیل ریاست

رامپور متوطن بچھرایون ضلع مرادآباد

تقریظ نغمہ عشاق

کجائے اے عزیق بحر عرفان	کجائے اے بیمار عشق سوزان
بیا تا بحر عرفان جوش گیرد	بیا تا شوق جانان جوش گیرد
بیا تا نار عشقت تا نہ گردد	سراپایت ز عشق آوارہ گردد
بیا و ذوق کن با نغمہ تر	کہ خوش وا ر دنفس را نغمہ تر

زہے آن نغمۂ جانسوز عشاق / زہے آن لحن دل افروز عشاق
چہ نغمہ نغمۂ روشن گر دل / ز پستی سوے بالا رہبر دل
چہ نغمہ روح را در مستی آور / خدا جو را برون از ہستی آور
ہوایش دلنواز اہل تجرید / نوایش جان گداز اہل تجرید
صدایش دلربائے اہل تفرید / ادایش جان فزائے اہل تفرید
چہ نغمہ نغمۂ عشاق جانباز / نیاز شان بحق سرمایۂ ناز
تو میدانی کہ آن نغمہ چہ چیز است / کہ شورش در دل اہل تمیز است
کتابے ہست در وی جان صوفی / ازین نغمہ شد نغمۂ قرآن صوفی
حروفش گوہر عمان علم است / سطورش گلشن بستان علم است
صفایش عین عارف را ضیا بخش / ضیایش قلب سالک را صفا بخش
ز تصنیفات آن شیخ علام / ذکی اللہ محمد بن قیام
کہ نور اللہ اسم اعظم اوست / جہانے روشن از فیض دم اوست
بیانش نغمۂ اسرار حقی است / زبانش چشمۂ انوار حقی است
بتحلیل غنا تصنیف کردہ / ز قرآن و خبر تالیف کردہ
جواز نغمہ را اثبات نمودہ / زبان خصم را ساکت نمودہ
مزامیر و سماع عارفانہ / محقق شد بطور عالمانہ
درین مبحث کتابے اینچنین نیست / وگر ہم ہست ہرگز بہ ازین نیست
ز حسن سعی آن صوفی ذیجاہ / کہ نام پاکش آمد مظہر اللہ
جہانش فیضیاب از روی معنی ست / دماغش عطرناک از بوی معنی ست

بصد حسن و صفا مطبوع گردید	که هر بیننده را مطبوع گردید
هزار و سه صد و بستم بسال است	ز هجرت کین کتاب آئین حال است
بدرگاه خدا مقبول باشد	برائے اہل دل معمول باشد
سبک شوکت سنج از بار تقریظ	که بالا شد ز فکرت کار تقریظ

از تصنیف لطیف نوبادۂ چمن خوش بیانی و نونهال گلشن شیوه بیانی

مولوی حامد حسن صاحب خلف صاحب تقریظ سلمه الله عن الشرور والفتن

قطعۂ تاریخ طبع

چاپ گردید تحفۂ عشاق	از تصانیف صوفی ذی هوش
فکر تاریخ او چو حامد کرد	تحفۂ قدسیان بگفت سروش

۱۳۲۰ هجری

خاتمة الطبع از جانب کارپردازان مطبع

بحمد الله علی احسانه که درین ایام مسرت فرجام کتاب نایاب و صحیفۂ کمیاب کار آمد مردمان آفاق موسوم
بتحفۂ عشاق در جواز سماع مصنفۂ عالم المعی فاضل لوذعی طریقت دستگاه جناب مولوی محمد نور الله صاحب
مرحوم که دران مصنف ممدوح جواز غنا را از قرآن و حدیث ثابت نموده و ابواب تسهیل بر روے عشاق کشوده
حسب اجازت حقیقت آگاه جناب مولوی مظهر الله صاحب رحمانی نبیرۂ حضرت مصنف و
بحسن سعی بلیغ جناب مولوی طفیل احمد صاحب خلف جناب مولوی مظهر الله صاحب موصوف در مطبع
منشی نولکشور واقع لکهنؤ بعالی همتی جناب منشی پراگ نرائن صاحب دام اقباله مالک مطبع نادره
بماه جون سنه ۱۹۰۲ء مطابق ماه ربیع الاول سنه ۱۳۲۰ھ بمعرض طبع در آمده پسند شائقان گردید۔